B. TEPLOV

PSÜHHOLOOGIA

ÕPPERAAMAT
KESKKOOLILE

RK
„Pedagoogiline Kirjandus"
Tallinn 1949

A-17903 Duplum

B. TEPLOV

PSÜHHOLOOGIA

ÕPPERAAMAT KESKKOOLILE

RK
„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS“
TALLINN 1949

Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt kinnitatud.

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
7928

I peatükk.

Psühholoogia aine, ülesanded ja meetodid.

1. Üldine mõiste psüühikast.

Psühholoogia on teadus, mis uurib inimese psüühikat[1]. Psüühika all mõistetakse meie tundmusi, kujutlusi, mõtteid, püüdlusi, soove, mis igale inimesele on küllaltki hästi tuttavad tema enda kogemustest. Psüühika valdkonda kuuluvad ka inimese huvid ja võimed, tema temperament ja iseloom. Kuidas kulgevad taju, tundmuse ja tahte protsessid? Millised on mälu, fantaasia ja mõtlemise seadused? Kuidas arenevad inimese võimed ja kujuneb tema iseloom? — Need on küsimused, milledega tegeleb psühholoogia.

Sõna „psühholoogia" on moodustatud kahest kreeka keele sõnast „psühhe" (hing) ja „logos" (sõna, õpetus) ning tähendab „hingeteadus".

Kujutluste järgi, mis on tekkinud juba iidsetel aegadel ja säilinud religioossetes uskumustes ning mõnede kodanlike filosoofide vaadetes, on hing immateriaalne, kehatu olend, mis elab inimese kehas ning jätab selle maha surmamomendil. Nende kujutluste kohaselt esineb hing kogu inimese psüühilise elu, tema aistingute, tundmuste, mõtete, soovide kandjana ja põhjusena.

---

[1] Psühholoogia omaette haru moodustab loomade psüühilise elu uurimine.

Selline psüühika käsitus on idealistlik. Vastand sellele ning ainuüksi teaduslik on materialistlik käsitus.

Aastatuhandete vältel on psühholoogias käinud võitlus materialismi ja idealismi vahel. Juba vanas Kreekas ja Roomas pidasid paljud filosoofid ja õpetlased võitlust hinge idealistliku käsitusega ning tegid katseid anda materialistlikku seletust psüühilise elu kohta. Seda võitlust jätkasid uusaja progressiivsed õpetlased ja filosoofid-materialistid. Väärtusliku panuse on kandnud psüühilise elu materialistlikku käsitusse suured vene filosoofid-materialistid Herzen, Belinski, Tšernõševski ja Dobroljubov. Suur tähtsus võitluses materialistliku psühholoogia eest on olnud närvisüsteemi- ja ajufüsioloogia-alastel uurimustel, mis teostati suurte vene õpetlaste Setšenovi ja Pavlovi poolt. Siiski sai järjekindla materialistliku teadusliku psühholoogia ülesehitus võimalikuks alles viimasel ajal dialektilise materialismi alusel, mille on loonud oma töödega Marx, Engels, Lenin ja Stalin.

Materialism „lähtub sellest, et maailm on oma loomuselt materiaalne, et mitmekesised nähtused maailmas esindavad liikuva mateeria mitmesuguseid vorme" (Stalin).

Siit järgneb hinge idealistliku käsituse väärus: mingisuguseid kehatuid, mateeriast sõltumatuid olendeid ei ole ega saa olla. Psüühika on mateeria omadusi, mis on tekkinud viimase arengu protsessis. Anorgaanilisel mateerial see omadus puudub, ta ei aisti ega mõtle. Aga orgaanilisegi maailma piirides ei oma mitte iga mateeria aistimis- ja mõtlemisvõimet; taimedel me näiteks ei tähelda seda võimet.

Psüühika on „eri viisil organiseeritud mateeria produkt" (Lenin) (Minu sõrendus. — B. T.). Inimese ja kõrgemate loomade psüühika on aju produkt. Meie psüühilise elu organiks, kõigi meie psüühiliste protsesside — aistingute, kujutluste, mõtlemise, tundmuse, tahte — kandjaks on aju, aga mitte kehatu hing.

Sõna „hing" ise on säilinud meie sõnavaras. Me kasutame seda ka edaspidi, kuid materialistlikus psühholoogias ei tähenda sõna „hing" kehatut olendit, vaid tal on seesama tähendus kui sõnadel „inimese psüühika".

Psüühika on üliorganiseeritud mateeria eriline omadus. See omadus seisneb reaalse maailma peegeldamises. Meie aistingud, kujutlused, mõtted on välismaailma subjektiivsed kujutised.

Inimene ei taju maailma passiivselt, ta tunnetab teda praktilise tegevuse protsessis, looduse ja teiste inimeste aktiivse mõjustamise protsessis. Selles aktiivses tegevuses tekivad meie aistingud ja tajud, mis on meeleorganite kaudu meie ajule mõjuvate, temas peegelduvate materiaalsete esemete kujutised.

Muidugi ei ole need kujutised kaugeltki alati täiesti täpsed reaalsete esemete ja nähtuste peegeldused. Meie aistingud ja tajud võivad üksikuil juhtudel meile anda asjade moonutatud kujutisi (näiteks poolenisti vette pistetud kepp paistab murtuna), meie mõtted reaalsete nähtuste üle võivad olla ekslikud, väärad. Aga kuidas toimub siis meie aistingute ja meie mõtlemise kaudu saadavate reaalse maailma kujutiste õigsuse, nende tõelisuse kontroll? „Nende kujutiste kontroll, tõeliste eraldamine vääradest toimub praktikas" (Lenin) (Minu sõrendus. — B. T.).

Eseme mõjustamisel juhib inimest temal olemasolev kujutis sellest esemest — tema taju, kujutlus, mõiste sellest. Kui see kujutis on õige, võib tegevus eseme suhtes viia soovitud tulemusele; kui kujutis esemest on väär, tegevus ebaõnnestub. Seesugust kontrolli ei teosta inimene kaugeltki mitte alati isiklike kogemuste kaudu. Põhilise tähtsusega on inimeste ühiskondlik-ajalooline praktika.

Tunnetus on reaalse maailma peegeldus, mis tekib ühiskondliku tegevuse, praktika

protsessis; tema kontrollimine toimub selle tegevuse tulemuste kaudu.

Kuna psühholoogia aineks on inimese psüühika, siis uurib see teadus:

1. Psüühilisi protsesse. Taju, omandamine, mõtlemine, tundmus, tahteline otsus — kõik need on psüühiliste protsesside eri liigid.

Psühholoogia ülesandeks on kindlaks määrata psüühiliste protsesside kulgemise seaduspärasused ning anda seega nende protsesside teaduslik seletus. Psüühiline elu, hoolimata kogu tema keerukusest, muutlikkusest, mõnikord näilikust tujukusest ja ebastabiilsusest, on niisama kui kõik muud tegelikkuse nähtused alluv kindlatele seadustele. Praegusel ajal ei ole veel kaugeltki kõik need seadused kindlaks määratud, kuid paljud neist on juba küllalt üksikasjaliselt psühholoogia poolt läbi uuritud.

2. Inimese psüühilisi omadusi, s. o. psüühilisi iseärasusi, mis iseloomustavad igat teatavat inimest tema erinevuses teistest. Psüühiliste omaduste hulka kuuluvad inimese huvid ja võimed, tema temperament ja iseloom.

Psühholoogia seab endale ülesandeks uurida inimese psüühiliste omaduste tekkimist ja arengut. Kuidas tekivad inimese huvid? Kuidas arenevad ta võimed? Kuidas kujuneb ta iseloom? Selliste küsimuste uurimine on üks tähtsamaid psühholoogia ülesandeid.

2. Psüühiliste protsesside klassifikatsioon.

Et orienteeruda inimese hingeelu komplitseeritud voolus, on tarvilik esmajoones jaotada kõik psüühilised protsessid kindlateks rühmadeks, eraldada psüühika üksikud alad või küljed. Teisiti öeldes, on tarvilik läbi viia psüühiliste protsesside klassifikatsioon.

Kõige üldisem ja lihtsam klassifikatsioon põhineb kolme omavahel tihedalt seotud psüühilise elu avalduse eristamisel. Need on: tunnetus, tundmus ja tahe.

a) Tunnetusprotsessid.

Välismaailma esemed ja nähtused mõjustavad inimese meeleorganeid. Erutus kandub mööda tsentripetaalnärve edasi ajusse ning tulemusena tekivad aistingud ja tajud. Aistinguks nimetame antud momendil meie meeleorganeid mõjustavate asjade üksikute omaduste peegeldust, tajuks aga nende asjade peegeldust tervikuna. Aistime värve, hääli, lõhnu, sooja, külma jm., tajume aga inimesi, sõnu, mis hääldatakse, pilte, muusikat jm. Aisting on võrdlemisi lihtne elementaarne protsess, taju aga komplitseeritud protsess, mille koosseisu kuulub hulk mitmesuguseid aistinguid ja ka muid psüühilisi protsesse.

Kuid võime kujutleda ka sääraseid asju, mis meie ees ei ole ja mis seetõttu antud momendil meie meeleorganeile mingit mõju ei avalda. Kujutisi esemetest ja nähtustest, mida me antud momendil ei taju, nimetatakse kujutlusteks.

Mõnikord osutuvad meie kujutlused endiste tajude reproduktsiooniks. Nii on see siis, kui kujutleme tuttava inimese nägu, tuttavat lauluviisi. Need on mälukujutlused. Mäluprotsesside hulka kuulub niihästi endiste tajude kui ka endiste tegevuste (kätteõpitud liigutuste sooritamise), endiste mõtete reprodutseerimine. Üldse nimetatakse mäluks selle säilitamist ja hilisemat reprodutseerimist, mida varem oleme tajunud, läbi elanud või teinud.

Teistel juhtudel kujutleme asju, mida me enne kunagi ei ole tajunud. Ajalugu õppides loome endile kujutluse muinas-

vene linnast; leiutaja loob kujutise enda väljamõeldud masinast. Need on fantaasiakujutlused, mis ei teki mitte lihtsa reprodutseerimise, vaid selle ümbertöötamise tulemusena, mida oleme varem tajunud ja mis meil mälus on säilinud. Fantaasiaks nimetatakse uute kujutiste loomist endiste tajude materjali põhjal.

Kuid meie mitte üksnes ei taju, ei meenuta ega kujutle teatavaid asju. Meie võrdleme neid asju endi vahel, analüüsime neid, s. o. eraldame mõttes nende üksikuid osi, leiame asjade-vahelisi seoseid ja suhteid, avastame asjade üldisi omadusi ja nende muutumise seadusi. Teisiti öeldes, meie mõtleme. Mõtlemiseks nimetatakse asjade üldiste omaduste peegeldamise ja asjadevaheliste seoste ning suhete leidmise protsessi.

Aistingu, taju, kujutluse, mälu, fantaasia ja mõtlemise protsesse nimetatakse tunnetusprotsessideks.

b) Tundmused.

Maailma tunnetades ei jää inimene külmaks ning kiretuks vaatlejaks. Ta näeb asju, meenutab neid, mõtleb neist. Ta elab peale selle läbi mingisugust suhtumist neisse asjadesse. Reaalse maailma nähtused ja tõsiasjad võivad teda erutada, rõõmustada või kurvastada, äratada temas vaimustust või nördimust, esile kutsuda hirmu või viha. Inimene mitte üksnes ei tunneta, vaid ka tunneb.

Tundmuseks nimetatakse kõigesse sellesse, mida inimene tunnetab ja teeb, tema enda suhtumise läbielamist.

Sama tähendusega kui sõna „tundmus" on sõna „emotsioon". Seda psüühika külge, mis hõlmab rikkalikku ja

mitmekesist inimlike tunnete valdkonda, nimetatakse emotsionaalseks küljeks, vastavaid psüühilisi protsesse aga — emotsionaalseteks protsessideks.

c) Tahe.

Seni kui inimene elab, tegutseb ta nii või teisiti, avaldab oma aktiivsust ühel või teisel kujul. Kogu inimese elu on täidetud ühe või teise tegevusega.

Tegevus koosneb tegude reast. Ülesande õppimine, kirjandi kirjutamine, eksami andmine on üksikud teod, milledest koosneb õpilase tegevus.

Neid tegevuse akte, milledes inimene juhindub teadlikult püstitatud eesmärgist, nimetatakse tahtelisteks tegudeks. Sääraste tegude sooritamine nõuab eelnevat valikut mitmesuguste tegevusviiside vahel, otsustamist ja lõppeks selle otsuse täitmist.

Kõiki neid protsesse — valikut, otsustamist, täitmist, mis on vahetus seoses tahteliste tegude sooritamisega, nimetatakse tahteprotsessideks, seda psüühika külge aga, mis väljendub neis tegudes, nimetatakse tahteks. Tahe sisaldab endas ülemineku mõtetelt ja tundmustelt teole.

3. Psüühika ja tegevus.

Et mõista õigesti inimese psüühilist elu, tuleb silmas pidada, et tunnetus, tundmus ja tahe ei eksisteeri üksteisest eraldi. Tundmuses elame läbi oma suhtumist sellesse, mida tunnetame või teeme; tahtelist otsust tehes lähtume teatavaist mõtteist ja tundmustest.

Eriti tähtis on meeles pidada, et kõik psüühilised protsessid kulgevad mingisuguses tegevuses. See kehtib niihästi tahte kui ka tunnetus- ja emotsionaalsete protsesside kohta. Inimene tegutseb alati nii või teisiti ning oma tegevuse käigus ta tunnetab ja tunneb.

Ei tule muidugi mõtelda, et igasugune tegevus avaldub välistes liigutustes. Rasket ülesannet lahendades võib inimene väliselt säilitada täieliku liikumatuse, ja ometi ütleme, et ta on aktiivne, et ta avaldab teatavat tegevust, millel on oma motiivid ja eesmärgid ning mis nõuab temalt küllalt suuri tahtepingutusi.

Niisiis millise momendi inimese psüühilisest elust meie ka ei võtaks, leiame alati selles kõik kolm psüühika külge, võime alati selles eraldada nii tunnetus- kui ka emotsionaalseid ja tahteprotsesse. Teiselt poolt, me näeme alati, kuidas need protsessid ise, tekkides tegevuskäigus, mõjustavad selle tegevuse edaspidist kulgu, ajendades inimest teatavatele tegudele ja toimingutele.

Võtame näitena katkendi M. Šolohhovi romaanist „Nad võitlesid kodumaa eest". Selles katkendis on kujutatud sõdur Lopahhini käitumist ja elamusi saksa pommitajate ja tankide rünnaku ajal.

„Läbi plahvatuste mürina, kildude ulguva vilistamise ja ülalt kukkuva mulla tumeda varisemissahina püüdis Lopahhin asjata kuulatada oma õhutõrjekahuri pauke. Kooli aias asetsev patarei vaikis, ja kibedusega mõtles Lopahhin: „On tabanud, raisad!" Siis tuli talle pähe mõte, et patarei võib-olla on jõudnud vanadelt positsioonidelt ära rännata, ja ta rahunes pisut. Uimastatud ja masendatud maapinnal märatsevast plahvatuste orkaanist, leidis ta siiski endas jõudu, ja kiskudes enda kaeviku seinast lahti, pistis sagedasti, kuid etteväatlikult pea üle kaeviku rinnatise. Plahvatuslainete kuumad tõuked paiskasid tagasi ta pead, kuid ta vahtis uurival pilgul läbi tolmuliniku ettepoole, püüdes silmata, kas ei tule vaenlase tankid õhupommituse kaitsel. Lopahhini kartused osutusid peagi õigustatuks. Saksa tankid ilmusidki nähtavale. Lopahhin nägi selgesti tumehalli madalat tankikeret, mis liikus pisut põigiti... Kõik nägid ta punetavaid ja vett jooksvaid silmi, kuid tema ootas, kuni vahemaa kahaneb veel kas või poolesajagi meetri võrra, et kindlasti tabada. Kahe lasuga lõi Lopahhin tanki rivist välja".

Lühikesel ajavahemikul areneb väga pingerikas ja sisukas psüühiline tegevus. Lahutamatus ühtsuses kulgevad nii tunnetus-

protsessid — taju („püüdis kuulatada", „püüdes silmata") ja mõtlemine („mõtles", „tuli talle pähe mõte") — kui ka tundmused („kibedusega mõtles", „rahunes") ja tahteprotsessid („leidis ta endas jõudu ja pistis pea", „ootas, et kindlasti tabada"). Ja kõik need psüühilised protsessid, millede määrajaks on üldine tegevusülesanne — vaenlase rünnaku tagasilöömine, viivad tähtsa ja vastutusrikka teo sooritamisele: „lõi tanki rivist välja".

Inimese tegevuses mitte ainult ei teki psüühilised protsessid, vaid temas kujunevad ka isiksuse psüühilised omadused. Inimese psüühiline pale kujuneb tema elus, tema praktilises tegevuses. Teadmata, kuidas inimene elab ja mida ta teeb, ei mõista me kuidagi, miks tal tekkisid need või teised huvid, miks tal arenesid need või teised võimed ja kujunes teatav iseloom.

4. Inimese psüühilise elu uurimise meetodid.

Psühholoogia kasutab peamiste meetoditena vaatlust ja eksperimenti.

Omapärane vaatluse liik, mis leiab laialdast rakendamist psühholoogias, on enesevaatlus, s. o. oma isiklike psüühiliste protsesside vaatlus. Kui tahan näiteks uurida, kuidas kulgeb ülesande lahendamise protsess, võin toimida nii: hakkan ülesannet lahendama ning jälgin seejuures hoolikalt, millised mõtted mulle pähe tulevad ja millises järjekorras; kas ma meenutan mingisuguseid reegleid, kas mul tekib ja millistel ülesande lahendamise momentidel nimelt kahtluse, enda vastu sihitud tusa või enesekindluse tundeid, kas tähelepanu kaldub vahest kõrvale ülesandest, kas tuleb end pingutada selle vastu võitlemiseks jne.

Enesevaatlus ei ole siiski ainuke psüühika uurimise viis. Teine, veel tähtsam meetod on inimeste tegevuse ja käitumise vaatlemine ning selle vaatluse tulemuste järgi nende hingeelu üle otsustamine.

Meie teame juba, et psüühika on lahutamatult seotud tegevusega, et ta avaldub inimese tegudes ja toiminguis. Et inimest tundma õppida, tuleb vaadata tema tegusid. Seega on seletatav, et inimesed, kes tähelepanelikult jälgivad teatava isiku elu, märkavad sageli varem kui ta ise temas toimunud muutust, uute huvide ilmumist või uue tunde tärkamist temas. Juhtub sageli, et inimene tunneb oma iseloomu või oma võimeid halvemini kui teine, kes teda hoolikalt on tundma õppinud.

Psühholoogia kasutab neid mõlemaid vaatlusliike: enesevaatlust ja inimeste tegevuse vaatlust, kõrvutades mõlema meetodi tulemused.

Mõlemad need psüühika uurimise meetodid nõuavad teatavaid teadmisi ning ettevalmistust. Et edukalt vaadelda oma hingeelu voolu, on tarvis omandada vilumus märgata peeni ja kiiresti mööduvaid protsesse, neid õigesti nimetada ja kirjeldada. Kogenematul inimesel on raske leida nimetust mingisugusele elamuste varjundile, veel raskem anda psüühiliste protsesside voolu üksikasjalist kirjeldust. Teiste inimeste psüühilise elu edukaks uurimiseks on tarvis välja arendada oskus — esiteks täpselt vaadelda kõiki inimese väliseid avaldusi (tema tegusid, liigutusi, kõnet, miimikat) ja teiseks õigesti tõlgendada nende väliste avalduste psühholoogilist tähendust. Ei ole veel küllaldane tähele panna inimese näoilme muutumist, tarvis on mõista, mida see muutumine väljendab.

Mida rohkem inimene õpib orienteeruma oma isiklikes elamustes, seda kergemini võib ta mõista teiste inimeste psüühikat. Ja vastupidi: mida kõrgemal seisab tema võõra hingeelu mõistmine, seda paremini hakkab ta orienteeruma iseendas.

Muidugi ei või psühholoogi töö piirduda üksnes nende inimeste otsese vaatlemisega, kelledega tal on võimalus

pidada isiklikku kontakti. Otsese vaatluse materjale tuleb täiendada selliste dokumentide uurimisega, nagu seda on päevikud, kirjad ja mälestised, samuti ilukirjanduse suurmeistrite teosed, mis annavad sügava ning tõetruu inimeste hingeelu kujutuse.

XIX sajandi keskelt alates on üksikute psüühiliste protsesside uurimisel laiaulatuslikult rakendatud eksperimenti.

Tolleaegsed väljapaistvaimad õpetlased rakendasid eksperimentaalset meetodit alguses nägemis-, kuulmis- ja kompimisaistingute uurimisel. Siis leiutati võimalus eriliste aparaatide abil mõõta mõnede psüühiliste protsesside kulgemise kiirust täpsusega kuni tuhandik-murdosani sekundist. 80-ndail aastail tehti esimesed eksperimendid mälu-uurimise alal: eriliste meetodite rakendamise teel hakati mõõtma päheõppimise ehk omandamise kiirust ja täpsust, unustamisprotsessi kiirust jne. Vene psühholoog Nikolai Lange uuris 80-ndail ja 90-ndail aastail eksperimentaalse meetodi abil tähelepanu ja taju. 90-ndaisse aastaisse kuuluvad esimesed eksperimendid mõtlemisprotsesside uurimisel. XX sajandi alguseks olid ülemaailmse psühholoogiateaduse käsutuses mitmedkümned laboratooriumid psühholoogiliste katsete tegemiseks. Praegusel ajal on olemas rida suuri instituute, mis spetsiaalselt on sisustatud psühholoogiliste eksperimentide tarvis.

Eksperimendi tähtsus psühholoogias on väga suur.

Esiteks ei jää uurija eksperimendi puhul ootama teda huvitavate psüühiliste protsesside juhuslikku esinemist, vaid ta loob ise tingimused nende protsesside esilekutsumiseks katseisikuis. (Katseisikuiks nimetatakse inimesi, kellega tehakse psühholoogilisi eksperimente.) Seetõttu avaneb võimalus koguda võrratult rohkem materjali.

Teiseks muudab uurija eksperimendis oma soovi kohaselt mõningaid tingimusi, milledes kulgeb protsess, ja vaatleb, milliseid tagajärgi see annab. Muutes näiteks kord-korralt mingisuguse materjali (ütleme, et võõrkeelsete sõnade) päheõppimise ehk omandamise tingimusi, on võimalik selgusele

jõuda, millistes tingimustes toimub see kiiremini, millistes see on kindlam.

Kolmandaks luuakse eriliste aparaatide ja meetodite abil võimalus m õ õ t a psüühiliste protsesside mõningaid külgi, näiteks nende kulgemise kiirust, mälu täpsust ja kindlust, tähelepanu püsivust jne.

Lõppeks neljandaks, korrates sama eksperimenti ühesugustes tingimustes mitme inimesega, võib neist inimestest kindlaks määrata igaühe individuaalsed erisused antud protsessi suhtes.

5. Psühholoogia tähtsus.

Pole kahtlust, et inimese uurimine on tähtsamaid teaduse ülesandeid, kuid teaduste hulgas, mis uurivad inimest, on psühholoogia ühel esimesel kohal.

Psühholoogia uurimine teiste teaduste kõrval on vajalik teadusliku materialistliku maailmavaate kujundamiseks. On teada, et idealistlik hingeõpetus on igasuguse ebausu ja eelarvamuste kantsiks. Psühholoogia põhijoonte tundmine võib olla tugevaks relvaks võitluses ebausu ja eelarvamuste vastu.

Psühholoogia annab võimaluse orienteeruda inimeste psüühilises elus. Seepärast on psühholoogia väga suure tähtsusega iga töö alal, mis on seotud inimeste mõjustamisega ning nõuab oskust arvestada nende psüühilist seisundit ja mõista nende individuaalseid iseärasusi. Vaevalt on võimalik nimetada ühtki eriala, kus inimesel ei ole tarvidust mõista teisi inimesi, orienteeruda neis ja mõjustada neid.

Eriti suurt tähtsust omab psühholoogia meil NSV Liidus sotsialismilt kommunismile siirdumise ajastul. Ehtne teaduslik psühholoogia, mis on rajatud marksismi-leninismi graniitsele vundamendile, peab varustama meid teadmistega, mis aitavad võidelda inimeste teadvuses leiduvate kapitalistlike igandite vastu ja lahendada meie noorsoo kommunistliku kasvatuse suuri ülesandeid.

Seltsimees Stalin on nimetanud kirjanikke „inimhingede inseneride". Vaevalt vajab see tõestamist, kuivõrd kasulik on kirjanikule tunda inimese hingeelu seadusi. Teataval määral osutuvad „inimhingede inseneride" ka mõnede teiste erialade esindajad, esmajoones pedagoogid. Neile on psühholoogia tundmine tingimata tarvilik.

Paratamatult tuleb osutada ka psühholoogia tähtsusele kirjanduse ja ajaloo uurimisel. Oskus orienteeruda inimese psüühilises elus osutab tunduvat abi paljude ajalooliste ja kirjanduslikkude tõikade täielikumaks mõistmiseks.

Psühholoogia uurimine aitab orienteeruda inimesel ka oma psüühilises elus. Iga inimene teab enda järgi, kui raske on mõnikord oma isiklikku elamust sõnaga tähistada, kirjeldada. Ometi on oskus oma elamust nimetada, kirjeldada väga väärtuslik; see võimaldab selle elamuse üle teadlikuks saada, teda mõista ja seetõttu teatava määrani tema üle valitseda.

Psühholoogia võimaldab inimesel iseennast mõista, tunda oma tugevaid ja nõrku külgi. Ennast tunda on aga tarvilik iseenda kasvatamiseks, töötamiseks iseenda kallal — oma vigade parandamisel, oma võimete arendamisel. Ennast tunda on tarvilik sellekski, et teadlikult valida selline eriala, selline töö, milles võib kõige rohkem kasu tuua ja leida kõige suuremat rahuldust.

Psühholoogia tundmine aitab õigesti organiseerida vaimset tööd, eriti õppetööd. Millised õppimisvõtted osutuvad kõige ökonoomsemaiks ja annavad parimaid tagajärgi teadmiste omandamisel? Kuidas organiseerida harjutusi ühe või teise vilumuse väljaarendamiseks? Millest oleneb vaatlusvõime, tähelepanu ja mõtlemise areng? Milliste abinõudega on võimalik mälu täiustada? Kõik need küsimused kuuluvad psühholoogiliste teadmiste valda.

Nüüdisaegne psühholoogia jaguneb reaks eriharudeks. Üldpsühholoogia kõrval, mis uurib täiskasvanud normaalse inimese psüühilise elu seaduspärasusi, on tähtsaimateks psühholoogia eriharudeks lapsepsühholoogia, mis uurib lapse psüühikat, loomapsühholoogia ehk zoopsühholoogia, mis uurib loomade psüühikat, patopsühholoogia (kreeka keele sõnast „pathos" — kannatus), mille uurimisobjektiks on haiguslikud kõrvalekaldumised inimeste psüühikas.

Peale nende on veel rida spetsiaalseid psühholoogia harusid, mis uurivad psüühilist elu teatavate kindlate tegevusliikide tingimustes: sõjapsühholoogia, pedagoogiline psühholoogia, kunstipsühholoogia jt.

Küsimused kordamiseks.

1. Milliste küsimustega tegeleb psühholoogia?
2. Milles seisneb psüühika materialistliku ja idealistliku käsituse vaheline erinevus?
3. Loendage psüühiliste protsesside liigid.
4. Milles seisneb psüühiliste protsesside ja isiksuse psüühiliste omaduste vaheline erinevus?
5. Milline seos on inimese psüühika ja tema tegevuse vahel?
6. Milliseid nõudlusi esitatakse vaatlusele kui inimeste psüühilise elu uurimise meetodile?
7. Mis on enesevaatlus?
8. Milles seisneb eksperimendi tähtsus psühholoogias?
9. Milline tähtsus on psühholoogia uurimisel?

II peatükk.

Psüühika arenemine.

6. Psüühika tekkimise ja arenemise üldjooned.

Materialistliku maailmavaate aluseks on õpetus mateeria arengust.

Kindlaks etapiks mateeria arenemises on elu tekkimine, s. o. elava ehk orgaanilise mateeria ilmumine. Tekkinud anorgaanilisest mateeriast, on elaval mateerial võrreldes elutuga oma eriomadused. Tähtsaim neist omadustest on ärritatavus, s. o. võime reageerida välistele ärritustele, sattuda ümbruse mõjustusel tegevusseisundisse. Elav mateeria — see on ärritatav mateeria.

Järgmine etapp mateeria arengus on seotud elava mateeria kõrgemate vormide juures uue omaduse — tundlikkuse — tekkimisega. See on võime omada aistinguid, mis peegeldavad organismi mõjustavate esemete omadusi.

Aistingud moodustavadki psüühika algvormi.

Psüühika ei ole niisiis iga elava mateeria omadus. Lenini sõnade järgi on psüühika „orgaanilise mateeria kõrgeimate vormide kõrgeim produkt". Väga pikk arenemistee on osutunud vajalikuks, et jõuda üksnes ärrituvast mateeriast ais-

tiva mateeriani, esimesest elu ilmumisest maa peal psüühikat omavate loomade tekkimiseni.

Psüühika tekkis loomade teataval arenguastmel.

On võimalik, et aistingud tekkisid loomadel, kel ei olnud närvisüsteemi. „Aisting ei ole paratamatult seoses närvidega, vaid mingite seni täpsemalt kindlaks tegemata valkkehadega" (Engels). Ei ole aga kahtlust, et alates õõsloomadest muutub psüühika närvisüsteemi funktsiooniks ja et psüühika edasine arenemine loomariigis on seoses närvisüsteemi arenemisega. Selgroogsetel loomadel muutub otseseks psüühika kandjaks aju. Niisiis on kõrgemate loomade ja inimese psüühika aju produkt, ehk — teisiti üteldes — psüühika organiks on aju.

Inimene ilmus maailma loomariigi arengu kõrgeima tulemusena. On arusaadav, et ka inimese psüühika ilmumist valmistas ette kogu eelnev loomade arengu käik. Psüühika tekkimise ja arengu protsess loomariigis on nagu inimpsüühika eelajalugu. Selle protsessi uurimine võimaldab mõista, kuidas toimus inimpsüühika ilmumise ettevalmistus ja milles seisneb see uus ja eriline, mis iseloomustab inimese psüühikat selle erinevuses loomade psüühikast.

Psüühika arengu kõrgeimat astet, mis esmakordselt tekib inimesel, nimetatakse teadvuseks. Üleminekul kõrgeimatele loomadele omastelt psüühika vormidelt inimlikule teadvusele on olnud otsustav tähtsus tööl. „Töö on loonud inimese" (Engels). Töö on loonud ka inimliku teadvuse.

Kuid ürginimese teadvus oli muidugi väga erinev nüüdisaegse inimese teadvusest. Need erisused, mida me täheldame nüüdisaja inimeste psüühikas, ei ole inimese loomusele midagi ürgselt omast. Inimese teadvus on arenenud ajaloolise arenemise käigus, ühiskondlike elutingimuste arengu alusel.

Psüühika arenemise pikaldane teekond tema tekkimisest kuni nüüdisaegse inimese teadvuseni jaguneb kahte oluliselt erinevasse protsessi: loomade psüühika arenemisprotsess, mida valitsevad bioloogilised muutuvuse, pärilikkuse ja loodusliku selektsiooni seadused ning mis on ette valmistanud inimliku teadvuse tekkimist, ja inimliku teadvuse ajalooline arenemisprotsess, milles põhilise tähtsusega on ühiskondlik-ajaloolised seadused.

7. Psüühika arenemine loomadel.

a) Loomade instinktid ja vilumused.

Edukaks kohanemiseks keskkonnaga on suurim tähtsus paindlikkusel, looma käitumise muutlikkusel, võimel kiiresti muuta oma käitumist vastusena väliste tingimuste muutusele. Seda võimet nimetatakse käitumise plastilisuseks. Käitumise plastilisus on seoses psüühika arengu tasemega: mida kõrgem on viimane, seda paindlikumalt ja täiuslikumalt kohaneb loom keskkonna muutustega.

Plastilisuse vaatekohalt tuleb eristada ühelt poolt käitumisvorme, milles domineerivad pärilikud mehhanismid, s. o. instinkte, teiselt poolt — käitumisvorme, mis on kujunenud looma individuaalsete kogemuste alusel, s. o. vilumusi. Instinktid baseeruvad tingimatuil refleksidel, vilumused — tingitud refleksidel.

Loomade instinktideks nimetatakse enam-vähem komplitseeritud tegevusi, mis on päriliku iseloomuga. Mesilaste kärjeehitamine, lindude pesategemine, lindude ränded — need on instinktiivsete tegevuste näited.

Instinktid kujunevad loodusliku selektsiooni teel, eelnevates põlvkondades tunnuste ja omaduste kuhjumise tulemusel, milliseid teatavat liiki loomad omandasid keskkonna mõjustusel. Sellega on seletatav instinktide väga täiuslik kohanevus teatava liigi harilike elutingimustega; mesilane ehitab oma kärjed nii, et vähimas ruumis saavutatakse minimaalse materjaliga suurim võimalik mahutavus.

Ei tarvitse siiski mõtelda, et instinktiivsed tegevused kõnelevad mingil määral looma mõistusest: mesilane ei rakenda muidugi oma ehitustegevuses matemaatilist arvestust. Loomadel väljenduvad mõistuse alged, nagu edaspidi näeme, muudes, mitte-instinktiivsetes tegevustes.

Eelarvamus instinktiivsete tegevuste „arukusest" kummutatakse järgmiste vaatlustega: instinktiivse tegevuse täitmine jätkub isegi tingimuste säärase muutumise korral, mis teeb ta mõttetuks. Kui kärjekann läbi torgata nii, et kõik mesi sellest välja jookseb, asetab mesilane sellesse ikkagi tavalise meeportsjoni ja pitseerib siis tühja kannu hoolikalt kinni, kuigi see operatsioon on kaotanud igasuguse mõtte. Kui hauduva emakauri pesast sel ajal, kui ta lendab toidu järele, panna muna pisut kõrvale, istub kaur tagasi pöördudes täpselt endisele kohale ja jätkab „haudumist", ilma et ta vähimatki hooliks munast, mis lebab läheduses, tema vaatepiirkonnas. Niiviisi võib igasugune ebaharilik muutus elutingimustes muuta väga täiusliku ja otstarbeka instinktiivse tegevuse bioloogiliselt mõttetuks, mõnikord isegi kahjulikuks.

Kuid instinktiivsed tegevused ei ole täiesti muutumatud. Progressiivne mitšuurinlik bioloogia on paljastanud bioloogide-idealistide väidete ekslikkuse organismi pärivuslike omaduste muutumatusest. Uutesse elutingimustesse sattudes omandab organism uued tunnused ja omadused; saades pärivuse teel edasi antud, tugevnevad ja fikseeruvad need uued tunnused ja omadused põlvkondade reas. Nõnda toimub pärivuse muutumine. Sel teel muutuvad ka loomade instinktid.

Instinktiivsed tegevused avaldavad muutumatuse muljet, kui vaatled looma reageerimist teatava liigi keskkonna tingimuste muutusele. Kui aga esineb väliste tingimuste püsiv muutus, milles elab see liik, siis toimub ka instinktide vastav muutus. Kuid see muutus toimub võrdlemisi aeglaselt mitmete põlvkondade elu kestel.

Niisiis on instinktid kõige ebaplastilisemad, s. o. kõige aeglasemalt muutuvad käitumise vormid.

Loomade vilumusteks nimetame säaraseid käitumisvorme, mis kujunevad loomal järk-järgult tema individuaalsete kogemuste tulemusena. Instinktid on loomal päritud, vilumused omandab ta elu jooksul. Pärilik on vaid võime vilumusi kujundada, mida võib nimetada looma õppimisvõimeks.

See, mida me nimetame looma „dressuuriks", on iseendast vilumuste väljaarenemine. Teatavaid võimalusi selleks on juba ussidel. Korduvate katsete tulemusena on võimalik dresseerida vihmaussi teel oma elukoha poole pöörduma teataval kohal paremale, aga mitte vasakule, kui ta igakord vasakule pöördudes saab elektrilöögi.

Kujukaks näiteks vilumuse kujundamisest kaladel on järgmine katse ahvenatega. Akvaarium oli jagatud klaasist vaheseinaga kaheks pooleks. Ühes oli paar ahvenat, teise paigutati pooleks tunniks maidlaid, kes ahvenatele on harilikuks toiduks. Ahvenad tegid muidugi energilisi katseid maidlatele kallale tungida, kuid põrkasid igakord peaga vastu klaasi. Niisugust katset korrati iga päev kuu jooksul. Aegapidi jäid ahvenate katsed söösta maidlate kallale ikka harvemaks ning kuu lõpuks lakkasid täiesti. Siis kõrvaldati klaas. Maidlad hakkasid nüüd muidugi ujuma ka ahvenate poolele, kuid

ahvenad ei puutunud neid ega proovinud ise maidlate poolele minna.

Imetajail, nagu üldiselt teada, on võimalused mitmesuguste ning komplitseeritud vilumuste kujundamiseks väga suured.

Kuna vilumus erineb instinktist selle poolest, et ta peegeldab looma individuaalseid kogemusi, siis kujutab ta endast tunduvalt plastilisemat käitumisvormi. Kujundades vilumust kohaneb loom olukorra muutustega, uute elutingimustega.

Loomariigi eriharudes on evolutsiooniprotsess läinud erinevate käitumisvormide arenemise teed.

Loomariigi kahest suurest harust on ühtedel — kõrgematel lülijalgsetel (ämblikkudel ja putukatel) — see protsess viinud äärmiselt komplitseeritud instinktide väljakujunemisele; teistel — kõrgematel selgroogsetel — peamiselt vilumuste arenemisele. Alamate selgroogsete käitumisvormid on tunduvalt lihtsamad kui putukail, kuid nad on plastilisemad ning jätavad seepärast rohkem perspektiive edaspidiseks arenemiseks; putukate instinktiivse käitumise komplitseerituimad vormid on väga täiuslikud, kuid moodustavad arenemises omapärase ummiku.

Samalaadiline pilt kordub ka selgroogsete sugupuu piirides. Lindudel on omandanud kõrge arengu instinktid, mis võimaldavad väga täiuslikke käitumisvorme, kuid viivad arenemise ummikusse. Imetajail aga on arenemine läinud peamiselt vilumuste liinis.

Väga oluline on siiski, et igal loomal mingisuguse ühe käitumisvormi domineerimise korral on teataval määral esindatud ka teised. Lülijalgseil domineerivad instinktid, kuid nad on võimelised ka vilumuste kujundamiseks. Teiselt poolt kujunevad vilumused instinktide, s. o. mõnede pärilikkuse teel edasiantud käitumismehhanismide alusel.

b) Loomade tunnetusprotsesside areng.

Looma käitumise plastilisuse tõus on vahetus seoses tema psüühilise arenemistaseme tõusuga, s. o. täiuslikumate reaalse maailma peegeldusvormide, komplitseeritumate psüühiliste protsesside ilmumisega.

Psüühika algvormi moodustavad, nagu teame, aistingud. Tajumisvõime, s. o. võime peegeldada tervikulisi asju nende omaduste ja tunnuste kogu mitmekesisuses, tekib märksa hiljem, väga tõenäoliselt alles selgroogsetel. Isegi kõrgemad lülijalgsed — ämblikud ja putukad — ei tõuse üle selle psüühilise arenemistaseme, mida iseloomustab asjade üksikute omaduste peegeldamine. Nende psüühikas ei domineeri mitte tajud, vaid aistingud.

Selles võib veenduda vaadeldes näiteks ämbliku tegevust. Niipea kui kärbes satub võrku, läheneb ämblik otsekohe temale ja hakkab teda oma niidiga kinni mässima. Kas see tähendab, et ämblik kärbest tajub, s. o. reageerib temale nagu tervikulisele asjale, mida iseloomustab kindel tunnuste komplekt? Ei. Ämblik reageerib selles olukorras ainult ühele kärbse omadusele — vibratsioonile, mida tekitavad tema tiivad ja mis mööda võrku edasi kandub. Kui tiibade vibreerimine lakkab, katkestab ämblik otsekohe oma tegevuse ning lakkab kärbest märkamast, nagu ei oleks teda üldse olemas. Küllalt on aga sellest, et kärbes hakkab vibreerima, kui ämblik uuesti tormab tema poole. Puudutame võrku heliseva, s. o. vibreeriva kammertooniga; vastuseks sellele tormab ämblik kammertooni poole, ronib selle harudele, mässib neid võrku ja haarab neist kinni. Kammertooni ja kärbse vahel ei ole midagi ühist peale vibratsiooni. On täiesti selge, et ämblikku ei juhi mitte kärbse taju, vaid vibratsiooni aisting, kui ta kammertoonile reageerib täpselt niisama kui kärbsele.

Otsustavaks etapiks selgroogsete psüühilises arenemises on esemete taju tekkimine, mille alusel hiljem ilmub võime säilitada kujutlusi asjadest, ja lõppeks

esimesed mõtlemise alged, mis ilmnevad intellektuaalses käitumises.

c) Loomade intellektuaalne käitumine.

Loomariigi kõrgeimaid esindajaid — antropoiide — jälgides võib mõnikord täheldada selliseid käitumisvorme, mida ei saa pidada ei instinktideks ega vilumusteks. Neid kõrgemaid käitumisvorme nimetatakse intellektuaalseks ehk „arukaks" käitumiseks.

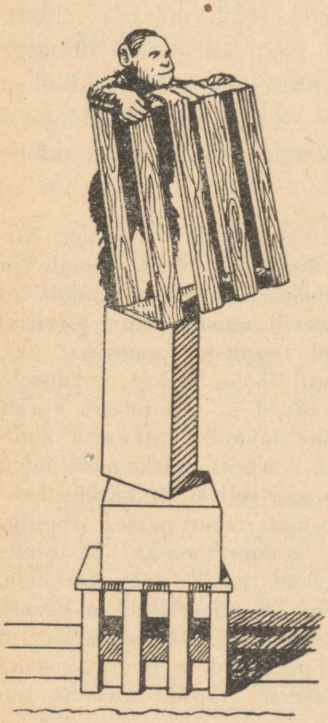

Joon. 1. Šimpans teeb kastidest aluse lakke riputatud banaani kättesaamiseks.

Toome mõned tegutsemisnäited, mis kuuluvad sellesse kategooriasse.

Ahv on puuris. Väljapoole puuri pannakse sööt, näiteks banaan, niisugusele kaugusele, et ahvi käsi selleni ei ulatu. Puuris on kepp. Pärast asjatuid katseid banaani kätte saada märkab ahv varem või hiljem keppi, haarab selle ja tõmbab banaani kepi abil puuri võrestiku juurde.

Banaan on riputatud puuri lakke sellisele kõrgusele, et ahv ei saa seda kätte. Pärast mitut asjatut katset hüpates banaanini ulatuda, tassib ahv kohale puuris asuva kasti, ronib selle peale ja võtab banaani ära. Kui kasti kõrgus ei ole küllaldane, kuhjab ahv üksteise otsa kaks või mitu kasti (joon. 1).

Banaan asetseb nagu esimeselgi juhul väljaspool puuri, kuid sellisel kaugusel, et temani ei ulatu ükski puuris olev kepp. Need kepid on bambusest, seest õõnsad. Siis teeb ahv, pistes ühe kepi otsa teise sisse (joon. 2), kahest lühikesest kepist ühe pika ja saab banaani kätte.

Intellektuaalne käitumine on vilumustest märksa plastilisem, s. t. tagab kiirema kohanemise uute tingimustega. Vilumus kujuneb aeglaselt; vilumuse välja arenedes omandab loom kord-korralt teguviisi, mis vastab antud olukorrale. Intellektuaalses käitumises aga näeme alguses, kuni ülesanne ei ole lahendatud, täielikku ebaõnnestumist (tulemusteta katsed saavutada banaani käega või hüppega), aga niipea kui loomal on õnnestunud leida lahendus (see ei juhtu muidugi mitte alati), saavutatakse edu peaaegu korraga.

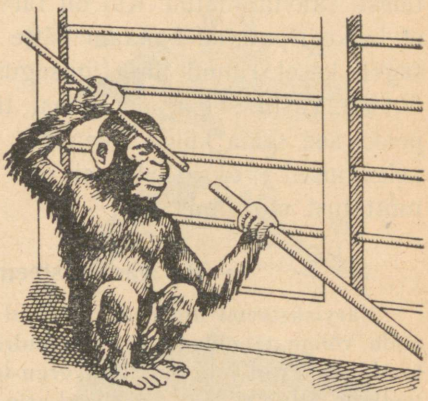

Joon. 2. Šimpans teeb kahest lühikesest kepist ühe pika.

Ühes sellega saab intellektuaalse käitumise teel leitud teguviis otsekohe loomale kindlalt omaseks; korduskatsete puhul lahendab ahv ülesande ilma igasuguste proovide ja otsinguteta.

Intellektuaalse käitumise analüüs näitab, et loomariigi kõrgeimatel esindajatel on mõttetegevuse lihtsaimad vormid olemas. Igal intellektuaalset tüüpi tegevusel on vahendatud iseloom: meelitavat eset ei saa loom kätte mitte otseselt, vaid teise asja vahendu-

sel. Kuid see on võimalik üksnes juhul, kui looma psüühika ei peegelda mitte üksnes üksikuid asju, vaid ka nendevahelisi suhteid, see on aga üks iseloomulikest mõtlemisprotsesside tunnustest.

Siiski on loomade intellekt inimlikust mõtlemisest kvalitatiivselt erinev, ja isegi kõige „targemate" ahvide intellektuaalsed võimalused on järsult piiratud. Paljud olulised asjade-vahelised seosed, mis on endast mõistetavad isegi väikesele lapsele, on ahvidele täiesti saavutamatud. Kui on tarvis ronida redelile või kastile, et lakke riputatud banaani kätte saada, asetavad ahvid redeli sageli keset ruumi ilma igasuguse toeta, kasti aga panevad lihtsalt vastu seina, põrandast tüki maad kõrgemale, nagu peaks see seina külge kleepuma. Need ei ole mitte juhuslikud „eksimused"; ükski ahv ei ole võimeline sääraste tegude mõttetust mõistma.

8. Närvisüsteem ja psüühika.

Närvisüsteemi algvormiks on difuusne närvisüsteem, mida võime täheldada näiteks hüdral (joon. 3); närvirakukesed ja kiud asetsevad siin ämblikuvõrgu-taoliselt kogu keha pinnal epiteelkihi all. Midagi närvikeskuste-taolist ei ole difuusses närvisüsteemis veel olemas.

Edasi kulgeb närvisüsteemi evolutsioon kaht erinevat teed — ühel pool ussid ja lülijalgsed, teisel pool selgroogsed. Otseses seoses sellega on meile juba tuttav erinevus nende kahe loomaliigiharu psüühika ja käitumise arenemisteede vahel.

Ussidel ja lülijalgsete kõrgemail vormidel areneb köisredel-närvisüsteem (joon. 4). Selles on esmakordselt täheldatav teatav tsentralisatsioon: tekivad närvirakukeste koondised — närvisõlmed ehk ganglionid. Edaspidine evolutsioon läheb selle tsentralisatsiooni tugevnemise teed; üks ganglionidest, mis asetseb keha peapoolses otsas, — neeluüline ganglion (joon. 4, *1*) — saab juhtivaks, teised aga osutuvad sellele alluvaiks.

Selgroogseil areneb torukujuline närvisüsteem, milles selgesti eralduvad kaks osa: tsentraalne närvisüsteem, s. o. selja- ja peaaju, ja perifeerne närvisüsteem, mis koosneb ajust

väljuvaist närvidest. Selles närvisüsteemi vormis on tsentralisatsioon algusest peale selgesti nähtav. Tema järgnev areng kulgeb struktuuri komplitseerumise ja peaaju osatähtsuse suurenemise teed. Selgroogseil on psühika kandjaks

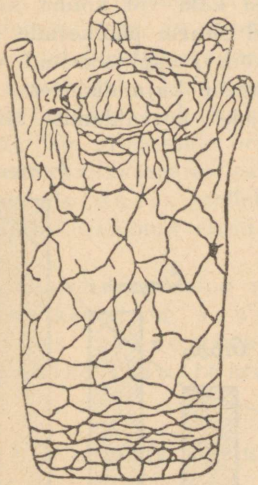

Joon. 3. Hüdra difuusne närvisüsteem.

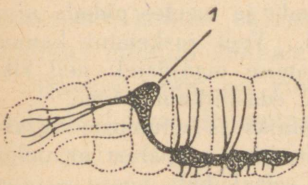

Joon. 4. Vihmaussi köisredel-närvisüsteem. (*1* — neeluüline ganglion).

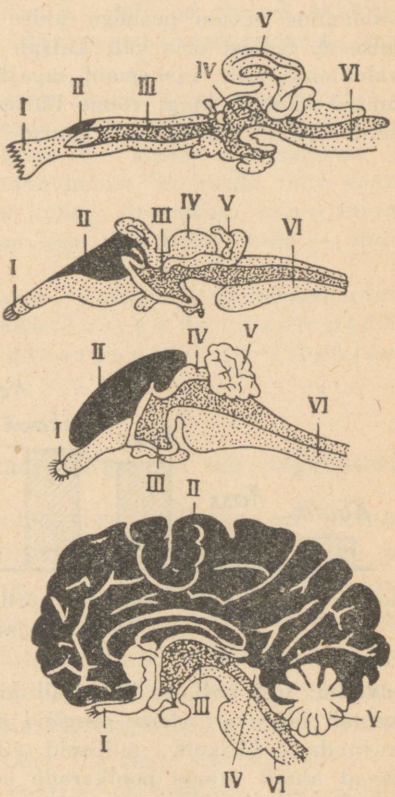

Joon. 5. Suurte poolkerade areng selgroolistel: ülal — haikala aju; allpool — sisaliku aju; seejärel — küüliku aju; viimane all — inimese aju: I — haistmissagar; II — suured poolkerad; III — vaheaju; IV — keskaju; V — väikeaju; VI — piklik aju.

just peaaju, ja närvisüsteemi arenemise progressiivne liin on seoses aju esiosa — suurte poolkerade — mahu ja osatähtsuse kasvamisega (joon. 5).

Kaladel ja kahepaikseil on psüühika organiks ja vilumuste kujunemise organiks veel ajutüve esiosa; suurte poolkerade kõrvaldamine ei too peaaegu üldse muutusi kala või konna käitumisesse. Sellest erinevalt kutsub lindudel suurte poolkerade kõrvaldamine esile raskemaid tagajärgi: kõik komplitseeritud vilumused kaovad, kuigi võime lihtsate vilumuste kujundamiseks veel säilib. Koer on pärast suurte poolkerade kõrvaldamist täielik

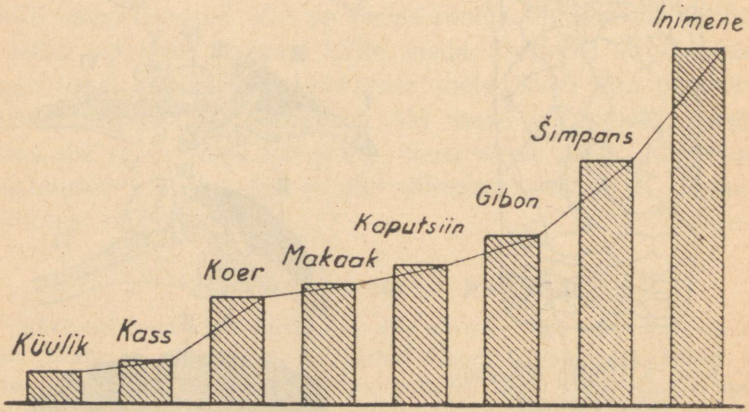

Joon. 6. Aju otsmikusagara võrdlev suurus mitmesugustel imetajatel.

invaliid; tõsi küll, et koer säilitab liigutuste koordinatsiooni, kuid kaotab jäädavalt võime esemeid ära tunda ja meeles pidada ning kujundada ükskõik milliseid vilumusi. Veel raskemini kannatavad ahvid suurte poolkerade eemaldamise tagajärjel: neil rikneb ka liigutuste koordinatsioon, eriti edasiliikumisvõime.

Imetajaist alates saab psüühika organiks ja vilumuste kujundamise organiks suurte poolkerade koor, ning seepärast omandab põhilise tähtsuse psüühilise arenemise seisukohalt koore evolutsioon.

See evolutsioon läheb järgmistes suundades.

Esiteks, suureneb väga intensiivselt koore pind, mis saavutatakse käärude arvu ja vagude sügavuse kasvamisega.

Teiseks areneb eri funktsioonide lokalisatsioon koores, s. o. tekivad spetsialiseerunud kooretsentrumid. Roomajail ja isegi lindudel ei ole veel mingisugust lokalisatsiooni: koor funktsioneerib ühtliku tervikuna. Imetajail tekivad ja diferentseeruvad üha rohkem ühelt poolt sensoorsed, s. o. aistmistsentrumid, mis on seotud üksikute meeleorganitega, ja teiselt poolt liigutustsentrumid, mis on seotud liigutusorganitega.

Kolmandaks kasvavad otsmikusagara suhteline suurus ja tähtsus; see saab peamiselt komplitseeritumate psüühiliste protsesside organiks (joon. 6). Katsed on näidanud, et pärast otsmikusagara esiosa kõrvaldamist ei suuda ahv enam lahendada uusi intellektuaalset tüüpi ülesandeid, kuna varem kindlakskujunenud viisid — sööta kepi abil kätte saada — säilivad.

Eespool kirjeldatud närvisüsteemi, eriti aju evolutsiooniprotsesside kõrval on suurima tähtsusega loomade psüühilises arenemises meeleorganite ja liigutusorganite täiustumine.

9. I. P. Pavlovi õpetus loomade kõrgemast närvitegevusest.

Vilumuste kujunemise füsioloogiliseks aluseks on loomadel tingitud reflekside mehhanism, mille on avastanud ja üksikasjaliselt läbi uurinud suur vene füsioloog I. P. Pavlov. Pavlovi õpetus kõrgemast närvitegevusest formuleerib ranged füsioloogilised seadused looma vilumuse kujunemise ja selle muutumise kohta olustiku muutumisel, samuti vilumuse kadumise kohta säärastes olustikutingimustes, kus teatav vilumus muutub loomale kasutuks või isegi kahjulikuks.

Pavlovi poolt on kindlaks tehtud, et ajukoore töö põhiliseks ja kõige elementaarsemaks printsiibiks on ajutiste (tingitud) närviühenduste tekkimise printsiip. See seisneb järgmises asjaolus. Kui loomale ühtaegu mõjuvad kaks ärritajat — üks, mis kutsub esile tingimatu refleksi (näiteks toit), ja teine — neutraalne, mis loomal ei kutsu iseendast esile tingimatut refleksi (näiteks kellahelin), siis

tekib ajukoores kaks erutuskollet. Nende kahe erutuskolde vahel kujuneb seos, mis kõveneb nende kahe ärritaja korduval koosesinemisel ning ühendamisel. Säärase sideme kujunemise tulemusel kutsub neutraalne ärritaja esile samasuguse reaktsiooni nagu tavalistes tingimustes toit. Tähtsamaks selle sideme kujunemise tingimuseks on kahe ärritaja korduv koosesinemine ning ühendamine.

Pavlov tegi kindlaks, et ajukoores esinevad erutusprotsesside kõrval ka vastupidise iseloomuga protsessid — pidurdusprotsessid. Igal momendil kujutab endast ajukoore tegevus keerukat erutus- ja pidurdusprotsesside mosaiiki, mis on omavahel seotud erutuse ja pidurduse vastastikuse induktsiooniseadusega. See seadus seisneb järgmises. Kui mõnes kooreosas tekib erutus, siis sellega seoses olevates kooreosades areneb pidurdusprotsess, ja vastupidi: kui mõnes kooreosas esineb pidurdusprotsess, siis areneb naaberosades erutusprotsess.

Induktsiooniseaduse erijuhuks on väline pidurdus. Selle terminiga märkis Pavlov järgmise nähtuse. Oletame, et loomal on kujundatud tingitud toidurefleks kellahelinale; siis nõrgub koeral sülg kellahelina toimel. Kui kellahelina ajal hakkab mõjuma mingi küllalt tugev uus ärritaja (näiteks astub tuppa mõni võõras inimene), siis tingitud refleks pidurdub; sülg lakkab nõrgumast. See on sellega seletatav, et uue erutuskolde tekkimine kutsub esile ajukoore teiste osade pidurduse, mille tõttu pidurdub ka kujundatud tingitud refleks.

Teise iseloomuga on sisemine pidurdus, mis tekkis antud ajutise seose teatavais funktsioneerimise tingimustes, ilma et sellesse oleksid vahele seganud mingid kõrvalärritajad. Sisemise pidurduse näiteks võiks olla tingitud refleksi kustumine. Kui tingitud ärritaja (kellahelin) esineb mitu korda järjest, ilma et seda kinnitaks tingimatu ärritaja (toit), siis see lakkab tingitud refleksi esile kutsu-

mast. Kujunenud seos ajutiselt pidurdub. Kui aga mõne aja pärast uuesti pakkuda kellahelinat, siis esineb tingitud refleks. See tõendab, et tingitud side ei ole hävinud, vaid oli ainult ajutiselt pidurdatud. Sisemine pidurdus on looma elus suure tähtsusega, põhjustades antud tingimustes kasutu refleksi ajutise kustumise.

10. Eluviis ja psüühika.

Psüühika arenemine toimub lahutamatus ühtsuses tema materiaalse kandja — närvisüsteemi, eriti aju — arenemisega. Kogu see protsess tervikuna aga sõltub lõppkokkuvõttes looma eluviisist.

Võtame näiteks linnud. Põhiline fakt, mis määrab niihästi nende struktuuri kui ka psüühika, seisneb kohanemises lennueluga õhus. Lennueluks on tarvis head nägemist ja kuulmist; selles suunas ongi toimunud lindude meeleorganite arenemine. Röövlindudel on otsustava tähtsusega võimalus kaugelt oma saaki näha; seepärast saavutab nägemismeele teravus neil säärase astme, milleni ükski teine loom ei küüni. Teiselt poolt esitab elu õhus vähe nõudmisi kompimisele ja haistmisele, mille tagajärjel need aistingud lindudel on arenenud väga nõrgalt. Lindude liigutused on ülihästi spetsialiseerunud (lennuliigutused), kuid on väga šabloonilised ja annavad vähe võimalusi mitmekesiste ja muutlikkude käitumisvormide arenemiseks. Õhk on märksa üksluisem ümbrus kui maapind, kus veedab enamik imetajaid oma elu. Seepärast on lindude evolutsioon läinud instinktide, täiustumise ja komplitseerumise, s. o. kõige ebaplastilisema käitumisvormi suunas, imetajatel aga hakkasid arenema elementaarsemad, kuid seevastu paindlikumad ja plastilisemad käitumisvormid.

Teiseks näiteks võivad olla ahvid. Faktina, millest tuleb lähtuda nende psüühilise arengu kõrguse seletamisel, esineb nende elu puude otsas. Elu puude otsas laiendab vaatevälja;

haistmise tähtsus väheneb, nägemise osatähtsus kasvab. Balansseerimine okstel, hüplemine oksalt oksale nõuab head silmamõõtu, peent kompimist ja — mis on peaasi — võimet väga mitmekesiseiks ja osavaiks liigutusteks. Ahvid toidavad endid pähklite, puuviljade ja varte südamikega; toitu hankida tuleb neil küllaltki peente pisiliigutustega. See on saanud võimalikuks käe kõrge arengu tagajärjel, mis teataval määral on vabanenud edasiliikumise funktsioonist (elu tõttu puude otsas) ja on hakanud täitma haaramise funktsiooni.

Tähtsaim fakt ahvide psüühilise arengu kõrguse mõistmiseks on nende võime avaldumine osavais pisiliigutustes, mis teostatakse nägemismeele kontrolli all; see ilmneb nii hüplemises mööda oksi kui ka manipuleerimises toitumisesemetega. Sellised tegevused, nagu seda on pähkli lõhestamine ühes tuuma väljavõtmisega, apelsini puhastamine jm., arendavad ahvidel võimet tähelepanelikult esemeid vaadelda ning jälgida neid muutusi, mida nende endi tegevus eset käsitsedes tekitab. Sel alusel kujuneb ahvidel iseloomulik „uudishimu" — tung silmitseda iga uut asja, seda enda kätte haarata ja sellega manipuleerida.

Kõik öeldu aitab mõista, miks ahvidel on tekkinud need mõttetegevuse alged, mis moodustavad psüühilise arengu kõrgeima astme loomariigis.

11. Inimese teadvus ja selle erinevus loomade psüühikast.

Inimese teadvus on tekkinud ülemineku tulemusena loomalikult olelemiselt töötegevusele. Loom k o h a n e b loodusega, inimene aga m u u d a b loodust oma tarvete rahuldamiseks.

Tootva töötegevuse omapära, mille poolest inimene otsustavalt erineb oma loomalikest esivanemaist, määrabki inimese teadvusliku psüühika iseärasused.

Tööle on iseloomulikud kõigepealt kaks teineteisega seotud põhijoont: 1) t ö ö r i i s t a d e t a r v i t a m i n e j a v a l-

mistamine ning 2) töötegevuse ühiskondlik, kollektiivne iseloom.

„Tööprotsess," ütleb Engels, „algab alles tööriistade valmistamisega." Eeldused selleks, nagu nägime, kujunesid juba ahvidel. Sellisteks eeldusteks olid käe osaline vabanemine edasiliikumise funktsioonist ning tema kohanemine haaramisfunktsiooniga, võime areng asjadega manipuleerida nägemismeele kontrolli all, „uudishimu" tekkimine, mis sundis looma tähelepanu juhtima asjadele, millel ei ole otsest bioloogilist tähtsust, lõppeks intellektuaalsete käitumisvormide, järelikult ka mõttetegevuse algete areng. Oli tarvis siiski veel ühte otsustavat sammu — üleminekut püsti käimisele ja käe täielikku vabastamist edasiliikumise funktsioonist, et siirduda tööriistade juhuslikult kasutamiselt, nagu see esineb kõrgemate ahvide juures, esimeste inimeste töötegevusele, mis põhjeneb tööriistade valmistamisel ja tarvitamisel.

Erinevus tõelise tööriista ja kepi vahel, mida ahv kasutab „tööriistana" banaani kättesaamiseks, on seoses töö kollektiivse iseloomuga. Töö on tekkinud kollektiivse tegevusena, ja tööriistu on algusest peale iseloomustanud nende kindel tarvitamisviis, mis teatava kollektiivi poolt oli välja arendatud ning temale tuntud. Seepärast võidi tööriistu valmistada „tagavaraks" ja kollektiivi poolt alal hoida. Midagi sellesarnast me ahvide juures ei näe. Kepi „tarvitamisviis" banaani kättesaamiseks ei jää kindlasse seosesse antud kepiga ega muutu kepi omaduseks, mis oleks tuntud kogu ahvide rühmale. Kepi tarvitamine „tööriistana" on juhusliku, episoodilise iseloomuga. Seepärast ei hoia loom kunagi alal oma „tööriistu".

Tööriistade kasutamine on seoses teadlikuks saamisega mõnest püsivast, alatisest asja omadusest ja selle asja niisama püsivaist suhteist teistega. Tööriista ei ole võimalik valmistada ega tarvitada teadmata, et see on toidu või kehakatte hankimise vahend, teadmata järelikult tööriista suhtu-

mist esemetesse, mida tema abil hangitakse. Selleks aga, et valmistada tööriistu tagavaraks ja hoida neid alal, tuleb taibata, et sel suhtel on alatine, püsiv iseloom. Arusaamine eseme püsivatest omadustest ja tema suhetest teistesse esemetesse on üks kõige tähtsam loomadel täheldatav tunnus, mis näitab siirdumist mõttetegevuse algeilt inimese teadlikule mõtlemisele.

Töö kollektiivne iseloom eeldab teatavat indiviidide koostööd, s. o. mõnesugust, kas või kõige elementaarsematki tööoperatsioonide jaotust. Säärane tööjaotus on võimalik üksnes sel juhul, kui iga indiviid on teadlik oma tegevuse seosest kollektiivi teiste liikmete tegevusega ning seega ühtlasi lõppeesmärgi saavutamisega.

Võtame näiteks klaperjahi-ajaja tegevuse ürgaegse kollektiivse jahi tingimustes. Mis ajendab teda tegevusele? — Tarvidus looma liha või naha järele. Lõppeesmärk, mida taotlevad kõik jahist osavõtjad, on saada looma liha ja nahka. Klaperjahi-ajaja tegevuse otsene eesmärk aga on hoopis teine — hirmutada looma ja ajada teda endast eemale. Mis mõte oleks neil tegevustel, kui ajaja ei mõistaks oma tegevuste seost teiste jahist osavõtjate tegevustega ja ühtlasi lõppeesmärgi saavutamisega — looma liha ja naha saamisega? On ilmne, et ajaja tegevused on ainult sellepärast võimalikud, et ta saab aru oma tegevustest kui vahenditest, mis viivad jahi lõppeesmärgi saavutamisele.

Nõnda muutub inimese tegevus kollektiivse töö tingimustes sihipäraseks, s. o. tegevus eeldab eesmärgi ja nende vahendite tundmist, mis viivad selle eesmärgi saavutamisele. Selles on üks põhilisi inimese tegevuse ja teadvuse erinevusi loomade käitumisest ja psüühikast [1].

[1] Sääraste loomade, nagu mesilaste, sipelgate jt. „tööjaotusel" on vaid väline ja seejuures väga pealiskaudne sarnasus tõelise töö-

Teadvus ilmus üheaegselt kõnega, s. o. inimeste vastastikuse suhtlemisega keele abil. „Keel," kirjutas Marx, „on niisama vana kui teadvus".

Loomadel puudub keel. Tõsi küll, loomad mõjustavad üksteist sageli häälitsuste abil. Näiteks võivad olla kas või signaalid, mida annavad valvelinnud parves. Niipea kui inimene või röövloom läheneb aasale laskunud kureparvele, toob valvelind kuuldavale läbilõikava kisa ja tõuseb valjusti tiibu plaksutades õhku, tema järel aga kerkib üles kogu kureparv. Need juhud on siiski vaid väliselt sarnased inimeste suhtlemisega kõne abil. Lind ei too kuuldavale kisa mitte teadliku eesmärgiga teistele lindudele teatada lähenevast hädaohust, vaid kisa on osa instinktiivsest või tinglik-reflektoorsest reageerimisest hädaohule, reageerimisest, mis lülitab endasse peale kisa veel tiibade plaksutamise, lendutõusu jne. Teised linnud aga ei tõuse lendu mitte sellepärast, et nad selle kisa „tähtsusest on aru saanud", vaid lihtsalt instinktiivse või jällegi kisa ja lendutõusu vahelise tinglik-reflektoorse seose tõttu. Nad reageerivad kisale endale, aga mitte tema tähendusele, kuna inimesed kõnelise suhtlemise protsessis reageerivad just sõnade tähendusele, aga mitte hääle kõlale endale.

Oluliselt samasugusteks jäävad häälelised väljendused ka kõrgeimatel loomadel. Seepärast ei ole ühelgi uurijal õnnestunud ahvi kõnelema õpetada.

Kõne on tekkinud kollektiivse töö protsessis, kui juba väljakujunenud inimestel paratamatult pidi ilmuma „vajadus midagi üksteisele ütelda" (Engels).

---

jaotusega, mis tekib ainult inimesel. Putukate tegevusel ei ole kunagi kollektiivset iseloomu; nende tegevuses ei esine vastastikust abistamist. Pealiskaudsel vaatlusel võib paista, et näiteks sipelgad „üheskoos" veavad saaki pessa. Hoolikamal vaatlusel aga ilmneb, et iga sipelgas tõmbab saaki enda poole, ja ainult selletõttu, et enamik neist liigub pesa suunas, nihkubki saak lõppeks sinnapoole.

Esialgne keel oli žestide keel (viipekeel), mis tähistasid kõigepealt mitmesuguseid tööoperatsioone. Kõne peamiseks organiks sellel etapil oli käsi. Suhtlemist niisuguse kätekõne abil saatsid siiski ka häälitsused, mis aegapidi omandasid üha suurema tähtsuse. Edaspidises arenemiskäigus läks peaosa žestidelt üle häälitsustele; tekkis hääleline artikuleeritud kõne.

Inimese teadvus kujunes tööprotsessis. Samaaegselt kujunes ka teadvuse organ — inimese suuraju koor.

Rööbiti aju arenemisega on käinud tema lähimate tööriistade — meeleorganite ja liikumisorganite — arenemine. Esimestel etappidel omas suuremat tähtsust käe arenemine, mis väljakujunenud inimesele oli niihästi tööliigutuste organiks kui ka kõneorganiks ja asjade tunnetamise organiks kompimise abil. Niisama suure tähtsusega on olnud hiljem inimese hääleaparaadi arenemine, mis on suuteline väljendama artikuleeritud häälikuid, inimese kõrva arenemine, mis suudab tajuda artikuleeritud kõnet, ja inimese silma arenemine, mis võib asjade juures märgata seda, mis pole saavutatav ühelgi loomal.

12. Inimese suuraju koor.

Inimese aju erineb kõigi loomade, nende hulgas ka kõrgemate ahvide ajust eeskätt oma mõõtmetelt: inimese aju keskmine kaal on 1400 g, kuna orangutangi aju keskmine kaal on 400 g, šimpansil — 450 g, gorillal — 500 g.

Eriti kõrgelt on arenenud inimese peaaju suurte poolkerade koor, milles loendatakse kuni 16 miljardit närvirakku. Neist rakkudest lähtuvad närvikiud ühendavad neid meeleorganitega, liigutusorganitega ning ühtlasi moodustavad rakkude-vahelised seosed.

Ajukoor kujutab endast 3—4 mm paksust kihti, mis katab suuri poolkerasid. Mikroskoobilisel uurimisel ilmneb, et koor koosneb mitmest kihist, mis erinevad teineteisest neis esine-

vate närvirakkude tüübi ja funktsioonide poolest. Koores eristatakse kuut peamist kihti. Koore mitmesugustes piirkondades esinevad need kihid ebaühtlaselt: ühtedes piirkondades on arenenud peamiselt ühed, teistes teised kihid. See on tingitud sellest, et koore erinevad piirkonnad täidavad erinevaid funktsioone. Käesoleval ajal on eristatud ligi sada niisugust funktsioonidelt erinevat koorepiirkonda („välja").

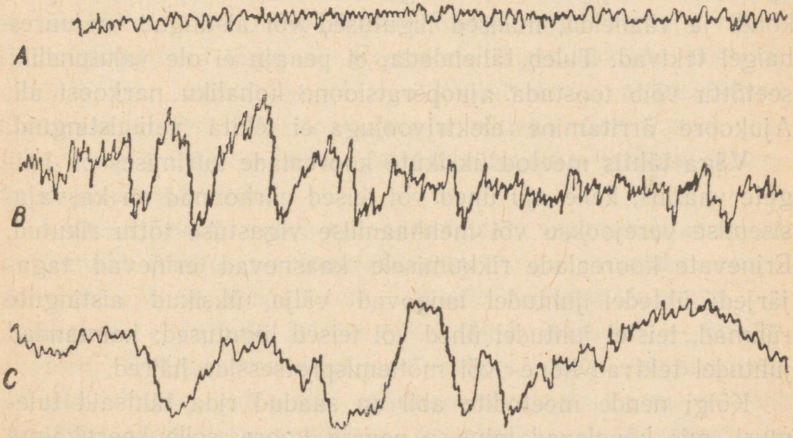

Joon. 7. Bioelektriliste voolude registreerimiskõverad erinevaist ajukoore piirkondadest. *A* — liigutuspiirkonnast, *B* — nägemispiirkonnast, *C* — kuulmispiirkonnast.

Inimese aju struktuuri ja töö uurimist teostatakse mitmesuguste meetoditega.

Ajukoore töö peamised printsiibid, mis on ühised inimese ja kõrgemate loomade ajule, on tehtud kindlaks I. P. Pavlovi poolt tingitud reflekside meetodiga. Sel teel õnnestus Pavlovil ja tema kaastöölistel panna alused tõelisele peaaju koore füsioloogiale.

Viimasel ajal omandab suurt tähtsust nn. aju bioelektriliste voolude uurimise meetod. See on nende väga nõrkade elektrivoolude uurimine, mida tekitab peaaju

koor. Neid bioelektrilisi voole saab registreerida spetsiaalsete, väga tundlike aparaatidega. On kindlaks tehtud, et erinevad kooreosad annavad neile iseloomulikke bioelektriliste voolude võnkeid (joon. 7). Niisamuti on tehtud kindlaks bioelektriliste voolude muutumine, sõltuvalt ühe või teise vaimse töö täitmisest inimese poolt.

Neurokirurgia nüüdisaegsed edusammud võimaldavad ajuoperatsiooni ajal elektrivooluga ärritada üksikuid koorepiirkondi ja vaadelda, millised liigutused või aistingud seejuures haigel tekivad. Tuleb tähendada, et peaaju ei ole valutundlik; seetõttu võib teostada ajuoperatsioone kohaliku narkoosi all. Ajukoore ärritamine elektrivooluga ei tekita valuaistinguid.

Väga tähtis meetod üksikute koorealade uurimises on haigete vaatlus, kelle aju ühed või teised piirkonnad on kasvaja, sisemise verejooksu või mehhaanilise vigastuse tõttu rikutud. Erinevate koorealade rikkumisele kaasnevad erinevad tagajärjed: ühtedel juhtudel langevad välja üksikud aistingute rühmad, teistel juhtudel ühed või teised liigutused; kolmandail juhtudel tekivad kõne- või mõtlemisprotsesside häired.

Kõigi nende meetodite abil on saadud rida tähtsaid tulemusi, mis kõnelevad inimese peaaju koore, selle keerukaima organi töö korraldusest.

Kõigepealt tuleb inimese kui ka kõrgemate loomade peaaju koores eristada 1) sensoorsed väljad, mis on aistingute ja tajude keskseks organiks, ja 2) liigutusväljad, mis on liigutuskeskusteks. Sensoorsed väljad asetsevad peamiselt koore tagumistes osades (tagapool eesmist keskvagu), liigutusväljad peamiselt koore eesmistes osades (eesmises keskkäärus ja sellest eespool). Sensoorsete väljade piirides tuleb eristada nägemiskeskust, mis asetseb koore kuklasagaras, ja kuulmiskeskust, mis asetseb oimusagaras.

Teiseks jaotatakse nii sensoorsed kui ka liigutusväljad primaarseteks ja sekundaarseteks väljadeks.

Primaarsed sensoorsed väljad on lihtsate aistingute keskused, sekundaarsed sensoorsed väljad — esemete taju keskused. Primaarsed liigutusväljad reguleerivad üksikute lihasrühmade liigutusi; kõnesolevate alade vigastuse puhul täheldatakse nendega seoses olevate teatavate kindlate lihasrühmade paralüüsi. Sekundaarsed liigutusväljad reguleerivad keerukate liigutusaktide sujuvat teostamist. Nende keskuste vigastuste korral ei täheldata haigel mingeid paralüüse; haige säilitab võime täita igasuguseid liigutusi. Keerukate liigutusaktide täitmine muutub aga saamatuks. Haige kaotab temal olemasolevad liigutusvilumused. Masinakirjutaja näiteks, kes varem kirjutas kiiresti, hakkab nüüd igat tähte tippima üksikute isoleeritud jõupingutustega.

Inimese peaaju koore sensoorsetele ja liigutusväljadele on iseloomulik kõrgemate loomade ajukoorega võrreldes sekundaarsete väljade kõrge areng. Ahvidel võtavad suurema osa ajukoorest enda alla primaarsed väljad, inimesel — sekundaarsed. Sekundaarsete väljade hulgas, mis esmakordselt ilmusid inimesel, tuleb eriti märkida kõnekeskusi, mis asuvad vasakus poolkeras: sensoorne kõnekeskus oimusagaras ja kõne liigutuskeskus — otsmikusagara alumises tagumises osas.

Kolmandaks esinevad inimese peaaju koores piirkonnad, mis täidavad veel keerukamaid funktsioone kui sekundaarsed sensoorsed ja liigutusväljad. Need on nn. tertsiaarsed väljad. Nende hulgas võib eristada keskusi, millest sõltub üksikute liigutusaktide ühendamine teadliku, sihikindla käitumise keerukasse süsteemi. Need inimesele eriomased keskused asetsevad otsmikusagara eesmises osas. Haige, kel on vigastatud need alad, kaotab võime teadlikult juhtida oma käitumist, kuigi liigutuslikud vilumused, kõnevõime ja üksikud mõtlemisprotsessid on säilinud. Olgu siin toodud tüüpilised näited haigete käitumise kohta, kel olid

vigastatud aju otsmikusagara osad. Olles lõpetanud kõneluse arstiga, tõuseb haige püsti, et väljuda toast; kuid tema vaateväljasse satuvad lahtioleva kapi uksed; ta astub kappi ja vahib abitult ringi, teadmata, mida edasi teha. Teine haige väljub palatist, et võtta paberosse laualt, mis asetseb koridori otsas; teel kohtab ta teist haiget, kes tuleb temale vastu; täiesti tahtmata pöörab ta ümber ja läheb sellele järele, kaotades oma esialgse kavatsuse.

Inimese ajule on iseloomulik eriti otsmikusagara suhteline suurus. Inimesel võtab see enda alla ligi 30% kogu koore pinnast, sellal kui kõrgemalt arenenud ahvidel on see 15% (vaata joon. 6 lk. 28).

Ajukoore üksikute piirkondade funktsioone eristades ei või unustada, et inimese normaalne psüühiline tegevus nõuab alati tervikuna kogu koore osavõttu. Kuigi liigutuste sooritamine on liigutuskeskustega otseselt seotud, eeldab see paratamatult ka sensoorsete keskuste tööd, sest iga liigutust reguleeritakse ja suunatakse nende või teiste aistingute poolt. Sekundaarsete väljade funktsioneerimine ei ole võimalik ilma samaaegse primaarsete väljade funktsioneerimiseta, niisama kui tertsiaarsete väljade funktsioneerimine ei ole võimalik primaarsete ja sekundaarsete väljade funktsioneerimiseta.

Inimese suuraju koor on ühtne terviklik organ, mille üksikuid erinevaid funktsioone täitvad osad on kõige tihedamini seotud teineteisega.

13. Teadvuse ajalooline arenemine.

Inimese teadvus on tekkinud selle tulemusena, et meie esivanemad siirdusid tööle, tootmistegevusele. Kuid „tootmine," nagu ütleb seltsimees Stalin, „on alati ja kõigis tingimustes ühiskondlik tootmine." Ja me nägime, et kõik inimliku teadvuse põhilised iseärasused on kõigepealt seletatavad töö ühiskondliku iseloomuga. „Teadvus on algusest

peale ühiskondlik produkt ning jääb selleks, kuni inimesed üldse on olemas" (Marx). Seepärast on teadvuse arenemine, inimese psüühika arenemine tingitud ühiskondlik-ajaloolise protsessi käigust.

See arenemine väljendus kõigepealt uute tarvete tekkimises.

Looma tegevust ajendavad alati ühed ja needsamad bioloogilised, instinktiivsed tarbed. Uute käitumisvormide, uute teguviiside kujunemine ei ole loomal seoses uute tarvete ilmumisega. Kui koeral kujuneb tingitud refleks uuele ärritajale, näiteks valgussignaalile, siis ei tähenda see, et tal tekib uus tarve, kõne all oleval juhul valgusetarve. Teda ajendab ikka sama toidutarve ja ta reageerib valgusele ainult sellepärast, et see on saanud toidusignaaliks.

Inimesega ei ole lugu nii. Esimeste tarvete rahuldamine töö abil viis nende tarvete arenemisele, peenendumisele, siis aga ka uute ilmumisele.

Tarvete arenemine on loonud inimese tegevusele uued motiivid, viies selle tegevuse järk-järgulisele komplitseerumisele. Seesama arenemine on andnud inimese psüühikale rikkuse ja ulatuse, mis teda nii järsult eraldavad loomade kehvast psüühilisest elust.

Tarvete rahuldamisele suunatud tegevuses on võrsunud ja arenenud inimese võimed. Tajumisvõimed võrsusid vastavalt sellele, kuidas inimese tegevus nõudis üha peenemat ja täielikumat tegelikkuse asjade eristamist. Mõtlemisvõimed arenesid selletõttu, et inimese tegevus nõudis temalt üha sügavamat asjade ja nähtuste vaheliste seoste ning sõltumuste lahtimõtestamist. Tahe ja võime tahtlikuks tähelepanu koondamiseks arenesid sellepärast, et tööprotsess nõudis pingutust, jõukulutust, nõudis kestvat tähelepanu koondamist tööobjektile.

Mida laialdasemaks ja mitmekesisemaks muutus inimese tegevus, seda laialdasemaks ja mitmekesisemaks muutusid tema võimed. Teaduse arenemisprotsessis kujunesid teadusliku mõtlemise võimed, muusika areng viis muusikalise kuulmise arengule.

Vallutades loodust õppis inimene valitsema ka iseennast. Erinevalt loomadest on inimene võimeline teadlikult mõistma oma suhtumist asjadesse, mõistma oma tundmusi, tarbeid, tunge. Oma tundmustesse ja tungidesse teadliku suhtumise alusel ning ühiskondliku elu ja tegevuse nõuete mõjustusel arenes inimesel võime valitseda oma tundmusi ja tunge, võime teadlikult reguleerida oma käitumist. Sel teel kujunesid inimese tahte ja iseloomu põhijooned.

Loomade psüühilist arengut valitsevad bioloogilised seadused, muuhulgas pärilikkuseseadused. Inimese psüühika arengus jäävad need tegurid tagaplaanile teiste, olulisemate kõrval.

Juba esimestes tööriistades, nagu nägime, kinnistus kollektiivne, ühiskondlik kogemus. Vallutanud tööriista, vallutas ürginimene ühiskondliku kogemuse. Selles sisaldus juba hoopis uus, loomariigile tundmatu psüühilise arenemise tegur. Teiseks ühiskondliku kogemuse edasiandmise vahendiks oli kõne, alguses suuline, hiljem ka kirjalik. Kõne kaudu võivad kõigi inimeste kogemused ja teadmised saada igaühe omandiks ja kanduda edasi põlvest põlve.

Kasvatuse ja õpetuse protsessis vallutab laps pärandi, mis on loodud kõigi eelnevate sugupõlvede poolt.

Inimese teadvuse määrajaks on ühiskondlik elukond. „Milline on inimeste eluviis, selline on nende mõtteviis" (Stalin).

Inimese psüühika, tema teadvus muutub inimeste majanduslike ehk tootmissuhete, s. o. nende suhete muutumise järel, milledesse astuvad inimesed oma tarvete rahuldamiseks

võitlusprotsessis loodusega ja tootmisprotsessis. „Ajalugu näitab," ütleb seltsimees Stalin, „et kui erinevatel aegadel tungisid inimestesse mitmesugused mõtted ja soovid, siis seisneb selle põhjus selles, et erinevatel aegadel inimesed erinevalt võitlesid loodusega oma tarvete rahuldamiseks, ja vastavalt sellele kujunesid erinevalt nende majanduslikud suhted."

Inimese teadvusel olid oma erilised jooned ürgkommunismi ajastul, kui inimesed ühiselt võitlesid loodusega, kui nad ei tundnud eraomandit. Teised jooned omandab teadvus eraomanduslike suhete ilmumisel, kui tekib ühiskonna jagunemine klassideks ning kui ekspluateerijate ja ekspluateeritavate vaheline klassivõitlus moodustab ühiskondliku korra põhijoone; säärane on lugu orjandusliku, feodaalse ja kapitalistliku korra puhul.

Klassiühiskonnas on psüühilised jooned, mis iseloomustavad teatavate klasside tüüpilisi esindajaid, selle seisukoha tagajärjeks, mida omab see klass tootmises. Ei saa mõista ega teaduslikult seletada „Surnud hingede" sääraste kangelaste tähtsamaid psüühilisi iseärasusi, nagu seda on Sobakevitš, Korobotška ja Pljuškin, kui mitte lähtuda nende klassiolemusest, kui vaadelda neid kui inimesi „üldse", pööramata tähelepanu sellele, et nad olid vene mõisnikud 19. sajandi 30—40-ndatel aastatel. Ei saa mõista Gorki kangelaste psüühikat, kui mitte näha neis teatavate klasside esindajaid: kodanluse esindajaid (näit. Artamonovite perekonna liikmed, Jegor Bulõtšjov), töölisklassi esindajaid (romaani „Ema" tegelased Pavel Vlassov, Nilovna jt.).

Suurim ajalooline pööre — Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon — pani aluse kõige põhjalikumaile muutustele inimese teadvuses. Üleminekuga nõukogude korrale algab uus järk inimese psüühika ajaloolises arenemises, sest inimene on nüüd vabastatud teda orjastavaist eraomanduslikest suhteist. Nõukogude inimese psüühika on kvalitatiivselt erinev kapitalistliku ühiskonna mitmesuguste klasside esindajate

psüühikast. Meie maal, kus sotsialismi ülesehitus on lõppstaadiumis ning kus teostatakse üleminekut kommunismile, toimub suurim ümberkujunemine ka inimeste psüühikas.

„Meie ei ole täna need, kes olime eile," ütleb seltsimees Ždanov, „ja homme ei ole need, kes oleme täna. Meie ei ole enam need venelased, kes me olime enne 1917. aastat, ja Venemaa ei ole meil enam sama ning iseloom on meil teine. Meie oleme muutunud ja kasvanud koos nende suurte ümberkujundustega, mis põhjalikult on muutnud meie maa ilme."

Teadvuse ajalooline arenemine ei toimu kunagi tasase, ühtlase, rahuliku protsessina. Arenguprotsessi sisuks on alati vana ja uue, iganenu ja areneva, möödunu igandite ja tuleviku idude võitlus. Seejuures tuleb silmas pidada, et primaarseks, lähtealuseks on inimeste ühiskondlike suhete muutumine, sekundaarseks, tuletatuks — nende teadvuse muutumine. „Algul muutuvad välised tingimused, algul muutub inimeste elujärg, ja siis muutub vastavalt nende teadvus" (Stalin). See teadvuse muutumine ei toimu korraga. Isegi pärast seda, kui juba selgelt on välja kujunenud teadvuse uued jooned, kui need on muutunud iseloomulikeks, juhtivateks joonteks, annavad end veel teatava aja jooksul teadvuses tunda möödunu igandid, ja võitlus nende igandite vastu võib võtta väga teravad vormid.

1929—1930-ndatel aastatel toimunud talupoegade massiline astumine kolhoosidesse ja nõukogude võimu järsk pööre kulakluse piiramise poliitikalt tema kui klassi likvideerimise poliitikale, tähendas sügavaimat revolutsioonilist pööret — ühiskonna siirdumist kvalitatiivselt uude olukorda. Selle tagajärjena ilmusid põhjalikud nihked talupoegade psüühikas. Neid nihkeid näitab selgesti M. A. Šolohhov oma romaanis „Ülesküntud uudismaa". Siirdumisel eraomanduslikult majapidamiselt kolhoosimajapidamisele talupoja teadvuses toimuva vana ja uue vahelise võitluse seisukohalt on eriti õpetlik Kondrat Maidannikovi kuju.

Kondrat Maidannikov on keskmiktalupoeg. Ühena esimestest andis ta avalduse kolhoosi astumiseks, ja koosolekul, kus arutati

kolhoosi asutamist Gremjatši Logi tallu, kutsus ta teisi tuliselt kaasa. Kuid uude ellu siirdumine oli temal seotud suure seesmise võitlusega.

„Mitte kergesti ei leppinud Kondrat kolhoosiga. Pisarate ja verega katkestas Kondrat nabaväädi, mis teda ühendas eraomandiga, härgadega ja koduse maalapiga... Juba ammu ei usu Kondrat enam jumalat, vaid usub kommunistlikku parteid, kes juhib kogu maailma töörahvast vabanemise, parema tuleviku poole. Ta viis kõik loomad kolhoosi lauta... Tema on selle poolt, et leiba sööks ja rohtu tallaks ainult see, kes töötab. Ta on kõvasti ja lahutamatult nõukogude võimu külge kasvanud. Aga näe, Kondratil ei ole öösiti und..., ja und ei ole sellepärast, et temas on säilinud kahetsuse-uss oma vara pärast".

Tal valutab süda ühiskonna, kolhoosi omandi pärast, näitab uue töösse suhtumise eeskuju: ta omandas esimesena kolhoosis lööktöölise aunime. Kuid ta ei suuda veel täiesti lahti ütelda eraomandusliku psühholoogia iganditest. „Kui lähen hobuselatritest mööda," mõtleb ta rasketel uneta öödel, „seisavad seal võõrad hobused — sellest pole mul midagi; aga niipea kui omani jõuan, kui vaatan tema selga, millel ulatub must jutt sabajuurikani, tema märgitud vasakut kõrva, siis hakkab rinnus närima..., ja ikka püüad talle maitsvamat ning peenemat, orasheinalisemat heina anda".

Kõige tähelepanuväärivam on Kondrat Maidannikovil tema sügav teadlik suhtumine oma eraomandusliku psühholoogia iganditesse, tema kirglik soov võidelda nendega ja võita neid. Kui ÜK(b)P Gremjatšenski algorganisatsiooni sekretär teeb temale kui kolhoosi parimale lööktöölisele ettepaneku parteisse astumiseks, ütleb ta ära, sest ta ei pea ennast veel mitte parteiliikme kõrge nimetuse vääriliseks: „Kuna ma ei ole veel lahti ütelnud omandist, tähendab südametunnistus ei luba parteisse. Ma saan sellest nõnnamoodi aru". Säärane suhtumine mineviku iganditesse omaenda psüühikas on parim kindlustus nende igandite võitmiseks.

31 aasta jooksul, mis meid lahutab Suurest Oktoobrirevolutsioonist, on põhjalikult muutunud nõukogude inimeste teadvus.

„Tuleb tunnistada, et meie revolutsiooni tähtsaimaks võiduks on meie inimeste kui nõukogude patriootide uus vaimne

ilme ja ideeline kasv. Nüüd ei ole nõukogude inimesed enam need, mis nad olid 30 aastat tagasi" (M o l o t o v).

Meie teame, et NSV Liidus kujunevad inimesed, kes ühendavad vaimse ja füüsilise töö, et üha rohkem läheneb teineteisele linna- ja külarahva psüühika, et järk-järgult kaob erinevus nõukogude töölise, talupoja ja intelligentsi psüühikas.

See uus vaimne ilme on kätte võidetud pidevas võitluses mineviku iganditega. Uue inimese psüühilised jooned ei ilmu iseendast. Neid kasvatatakse aktiivselt sotsialistliku ühiskonna ülesehitustöö praktikas suure bolševike partei juhtimisel.

Selles kasvatustöös on eriti suur tähtsus ühelt poolt võitlusel nende psüühiliste joontega, mis peegeldavad kapitalismi ja tema ideoloogia mõju ning on vastuolus uuega — ühiskonna sotsialistliku korraga, ja teiselt poolt — selgel arusaamisel neist uutest joontest, mis sisaldavad endas tuleviku idusid, milles juba kajastub kommunismi ajastu inimese psüühika.

Pöördudes nõukogude kirjanike poole ütles seltsimees Ždanov:

„Näidata neid nõukogude inimeste uusi kõrgeid omadusi, näidata meie rahvast mitte ainult tema tänapäevas, vaid heita pilk ka tema homsesse päeva, aidata helgiheitjaga valgustada teed edasi — selline on iga ausameelse nõukogude kirjaniku ülesanne."

Sedasama ülesannet — kui kõige tähtsamat, kesksemat — tuleb täita ka nõukogude psühholoogiateadusel.

Kordamisküsimused.

1. Milles on erinevus ärritatavuse ja tundlikkuse vahel?
2. Mida nimetatakse teadvuseks?
3. Mida nimetatakse instinktiks?
4. Mida teate instinktide muutlikkusest?
5. Mida nimetatakse loomade vilumusteks?

6. Millises järjekorras tekkisid loomade psüühika arengu käigul üksikud psüühilised protsessid?

7. Millised on loomade intellektuaalse käitumise põhitunnused?

8. Milles seisneb ajutise (tingitud) närviseose kujunemise printsiip?

9. Milles seisneb välise ja seesmise pidurduse erinevus?

10. Mis on loomade psüühilise arenemise protsessi määrajaks?

11. Millised on tähtsaimad erinevused inimese teadvuse ja loomade psüühika vahel?

12. Milles on erinevus inimese suuraju koores primaarsete, sekundaarsete ja tertsiaarsete keskuste vahel?

13. Loetlege põhijooned, mis iseloomustavad teadvuse ajaloolise arenemise protsessi.

Ülesanded.

1. Tooge näiteid loomade instinktiivsete tegevuste kohta.

2. Nimetage, milliseid loomade vilumusi olete tähele pannud.

3. Tooge näiteid, mis tõestavad kvalitatiivset erinevust loomade intellekti ja inimliku mõtlemise vahel.

4. Tooge näiteid ilukirjandusest mineviku igandite vastu võitlemise kohta nõukogude inimeste teadvuses.

III peatükk.

Aistingud.

14. Aistinguist üldiselt.

Aistinguks nimetatakse seda lihtsaimat psüühilist protsessi, mis tekib meeleorganite mõjustamise tulemusena materiaalse maailma asjade või nähtuste poolt ja seisneb nende asjade või nähtuste üksikute omaduste peegeldamises.

Aistingute abil tunnetame ümbritsevate asjade omadusi: nende kõvadust või pehmust, karedust või siledust, nende raskust, temperatuuri, lõhna ja maitset, nende asjade värve ja helisid, mis neist lähtuvad. Peale selle annavad aistingud meile teateid muutustest meie endi kehas: meie aistime oma keha üksikute osade liigutusi ja asendeid, häireid siseorganite töös jne.

Aistingud on kõigi meie teadmiste allikaks maailma kohta. Nad annavad materjali teiste, komplitseeritumate tunnetusprotsesside — tajude, kujutluste, mälestuste, mõtlemisprotsesside — jaoks. „Teisiti kui aistingute kaudu," kirjutas Lenin, „ei saa meie midagi teada ei aine mingisuguseist vormidest ega mingisuguseist liikumise vormidest".

Materiaalseid asju ja protsesse, mis mõjustavad meeleorganeid, nimetatakse ärritajaiks, mõjustamise protsessi ennast aga ärrituseks. Seda protsessi, mis ärrituse tule-

musena tekib närvikoes, nimetatakse erutuseks. Kui erutus jõuab mööda tsentripetaalnärve suurte poolkerade koorde, tekib aisting. Niisiis on ärritus füüsiline, erutus füsioloogiline, aisting aga psüühiline protsess.

Kogu anatoomilis-füsioloogilist aparaati, mis on vajalik aistingu saamiseks, on I. P. Pavlov soovitanud nimetada analüsaatoriks. Iga analüsaator koosneb kolmest osast: meeleorganist, tsentripetaalnärvidest ja vastavaist ajuosadest. Seega kuuluvad analüsaatori koostisse ka suurte ajupoolkerade koore primaarsed sensoorsed alad. Kui hävib ükskõik milline analüsaatori osadest, muutub vastavate aistingute tekkimine võimatuks. Nii näiteks lakkavad nägemisaistingud niihästi silma vigastamisel kui ka nägemisnärvide läbilõikamisel ja mõlemate poolkerade kuklasagara hävimisel.

15. Aistingute liigid.

Kõik aistingud võib liigitada kahte rühma:

1) aistingud, mis peegeldavad meist väljaspool olevate asjade või nähtuste omadusi; nende aistingute organid asetsevad keha pinnal või selle läheduses;

2) aistingud, mis peegeldavad meie keha üksikute osade liikumist ja meie siseorganite seisukorda; nende aistingute organid asetsevad kudedes (näiteks lihastes) või siseorganite pinnal (näiteks mao, hingamisteede seintes).

Esimesse rühma kuuluvad nägemis-, kuulmis-, haistmis-, maitsmis- ja nahaaistingud.

1. Nägemisaistingud. Nägemisorgani ärritajaks on valgus, s. o. elektromagnetilised lained, mille pikkus on 390 kuni 800 millimikronit (millimikron on miljondik osa millimeetrist).

Kõik, mida näeme, omab mingisugust värvi. Värvitu võib olla ainult täiesti läbipaistev ja järelikult nähtamatu ese. Seepärast võime ütelda, et nägemisaistingud on värviaistingud.

Kõik värvid liigitatakse kahte suurde rühma: *akromaatilised ja kromaatilised värvid*. Akromaatiliste värvide hulka kuuluvad valge, must ja kõik hallid, kromaatiliste hulka — kõik teised, s. o. punased, kollased, rohelised, sinised igasuguste võimalikkude varjunditega.

2. *Kuulmisaistingud*. Kuulmisorgani ärritajaks on häälelained, see tähendab õhu pikivõnked, mis levivad hääleallikast igas suunas.

Häälelaines eristatakse võnkesagedust, võngete amplituudi ja võngete kuju. Sellele vastavalt omavad hääleaistingud järgmisi kolme tunnust: heli *kõrgust*, mis peegeldab võnkesagedust, heli *intensiivsust*, mis peegeldab võngete amplituudi, ja heli *tämbrit*, mis peegeldab võngete kuju. Meie kuulmisorgan on tundlik võngete vastu 16—20 000 võnget sekundis. Võnked sagedusega üle 20 000 võnke sekundis ei ole meie kuulmisele kättesaadavad; neid nimetatakse ultraheliks. Hääli liigitatakse nende poolt tekitatavate aistingute iseloomu järgi *muusikalisteks helideks* (laulu, muusikariistade, kammertooni helid) ja *müradeks* (igasugused kriginad, sahinad, kolin, pragin, mürin jne.). Kõne koosneb niihästi muusikalistest helidest (peamiselt täishäälikuis) kui ka müradest (peamiselt kaashäälikuis).

3. *Haistmisaistingud*. Haistmisorganeiks on haistmisrakukesed, mis asetsevad ninakoopa ülaosas. Haistmisorgani ärritajaks on lõhnavate ainete osakesed, mis tungivad ninasse koos õhuga.

4. *Maitsmisaistingud*. Maitsmisorgani — maitsmispungade — ärritajaks on (vees või süljes) lahustunud maitseained.

Maitsmisaistinguil on neli erinevat kvaliteeti: magus, hapu, soolane ja kibe. Mitmesuguste toidumaitsete mitmekesisus oleneb tunduval määral maitsmisaistingute liitumisest haistmisaistingutega. Kui haistmise mõju täielikult kõrvaldada, muutuvad tee, kohvi ja kiniini maitsed vastavates lahustes ühesuguseks.

5. Naha-aistingud. Nahk, samuti suu ja nina limanahk võivad anda nelja liiki aistinguid: a) puute- ehk taktiilseid aistinguid, b) külma-aistinguid, c) sooja-aistinguid ja d) valuaistinguid. Ühed nahapunktid annavad ainult taktiilseid aistinguid (puutepunktid), teised — ainult külma- (külmapunktid), kolmandad — ainult sooja- (soojapunktid), neljandad — ainult valuaistinguid (valupunktid). Kerge on veenduda külmapunktide olemasolus lihtsa katse abil. Selleks on tarvis pliiatsi terava otsaga (kergelt nahka puudutades) tõmmata mööda suletud silmalaugusid; aegajalt saadakse momentaanseid külma-aistinguid.

Üksikute nahaosade tundlikkus on erinev igaühe suhtes neist neljast aistinguliigist. Puutetundlikkus on kõige suurem keeleotsal ja sõrmede otstel, s. o. kõige liikuvamail kehaosadel; selg aga on näiteks väga vähetundlik puute suhtes. Hoopis teisiti on jaotatud valutundlikkus: kõige valutundlikum on selja ja põskede nahk, kõige vähem tundlik aga nahk sõrmeotstel ja pihul. Niisiis need nahaosad, mida kasutame kõige rohkem kompimiseks, on kõige vähem valutundlikud, nad on kõige rohkem „karastatud" valu vastu. Mis puutub temperatuuriaistinguisse, siis nende suhtes on kõige tundlikumad need nahaosad, mis tavaliselt on kaetud riietusega: nimme-, kõhu- ja rinnanahk.

Teise rühma kuuluvad liigutusaistingud, tasakaaluaistingud ja orgaanilised aistingud.

1. Liigutus- ehk kinesteetilised aistingud. Nende organid asetsevad lihaseis, kõõluseis ja liigeste pindadel. Liigutusaistingud annavad märku lihaste kokkutõm-

TRÜ Raamatukogu

bumise määrast ja meie liikmete asendist, näiteks sellest, kui-võrd kõverdatud on käsi õla-, küünarluu- või randmeliigeses.

Esemete kobamisel (s. o. liikuva käe puutumisel neisse) tekkivate naha- ja liigutusaistingute kombinatsiooni nimetatakse kompimiseks. Kompimisorganiks on käsi kõigi oma naha, lihaste ja liigeste meeleorganitega. Käsi kui kompimisorgan ilmub kõigepealt ahvidel, kuid täieliku arengu saavutab ta alles inimesel, saades tema töövahendiks.

Naha-aistingud iseendast annavad märku ainult eseme keha külge puutumise faktist ja selle puutumise kohast. Kui kärbes laskub meie otsmikule, märkame seda kergesti, kuid niisama kergesti võime sattuda eksitusse ning pidada kärbseks puudutamist õlekõrrega, pintslikesega, rohuliblega või paberitükiga. Et täpsemalt määrata nahka puudutava eseme omadusi, tema kõvadust, pehmust, karedust, siledust, kuju, piirjooni jne., on tarvis teda kompida. Kõvaduse ja pehmuse aistingud näiteks sõltuvad peamiselt sellest, millist vastupanu osutab keha teda surudes; seepärast ei saa määrata eseme kõvadust või pehmust ilma liigutusaistingute osavõtuta.

2. Tasakaalu-aistingud. Nende organid asetsevad sisekõrvas ja annavad märku pea liikumisest ja asendist. Need aistingud etendavad eriti suurt osa lennuasjanduses, mispärast proovitakse alati nende organite tegevust lenduritööle määramisel.

3. Orgaanilised aistingud. Nende organid asetsevad enamiku siseorganite — söögitoru, mao, soolte, veresoonte, kopsude jne. — seintes. Orgaaniliste aistingute hulka kuuluvad säärased, mis meil on nälja, janu, küllastuse, iivelduse, seesmiste valude jne. puhul. Kuni oleme täiesti terved, söönud, üldse kui siseorganite töö kulgeb normaalselt, ei märka meie peaaegu mingisuguseid orgaanilisi aistinguid; peamiselt annavad nad märku siseorganite töö riketest.

16. Tundlikkus ja läved.

Nagu teame, nimetatakse tundlikkuseks võimet omada aistinguid.

Tehakse vahet kahte liiki tundlikkuse — absoluutse tundlikkuse ja eristamistundlikkuse vahel. Absoluutse tundlikkuse all mõistetakse võimet aistida nõrku ärritusi, eristamistundlikkuse all — võimet aistida nõrku ärrituste-vahelisi erinevusi.

Mitte iga ärritus ei kutsu esile aistingut. Meie ei aisti oma nahale langevate tolmuübemete puutumist, ei kuule toa teisest otsast tasku- või käekella tiksumist. Selleks, et tekiks aisting, on tarvilik, et ärrituse intensiivsus ulatuks teatava kindla suuruseni. Seda minimaalset ärrituse suurust, mis annab vaevalt märgatava aistingu, nimetatakse aistingu absoluutseks läveks. Ärritused, mille suurus on allpool läve, ei anna aistingut.

Mida väiksem on aistingu läve suurus, seda suurem on absoluutne tundlikkus teatavate ärritajate suhtes. Kui üks inimene esmakordselt tunneb puudutust kolme grammi rõhumisel ühele ruutmillimeetrile, teisel aga on tarvis selleks kuus grammi ühele ruutmillimeetrile, siis tähendab see, et taktiilsete aistingute lävi on teisel kaks korda suurem, absoluutne tundlikkus aga kaks korda väiksem kui esimesel. Niisiis iseloomustab absoluutset tundlikkust suurus, mis on pöördvõrdeline aistingute absoluutse lävega.

Meie meeleorganite absoluutne tundlikkus on äärmiselt suur. Nägemise suhtes näiteks, nagu tõendas eksperimentaalselt akadeemik S. I. Vavilov, suudab silm kõige soodsamates tingimustes aistida kiirgavat energiat, mis võrdub vaid mõne kvandiga. Kui eeldada atmosfääri täielikku läbipaistvust, siis võiksime 1 km kaugusest näha valgusallikat, mis

võrdub tuhandiku osaga küünlast. Ükski füüsikaaparaat ei oma säärast tundlikkust valguse suhtes. Erakordselt kõrge on ka meie haistmise tundlikkus, mis suudab avastada selliste ainekvantumite sisaldumist õhus, milliseid mingisuguste keemilise analüüsi meetoditega ei saa avastada. Piisab näiteks ühe sajamiljondiku milligrammi kunstliku muskuse sisaldumisest liitris õhus, et aistida selle lõhna.

Mis puutub *eristamistundlikkusesse*, siis kasutatakse selle iseloomustamiseks *eristamisläve* suurust.

Kui asetame käele sajagrammise raskuse ja lisame sellele veel ühe grammi, siis ei suuda seda lisandit aistida ükski inimene. Et aistingu suurenemist märgata, on tarvis sajagrammisele raskusele lisada vähemalt 3—4 grammi. Seda *minimaalset erinevust ärrituste vahel, mis annab vaevalt märgatava aistingute erinevuse, nimetatakse eristamisläveks.*

Tuleb märkida, et lisaraskus peab esialgse raskusega olema teatud *kindlas suhtes*, et saada aistingu vaevalt märgatavat suurenemist. Kui sajagrammisele raskusele on tarvis juurde lisada kolm grammi, et kindlaks teha kaalu suurenemist, siis tuleb kahesajagrammisele raskusele juurde lisada kuus grammi. Teisiti öeldes, et märgata kaalu suurenemist, on tarvis esialgsele raskusele juurde lisada ligikaudu $^1/_{30}$ tema raskusest.

Seega omab eristamislävi püsivat suhtelist suurust, mispärast teda tuleb avaldada suhte (või murru) kujul, mis näitab, milline osa tuleb esialgsele ärritusele juurde lisada, et saada aistingu vaevalt märgatavat suurenemist. Seda juhtlauset nimetatakse *psühhofüüsiliseks põhiseaduseks.*

Eristamistundlikkust iseloomustab suurus, mis on pöördvõrdeline eristamislävega.

Valguse intensiivsuse eristamislävi on ligikaudu $^1/_{100}$. See tähendab, et valguse sajaküünlase intensiivsuse korral võib valgustuse suurenemist märgata ühe küünla juurdelisamisel.

Hääleintensiivsuse eristamislävi võrdub keskmiselt $^1/_{10}$-ga. Tähendab, sajast inimesest koosnevale koorile on tarvis juurde lisada vähemalt kümme lauljat, et saada hääle vaevalt märgatavat tugevnemist.

Nagu absoluutne tundlikkus nii ka eristamistundlikkus ei ole püsivad suurused. Nad muutuvad sõltuvalt mitmesuguseist tingimustest. Kõige tähtsamad on järgmised kolm tundlikkuse muutumise põhjust. Esiteks: tundlikkus muutub meeleorgani kohanemise tagajärjel teda mõjustavate ärritajatega. Teiseks: ta võib muutuda teiste samaaegsete aistingute mõjustusel. Lõppeks kolmandaks: ta muutub sõltuvalt elutingimustest, esmajärjekorras nõuetest, mis esitatakse inimesele tema alatise tegevuse poolt. Võtame nüüd lähemale vaatlusele iga nimetatud põhjuse mõju.

17. Adaptatsioon.

Kui meeleorganeile mõne aja vältel mõjuvad küllalt tugevad ärritajad, siis väheneb tundlikkus nende ärritajate suhtes aegapidi. Kui aga ärritajad on väga nõrgad või hoopis puuduvad, siis tundlikkus suureneb. Säärast tundlikkuse muutumist, mis toimub meeleorgani kohanemise tagajärjel teda mõjustavate ärritajatega, nimetatakse adaptatsiooniks.

Mõnedes aistinguliikides on adaptatsioon väga tugev, teistes hoopis vähene. Tugev adaptatsioon esineb taktiilsete, temperatuuri-, haistmis- ja nägemisaistingute puhul, nõrk — kuulmis- ja valuaistingute puhul.

Taktiilne tundlikkus väheneb väga kiiresti mõnda aega kestva puudutamise korral mingisugusele kohale

nahal. Katsed on näidanud, et juba kolme sekundi pärast on rõhumisaistingul ainult $^1/_5$ sellest intensiivsusest, mis tal oli otsekohe pärast puutumist. Adaptatsioon taktiilseis aistinguis avaldub näiteks selles, et kuni meie liikumatult istume, ei tunne me peaaegu üldse riietuse rõhumist. Mõnikord võib tähele panna, kuidas inimene asjatult otsib prille, mis on lükatud otsmikule. See on tingitud sellest, et otsmiku nahk adapteerub väga kiiresti prillide rõhumisega ja lakkab seda aistimast.

Väga tugev on adaptatsioon temperatuuri-aistinguis. Kui lähed jõkke suplema, tundub vesi esialgu külmana, kuid juba pärast kahte-kolme minutit osutub, et vees ei olegi nii külm.

Temperatuuri adaptatsioon avaldub väga selgesti järgmises katses. Kui 1—2 minuti vältel hoida üht kätt soojas (umbes 40-kraadises) vees, teist aga külmas (mitte üle 20 kraadi) ja pärast seda pista mõlemad käed korraga keskmise temperatuuriga (umbes 30-kraadisesse) vette, siis tundub see vesi ühele käele külmana, teisele palavana.

Väga kiiresti toimub adaptatsioon ka haistmisaistinguis. Astudes tänavalt halvasti õhutatud tuppa, aistid esimesel silmapilgul väga teravalt ebameeldivat lõhna, kuid juba mõne minuti pärast lakkab see aisting. Katsed on näidanud, et näiteks joodi lõhna puhul saabub täielik adaptatsioon 50—60 sekundi pärast (lõhna enam ei aisti), kampri lõhna puhul — 1,5 minuti pärast, tugevasti haiseva juustu lõhna puhul — 8 minuti pärast. Haistmistundlikkuse täielikuks taastamiseks on tarvilik 1—3-minutine puhkus.

Eriti suure tähtsusega on adaptatsioon nägemise alal. Väljudes pimedast toast heledasse päikesevalgusse näeme esialgu väga halvasti; tugev valgus pimestab meid ning silmad tõmbuvad tahtmatult pilukile. Kuid neljast-viiest minutist on küllalt, et nägemine kohaneb heleda valgusega ja hakkab

normaalselt funktsioneerima. Seda nimetatakse valguse-adaptatsiooniks. Vastupidine protsess — pimeduse-adaptatsioon — toimub siis, kui astume heledast valgusest enam või vähem pimedasse tuppa. Alguses näib meile, et oleme sattunud absoluutsesse pimedusse; me ei näe midagi ja edasi liikuda võime ainult kobamisi. Mõne aja pärast selgub ometi, et toas ei olegi nii pime, et võime eraldada koguni esemete piirjooni. Pimedas viibimise ajal suureneb nägemise tundlikkus. Täpsed mõõtmised on näidanud, et see tundlikkuse suurenemine on väga suur: pärast ühetunnist pimedas viibimist võib tundlikkus muutuda 200 tuhat korda suuremaks, kui oli valguse käes.

Millega seletada säärast tundlikkuse tohutut suurenemist?

Teatava tähtsusega on fakt, et silmaava suurus muutub sõltuvalt silmale langevast valgusehulgast. Üleminekul heledast valgusest pimedusse suureneb silmaava 17 korda, järelikult laseb ta läbi 17 korda rohkem valgust. Kuid sellest ei ole küllalt, et seletada pimeduse-adaptatsiooni, milles tundlikkus ei suurene mitte 17 korda, vaid 200 tuhat korda.

Kõige suurema tähtsusega on fakt, et silma võrkkiles asetsevad kahesugused valgustundlikud aparaadid: kepikesed ja kolvikesed. Kolvikesed täidavad võrkkile kesklohku, kuhu langeb selle asja kujutis, mida me vaatame. Need kolvikesed omavad vähest tundlikkust: et tekitada neis reaktsiooni, on tarvis küllaltki tugevat valgust. Kolvikestega näeme heledas valguses; neid võib nimetada päevase nägemise aparaadiks. Kepikesed, mis asetsevad peamiselt võrkkile äärtel, omavad kõrget tundlikkust: nad võivad reageerida isegi väga nõrgale valgusele. Kepikestega näeme öösel, hämaruses, üldse nõrga valgustuse korral; nemad on öise nägemise aparaadiks. Niisiis pimeduse-adaptatsioon on seoses üleminekuga kolvikestega nägemiselt kepikestega nägemisele.

Siiski ei ole õige mõtelda, et kolvikesed on vähem täiuslik aparaat kui kepikesed. On õige, et tundlikkus valguse suhtes on neil väiksem, ning nägemine kolvikestega on seepärast võimalik ainult küllaltki heledas valguses. Kuid seevastu võime ainult kolvikeste abil näha värve ja täpselt eraldada esemete vorme. Tugevas hämaruses, kui töötab kepiline nägemine, ei eralda me värve — kõik paistab hallina. Samuti ei suuda me neis tingimustes täpselt eraldada esemete vorme.

Puht päevaloomadel on võrkkiles ainult kolvikesed; öösel need loomad üldse ei näe. Niisugused on näiteks kanad, tuvid. Ööloomade, näiteks öökullide või nahkhiirte võrkkiles on ainult kepikesed; need loomad näevad päeval halvasti. Esineb haruldasi juhtumeid, kus inimesel kolvikeste aparaat üldse ei funktsioneeri. Niisugused inimesed ei erista värve ja näevad kõike hallina, nagu on fotol; peale selle kannatavad nad valgusekartuse all, s. o. näevad halvasti heleda valguse käes. Seda viga nimetatakse täielikuks värvipimeduseks. Hoopis sagedamini esineb osaline värvipimedus, mispuhul inimene ei erista mõnda värvi; säärast osalist värvipimedust nimetatakse mõnikord „daltonismiks". On niisuguseidki juhtumeid, kus ei funktsioneeri kepikeste aparaat; siis inimene ei näe hämaruses ega üldse nõrgas valguses („kanapimedus").

Vähese adaptatsiooniga aistingud, nagu juba teame, on kuulmis- ja valuaistingud. Mitu minutit muutmatult kestvat häält me ei lakka aistimast, nagu lakkame aistimast lõhna. Ka mõnda aega muutumatult kestva valu aistmine ei lakka. Seejuures toimub küll vähesel määral tundlikkuse kahanemine, kuid väga aeglaselt, nii et seda märgata on raske. Kuulmisaistinguis ei esine ka midagi sarnast, nagu on pimeduse-adaptatsioon. Sattunud vaikusse, ei koge me sellist tundlikkuse suurenemist, mis lubaks meil mõne aja

pärast hakata kuulma tuhat korda nõrgemaid hääli, kui on need, mida kuuleme harilikes tingimusis.

Tõsi küll, häälte ja valu suhtes toimub vahest esimesel pilgul midagi adaptatsioonitaolist. Meie harjume kella pideva tiksumisega toas niivõrd, et lõppude lõpuks seda ei märka. Samalaadiliselt võime harjuda valuga ja lakata talle juhtimast tähelepanu. Kuid neil juhtudel on vaid väline sarnasus adaptatsiooniga. Minu kuulmise tundlikkus ei vähene sugugi sellest, et toas kell tiksub. On küllalt kella meenutamisest, näiteks huvitudes sellest, kas ma ei ole unustanud teda üles keerata, et täie selgusega kuulda tiksumist. Adaptatsiooni tulemusena nõrgenevad või tugevnevad aistingud ise, kuna harjumine kella tiksumisega ei tähenda aistingute nõrgenemist, vaid ainult tähelepanu teisale suundumist. Ma lakkan märkamast ühetaolist müra või valu ainult sellepärast, et lakkan juhtimast neile tähelepanu, kuid igal minutil, kui ainult tahan, võin neid jälle märgata. Tõelise adaptatsiooni puhul on asi teisiti: kuidas ma seda ka ei tahaks, ei suuda ma näha nõrka valgust esimestel silmapilkudel pärast minekut pimedasse tuppa. Adaptatsioon sõltub muutusest analüsaatorite töös, ja seda ei saa tahtlikult kõrvaldada, juhtides tähelepanu vastavale aistingule.

18. Aistingute vastastikune mõjustus.

Tundlikkus mingisuguse ärritaja suhtes sõltub suurel määral teistest aistingutest, mis antud momendil on olemas. See sõltumus on väga komplitseeritud, ja mitte kõik seda sõltumust valitsevad seadused ei ole seni veel läbi uuritud. Kuid üks lihtne seaduspärasus kehtib enamikul juhtudel. Nõrgad ärritajad suurendavad tundlikkust teiste samaaegselt mõjuvate ärritajate suhtes, tugevad ärritajad aga vähendavad seda tundlikkust.

Kui pean pimedas nägema mingit nõrgalt valgustatud punkti, siis näen teda kergemini, kui vaateväljal on teisi nõrgalt valgustatud punkte. Kui aga vaateväli on üsna tugeva valguse käes, siis raskendab see võimalust näha nõrka tulu-

kest. Analoogilist mõju avaldavad nägemise tundlikkusele aistingud teistelt meeleorganeilt: tasased hääled, kerged maitse- või temperatuuriaistingud kõrgendavad nägemise tundlikkust, kuna väga tugevad hääled või järsk jahenemine ja soojenemine kahandavad seda.

Üks kõige selgemaist aistingute vastastikuse mõjustuse avaldustest on aistingute kontrast. Pärast magusat kooki tundub õun hapuna; aga kui sedasama õuna süüa enne koogi söömist, siis tundub ta magusana. Pärast soolalahuse maitsmist tundub destilleeritud vesi magusavõitu. Hall ristkülik valgel foonil näib tumedamana kui mustal (joon. 8). Seesama hall ristkülik punasel foonil näib rohekana, kollasel foonil sinakana jne.

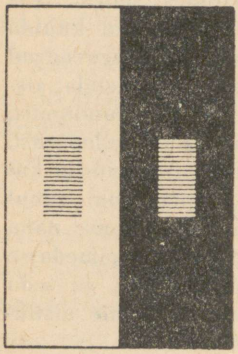

Joon. 8. Heleduskontrast.

Kontrasti tõttu muutub aisting vastupidises suunas naabrus- või eelnevaile aistinguile. Tumedal foonil värvid helenevad, heledal foonil tumenevad. Kontrasti tõttu suureneb vahe naabrus- või teineteisele järgnevate aistingute vahel. Sel on suur tähtsus tajumisprotsessis, sest aistingud eralduvad teravamini üksteisest.

19. Tundlikkuse muutumine elunõuete ja tegevuse mõjul.

Eespool nägime, kui suur võib olla inimese meeleorganite tundlikkus. Tegelikult jääb siiski enamiku inimeste aistingute areng kaugele maha neist võimalustest, mida pakub meeleorganite ehitus.

Millest oleneb siis aistingute arenemine? Peamiselt sellest, millised nõuded esitab aistinguile elu ja esmajärjekorras inimese alatine tegevus.

a) Kuulmise tundlikkus.

Kuulmise funktsioonist on kõigile inimestele kindlasti tähtsaim — kõne tajumine. Kurtus on raske peamiselt sellepärast, et võtab ära võimaluse kuulda kõnet. Pole imestada, et meie kõigi kuulmisaistingud arenevad esmajärjekorras kõne häälikute suhtes, seejuures mitte kõigi häälikute, vaid just emakeele häälikute suhtes. Nende häälikute eristamine, alates varajastest lapsepõlveaastatest, on meile kõige tähtsamaks vajaduseks. Seepärast näib meile arusaamatuna, kuidas ei saa neid eristada. Tegelikult on siiski erinevus paljude kõne häälikute vahel äärmiselt väike ja nõuab väga peent kuulmise tundlikkust. Selles võib veenduda igaüks, kes tahab korralikult omandada õige hääldamise ükskõik millises võõrkeeles.

Vene keeles on näiteks sõnade mõtte mõistmiseks tarvilik eristada kõvu muljeerimata konsonante muljeerituist. Sellised sõnad nagu „мел“ ja „мель“ või „мол“ ja „моль“ on täiesti erineva tähendusega, kuid kuulmise järgi erinevad nad teineteisest ainult selle poolest, et ühel juhul on viimane konsonant muljeerimata, teisel juhul aga muljeeritud. Ei prantsuse, inglise ega saksa keeles pole säärast erinevust muljeerimata ja muljeeritud konsonantide vahel. Neis keeltes ei saa sõna tähendus kunagi muutuda muljeerimata konsonandi asendamise tõttu muljeerituga. Seetõttu on prantslasele, sakslasele või inglasele väga raske kuulda erinevust muljeerimata ja muljeeritud konsonandi vahel; see vahe tundub neile äärmiselt peenena, peaaegu tabamatuna. Ja õppides vene keelt teevad nad alatasa vigu, hääldades muljeerimata konsonandi asemel muljeeritut või vastupidi.

Analoogilisi raskusi, kuid teiste häälikute puhul, kohtab ka venelane, õppides ükskõik millist võõrkeelt. Prantsuse keeles näiteks võib sõna mõte oleneda sellest, kuidas hääldatakse „e“: on see kinnine või lahtine (näiteks „nez“ — nina, „net“ — puhas). Prantslasele tundub nende häälikute erinevus määratu suurena,

kuna venelasele on tarvis palju aega ja püüdlikkust, et õppida „kuulma" seda erinevust. Saksa ja inglise keeles omab samasugust tähtsust erinevus pikkade ja lühikeste häälikute vahel, mida vene keeles ei ole.

Niisiis kujuneb igal inimesel lapsepõlvest alates paratamatult spetsiaalne kuulmine oma emakeele häälikute suhtes, mis eeldab väga peent teineteisele lähedaste häälikute eristamist. Hea võõrkeele valdamine nõuab, et oleks kujundatud analoogiline kuulmine selle keele häälikute suhtes, mida võib aga saavutada üksnes selle keele tarvitamise protsessis.

Teises suunas arenevad kuulmisaistingud tegelemisel muusikaga, mis nõuab kõigepealt väga peent helisuhete eristamist kõrguse järgi. Muusikaõppimise protsessis kujuneb välja muusikaline kuulmine.

Mõned elukutsed arendavad välja väga peene tundlikkuse mitmesuguste eriliste häälte suhtes. Nii kuuleb näiteks kogenud lendur mootori hääles kõige peenemaid varjundeid, mille järgi ta otsustab selle töötamise üle, kuna kõrvalisele inimesele näib, et mootor müriseb alati ühteviisi.

Tähelepanuväärne kuulmise peenus esineb sageli pimedatel. Paljud neist võivad määrata toa mõõtmed selle järgi, kuidas selles kostavad sammude kaja või hääled; samade häälte järgi otsustavad nad seda, kas toas on mööbel või on ta tühi, kas seintel on vaibad või mitte. Pimedad tunnevad hästi inimesi ära mitte ainult hääle, vaid mõnikord ka nende sammude kaja järgi. On märgitud juhtumeid, kus pimedad on eristanud puude liike (pappel, akaatsia, õlipuu) lehtede sahina järgi.

Kuulmisaparaadi looduslikud omadused on pimedail muidugi niisamasugused kui nägijail, kuid elu õpetab neid täielikumalt kasutama oma kuulmisaistinguid. Kuulmise järgi otsustavad nad seda, mida nägijad palju kergemini võivad silmadega näha, mispärast pimedad õpivad eristama mõningaid peenimaid häälevarjundeid.

b) Nägemise ja kompimise tundlikkus.

Inimese tegevuse liikide enamikus etendab eriti suurt osa nägemine, ja just sellepärast ongi nägemisaistingud inimestel kõige kõrgemini arenenud. Mitte asjata ei nimetata inimest mõnikord „nägemisloomaks". Kuid nägemisegi alal on meie aistingud, tõtt öelda, väga vähe arenenud, võrreldes olemasolevate võimalustega. On näiteks tuntud, et mõned tekstiiltööstuse töölised, kes on spetsialiseerunud mustade kangaste töötlemise alal, eristavad kuni nelikümmend musta värvi varjundit seal, kus enamik inimesi näeb kõigest vaid kahte-kolme varjundit.

Mõnes tegevusliigis kujuneb välja niisama peen kompimistundlikkus. Kogenud möldrid võivad kompimise abil päris täpselt määrata jahu kvaliteeti ja isegi ära tunda, millises maakohas on kasvanud nisu, millest on valmistatud jahu.

c) Haistmistundlikkus.

Väga paljude inimeste elus etendavad haistmisaistingud tähtsusetut osa. Seepärast jäävad need vähe arenenuks. Siiski on haistmisaistingute arenemise võimalused inimesel väga suured. See tuleb ilmsiks igakord, kui inimese tegevus hakkab nõudma, et inimene juhinduks haistmisaistinguist.

Erakordse tähtsuse omandavad haistmisaistingud pimekurtidel, s. o. inimestel, kes juba varajases lapse-eas on kaotanud nii nägemise kui ka kuulmise. Haistmine on neile peamiseks vahendiks, et inimesi ja esemeid kaugusest ära tunda. Lõhna järgi tunnevad nad ära tuppa astunud inimese, otsustavad, kas mõni aeg tagasi ei ole toas viibinud neid huvitav inimene; tuttavat tänavat mööda minnes otsustavad nad lõhna järgi, millisest majast on nad käesoleval momendil mööda minemas.

d) Vibratsiooni-tundlikkus kurtidel ja pime-kurtidel.

Vibratsiooni-aistinguiks nimetatakse aistinguid, mida saame kogu oma keha pinnalt õhu võnkumiste puhul, mida tekitavad liikuvad kehad. Need aistingud ei etenda meie elus peaaegu mingisugust osa, sest tajume ju õhu võnkumisi hoopis peenemalt kuulmise abil. Seepärast harilikes tingimustes me ei märkagi neid aistinguid. Kui aga inimene kaotab kuulmise, omandavad vibratsiooni-aistingud temale suure tähtsuse. Tuntakse juhtumeid, kus täiesti kurdid inimesed avaldavad suurt armastust muusika vastu, kuigi nad kindlasti ei suuda kuulda ühtki heli. Mõned neist eelistavad klaverimängu, ja muusika tajumiseks panevad nad käe muusikariista kaanele. Teised „kuulavad" meelsamini orkestrit, ja kontserte külastades istuvad nad seljaga estraadi poole, sest seljaga tajuvad nad kõige paremini õhu võnkeid. Säärased inimesed võivad üsna hästi orienteeruda muusikas, eksimatult ära tundes neile hästi tuttavad teosed.

Veel suurema tähtsuse omandavad vibratsiooni-aistingud pime-kurtide juures, eriti aga selliste juures neist, kel puudub ka haistmine. Vibratsiooni-aistingute abil tajuvad pime-kurdid koputamist uksele, tunnevad ära, kui keegi nende juurde tuppa tuleb, võivad isegi kõnnaku järgi tuttavaid inimesi ära tunda; tänaval märkavad nad vibratsiooni-aistingute abil kaugelt auto lähenemist. Mõne pime-kurdiga õnnestub kõnelda teisest toa otsast Morse'i tähestiku abil, kui kopsida jalaga vastu põrandat; pime-kurdid aistivad vibreerimist ja mõistavad kõik, mis neile edasi antakse.

Samasugused vibratsiooni-aistingute arenemise võimalused on meil kõigil, kuid nad jäävad harilikult kasutamata, sest kasutame analoogilistel juhtumitel teisi täiuslikumaid meeleorganeid.

e) Aistingute arendamine.

Niisiis kui meeleorganid on terved, on võimalik saavutada aistingute äärmist peenust. Selleks on tarvis võtta endale säärased ülesanded, mis paratamatult nõuavad kõrget tundlikkust mingisuguses aistingute liigis. Harjutades sellise tegevuse alal võime võrdlemisi lühikese ajaga saavutada tunduvaid tulemusi.

Eriti suurt tähtsust sellelt seisukohalt omab tegelemine kunstiga. Maalimine, joonistamine, töötamine igasuguste kunstiteoste kallal on võimsaimaks vahendiks nägemisfunktsiooni igakülgsel arendamisel. Skulptuuritööd arendavad nägemisaistingute kõrval ka kompimisaistinguid. Muusikaõppimine arendab muusikalise kuulmise peenust, töötamine ilukirjanduse, poeesia ja teatrikunsti alal tõstab aga kõrgemale tasemele „kõnelise kuulmise". Kõrge kunstikultuuriga inimesel on tavaliselt ka hästi arenenud aistingud.

Kordamisküsimused.

1. Mida nimetatakse aistinguks?
2. Milline vahe on mõistete „ärritus" ja „erutus" vahel?
3. Milliseks kaheks rühmaks liigitatakse aistingud?
4. Mis on nägemisaistingute ja mis on kuulmisaistingute põhjustajaks?
5. Mis on aistimis- ja mis on maitsmisaistingute põhjustajaks?
6. Loendage naha-aistingute liigid.
7. Milliseid aistinguid nimetatakse liigutusaistinguteks?
8. Mida nimetatakse kompimiseks?
9. Mida nimetatakse aistingu absoluutseks läveks?
10. Mida nimetatakse eristamisläveks?
11. Millised tingimused mõjustavad tundlikkust?
12. Mida nimetatakse adaptatsiooniks?
13. Osutage kepikestega nägemise ja kolvikestega nägemise vahelistele erinevustele.
14. Mida nimetatakse aistingute kontrastiks?
15. Millest oleneb aistingute arendamine?

Ülesanded.

1. Tooge näiteid elust, mis tõendavad aistingu absoluutse läve ja eristamisläve olemasolu.
2. Võrrelge mõnede isikute kuulmise absoluutset tundlikkust, kasutades selleks käe- või taskukella.
3. Võrrelge mõnede isikute kuulmise eristamistundlikkust, kasutades selleks kahte käe- või taskukella.
4. Otsige näide, mis osutab kuulmisaistingute peenusele emakeele häälikute suhtes.

IV peatükk.

Taju.

20. Tajust üldiselt.

Meie meeleorganeile mõjub alati määratu hulk ärritajaid, kusjuures tunduv osa neist asetseb ülalpool läve (vt. lk. 53). Niiviisi omame alati suurt hulka aistinguid, mis peegeldavad asjade üksikuid omadusi. Nende aistingute alusel kujuneb meid ümbritseva reaalse maailma asjade ja nähtuste taju.

Tajuks nimetatakse psüühilist protsessi, milles peegelduvad meie meeleorganeile teataval momendil mõjuvad reaalse maailma esemed või nähtused.

Taju kõige tähtsam iseärasus seisneb selles, et ta alati peegeldab asju, esemeid, nähtusi, aga mitte ainult nende üksikuid omadusi ja tunnuseid. Harilikes tingimustes ei näe me mitte värve ega valguse ja varju laike; me näeme kindlaid esemeid. Me ei kuule mitte lihtsalt mitmesuguse kõrguse, valjuse ja tämbriga hääli; me kuuleme inimese häält, vihma pladisemist, mängivate laste kilkamist, trammikella helinat.

Loeme mõne rea kevadöö kirjeldusest Turgenevi teosest „Küti kirjad". „Kas te ka teate, näiteks, milline nauding on välja sõita kevadel enne koitu? Teie väljute trepile... Tumehallis taevas vilguvad tähed siin ja seal; niiske tuul tõuseb aeg-ajalt kerge lainena... puud kohisevad tasa, uppudes varjudesse... Priipassihobused rabelevad, purista-

vad ja tammuvad toretsevalt jalgadel; paar äsjaärganud valget hane taaruvad vaikides ja aeglaselt üle tee. Tara taga aias norskab rahulikult valvur".

Siin on antud nagu aruanne sellest, mida tajub inimene, kes kevadöö koidikul on väljunud trepile. Määratu hulk nägemis-, kuulmis-, temperatuuri-, taktiilseid jne. aistinguid tekib temal sel momendil. Kuid Turgenevi kirjelduses ei ole juttu mitte neist aistinguist, vaid neist esemeist ja nähtustest, mida tajutakse nende aistingute kaudu: tähtedest taevas, puudest, priipassihobustest, hanepaarist, norskavast valvurist.

Võtame lause: „Niiske tuul tõuseb aegajalt kerge lainena". Kust teab inimene tõusvaist tuulelaineist? Muidugi tervest reast mitmesuguseist aistinguist. Kõige tähtsamat osa etendavad siin nahaaistingud — kerged puuteaistingud koos külma-aistingutega katmatuil nahaosadel (näol, kätel); proovige puhuda oma käele, ja teie saate selle iseloomuliku puute- ja külma-aistingute kombinatsiooni. Nende naha-aistingutega ühinevad haistmisaistingud — kerge rõskuse lõhn („niiske" tuul), kuulmisaistingud — tuules liikuvate puude kohin, võib olla ka nägemisaistingud — tumedate laikude tasane liikumine, milledena pimeduses joonistuvad puude siluetid. Kõik need aistingud, eraldudes teiste aistingute massist, moodustavad „tõusva niiske tuule laine".

Niisamuti on lugu ka teiste objektide tajuga. Teatavast nägemis- ja kuulmisaistingute rühmast tekib rabelevate, puristavate ja jalgadel tammuvate priipassihobuste kujutis. Teise nägemisaistingute rühma alusel kujuneb hanepaari taju; nähes iseloomuliku kujuga valgeid laike, mis teataval viisil edasi liiguvad, tunneb inimene ära haned. Veel üks rühm nägemisaistinguid moodustab aeda piirava tara taju. Samast suunast kostvaid iseloomulikke hääli kuuldes tunneb inimene neis ära norskamise.

Taju tulemusena tekib teadvuses eseme või nähtuse kujutis. Selle kujutise aluseks on alati aistingud, kuid kujutis ei

taandu siiski nende aistingute lihtsaks summaks. Iga taju eeldab selle kujutise nii või teisiti mõistmist, mõtestamist, ilma milleta ei saa olla eseme või nähtuse taastundmist (äratundmist).

On kergesti mõistetav, millist tähtsat osa etendavad tajumisprotsessis inimese endised kogemused. Kes ei ole kunagi näinud hanesid mujal kui pildil, tunneb nad vaevalt ära, pealegi öösel; ta näeb midagi valendavat üle tee liikumas ja ei oska seletada, mis see võiks olla. Just endiste kogemuste tõttu tajume tavaliselt esemeid nii kergesti ja silmapilkselt, tunneme nad ära ja mõistame neid. Ebatavalistes tingimustes ja tundmatute esemete suhtes ei kulge tajumisprotsess alati nii kiiresti, kergesti ja edukalt.

Niisiis näeme, et taju on väga komplitseeritud protsess, mille aluseks on teatava rühma aistingute eraldamine, nende liitmine tervikuliseks kujutiseks, selle kujutise kindel mõistmine ehk mõtestamine ja vastava eseme või nähtuse taastundmine.

Ilma taastundmiseta ei ole mõtestatud taju võimalik. Kui ma ütlen, et kohates tänaval tuttavat ei tundnud ma teda ära, siis see ei tähenda, et sel juhul pole olnud mingisugust taastundmist. Ma ju igal juhul tundsin, et see on inimene, mees, palitu seljas jne. Seesugust äratundmist nimetatakse ebaspetsiifiliseks taastundmiseks. Ebaspetsiifilise taastundmise korral võime ainult määrata, millisesse esemete kategooriasse see objekt kuulub: see on inimene, see on laud, see on kergesõiduauto, kuid me ei tunne ära just selle üksiku asja individuaalseid omadusi ning iseärasusi. Kui meie aga ära tunneme just teatava inimese või teatava eseme individuaalsed jooned, siis leiab aset spetsiifiline taastundmine; ma tunnen ära, et see on seesama inimene, kellega ma mõni päev tagasi rongis tutvusin, ma tunnen ära oma palitu teatri garderoobis paljude muude riietusesemete seas.

21. Taju füsioloogilised alused.

Kuna taju lülitab endasse alati mitmesuguste meeleorganite kaudu saadud aistinguid, siis ka füsioloogilised protsessid, mis on taju aluseks, lülitavad endasse erutusprotsesse, mis algavad meeleorganites välismaailma esemete mõjustusel ning antakse tsentrifugaalseid närve mööda edasi suuraju kooresse. Ajukoores satuvad need erutused kõigepealt primaarsetesse sensoorsetesse väljadesse, mis on vastavate aistingute keskused. Siit antakse erutus edasi sekundaarsetesse sensoorsetesse väljadesse, mis on esemete mõtestatud taju keskused.

Primaarsete ja sekundaarsete väljade vahelist funktsionaalset erinevust võib selgesti täheldada, kui nõrga elektrivooluga (ajuoperatsioonide puhul, vt. § 12) ärritada ajukoore nägemispiirkonna üksikuid välju, mis asetsevad aju kuklaosas. Primaarsete nägemisväljade ärritamisel ütleb haige, et tema silmade ette tekivad helendavad kerakesed, värviline valgus, leegi kuma jms. Mingeid kindlaid esemeid ta seejuures ei näe. Sekundaarsete nägemisväljade ärritamisel tundub temale, et ta näeb teatavaid esemeid: nägusid, liblikaid, loomi jm.

Mitte vähema selgusega täheldatakse seda erinevust ka haigete vaatlemisel, kellel on vigastatud üksikud ajukoore kuklaosa piirkonnad. Primaarsete nägemisväljade vigastuse korral hakkab haige lihtsalt „halvasti nägema", tema nägemisteravus väheneb, ta näeb asju nagu läbi udu. Aju mõlema poolkera primaarsete nägemistsoonide täieliku hävingu korral ilmub pimedaksjäämine, nn. tsentraalne pimedus.

Teistsugust pilti täheldatakse sekundaarsete nägemistsoonide rikke korral. Nägemine seejuures ei kannata, kuid haige kaotab mõtestatud taju võime, esemete äratundmise. Nähes mingit eset, on ta sunnitud selle üksikute tunnuste ja detailide järgi „mõistatama", mis asi see on.

Näitena võib tuua vastused, mida andsid rikutud sekundaarsete nägemisväljadega haiged, kui neile näidati lihtsaid värvilisi pilte. Vaadates pilti, mis kujutas pruuni karvaga karupoega, vastas üks haige: „Tõenäoliselt on see kanapoeg." Pildi kohta, mis kujutas halli kaabut, ütles ta: „See on mingi toidunõu." Teise haige vastused. Pilt kujutab eredate sabasulgedega kukke; ta vastab: „Vististi on see leek." Pilt kujutab prille; ta vastab: „Kaks võru ja varba. Ei tea, mis see on, küllap vist käärid." Kolmas haige tegi otse vastupidise vea: vaadates pilti, mis kujutas kääre, vastas ta: „Need on prillid, näen — ümmargune."

Närviprotsessid, mis voolavad sekundaarsetes sensoorsetes väljades, on aluseks sellele keerukale füsioloogilisele protsessile, mis üksikuid aistinguid tervikkujutiseks ühendades võimaldab vastava eseme äratundmist; see aga on mõtestatud taju iseloomulik tunnus.

22. Objekti eraldumine tajus.

Nagu nägime, on tajumisprotsessis suurima tähtsusega kogu aistingute-komplektist teatava rühma eraldamine, mis kuulub teatava objekti juurde.

Ma vaatan aknast tänavale ja märkan kõnniteel liikuvas rahvahulgas oma tuttavat. Ma hakkan teda jälgima. Minu tuttava kogu saab siis t a j u o b j e k t i k s, kõik muu aga, mis ma tänaval näen — majad, sillutis, liikuv rahvahulk, sõitvad autod — moodustavad t a u s t a, millest see objekt eraldub.

Ma vestlen kellegagi teatri jalutussaalis. Jutukõmina, sadade inimeste sammude müra ja muude häälte taustal eraldub mulle taju objektina minu jutukaaslase kõne.

Rõhuval enamikul juhtudel toimub objekti eraldumine taustast ilma igasuguse vaevata, silmapilkselt, „iseendast". On siiski võimalikud sellised tingimused, millede puhul objekti eraldamine

kujuneb raskeks ülesandeks. Proovige näha ruutu joon. 9. Vaevalt see teil õnnestub ühe korraga. Teie t a i p a t e muidugi kergesti, et siin on olemas ruut, ning suudate pikkamööda jälgida

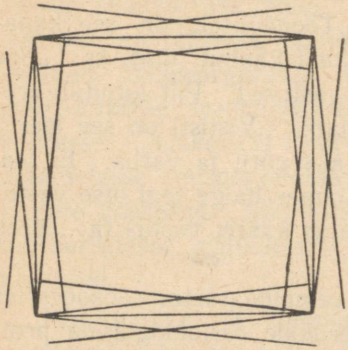

Joon. 9. Ruudu maskeering.

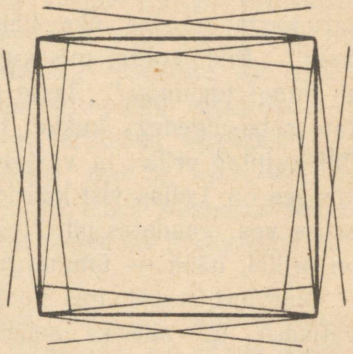

Joon. 10. Võti joonisele 9.

pilguga jooni, mis selle moodustavad. Kuid see ei tähenda veel, et teie ruutu „näete", et see eraldub taustast tajus endas. Alles pärast seda, kui teie olete vaadanud (ja mitte üks kord) joonisele 10, kus otsitav ruut on eraldatud jämedamate joontega, õpite

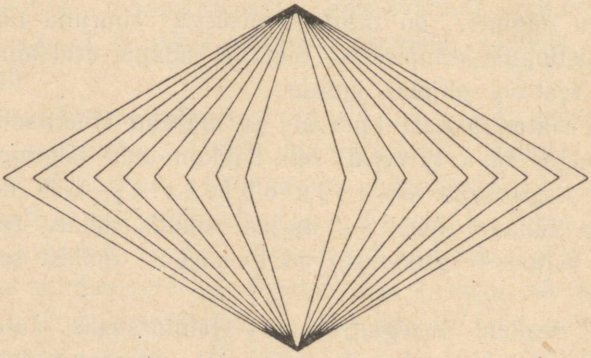

Joon. 11. Ruudu maskeering.

seda „nägema" ka joonisel 9. Veel raskem on eraldada ruutu joonisel 11. Siin ei aita korraga isegi joonise 12 vaatamine, kuigi m õ i s t a ruudu eraldumise printsiipi on sel juhul hoopis lihtne:

ruudu moodustavad järjekorras viiendad jooned (lugedes ükskõik kummalt poolt, kas keskelt või äärtelt). See joonis näitab hästi erinemist „objekti eraldumise vahel tajus" ja tema eraldamise vahel mõtlemise, arutluse jne. abil.

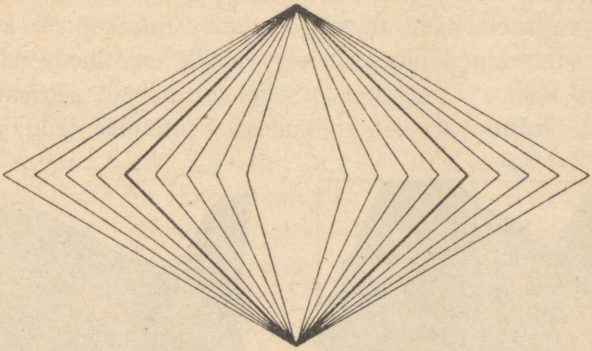

Joon. 12. Võti joonisele 11.

Sõjalise maskeerimise üheks tähtsamaks ülesandeks on anda objektile (tangile, kahurile, hoonele jms.) selline välisilme, millega ta vaevalt eraldub taustast. Ja vastupidi: sõjalise vaatluse hea meisterlikkuse üheks tähtsaimaks tingimuseks on oskus kergesti ja kiiresti eraldada taustast objekte, millel on sõjaline tähtsus.

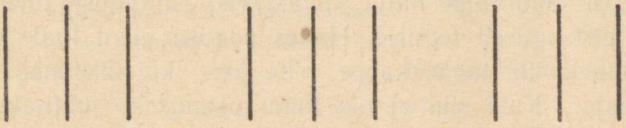

Joon. 13.

Objekti eraldumine põhjeneb laikude ja joonte kindlail r ü h m i t u s t e l nägemistajus, häälte rühmitustel — kuulmistajus jne. Niisugune üksikute elementide ühinemine rühmadesse sõltub tervest reast tingimustest. Nägemistajus etendab olulist osa k a u g u s: lähedal asetsevad elemendid ühinevad ühte rühma. Joonisel 13 tajub igaüks kolme rühma,

kolm kepikest igas rühmas; siin mingisugust muud rühmitust näha on väga raske. Niisama olulise tähtsusega on värvi sarnasus. Kui täisnurkset eset, mis on värvitud selliselt, nagu on näidatud joonisel 14, vaadelda lumetaustal, siis teatavalt kauguselt näeb ta välja umbes nii, kui on kujutatud joonisel 15; valged laigud, mis värvilt on lähedased lumele, „sulavad kokku" taustaga. Sellel printsiibil põhjeneb maskeerimine mitmevärviliste laikudega: mõnede laikude „taus-

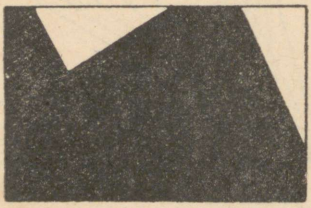

Joon. 14. Ristküliku deformeeriv värv.

Joon. 15. Deformeeriva värviga ristküliku paistvus lumel, vaadatuna eemalt.

taga kokkusulamise" tagajärjel paistab eseme kuju moonutatuna.

Hoopis suuremat mõju avaldavad rühmituse tulemustele siiski teistsugused tegurid. Heites põgusa pilgu toale eraldan otsekohe laudu, toole, kappe, pilte jne. kui üksikuid, iseseisvaid asju. Kuid siin ei ole minu peamiseks juhtijaks mitte üksikute tajutavate laikude lähedus üksteisele ega nende sarnasus värvilt. Lauajalg võib olla täiesti kõrvuti toolijalgadega ja olla nendega ühte värvi, kuid ometi ei ühine ta mitte nendega, vaid sama laua teiste jalgadega, kuigi viimased seisavad temast hoopis kaugemal, ja laua kattega, kuigi see on kaetud rohelise kaleviga ja järelikult pole jalgadega sugugi mitte sarnane. Üksikud laigud vaateväljal ühinevad üksteisega sel alusel, et nad vastavad ühe ja selle-

sama asja üksikuile osadele. See on aga võimalik ainult sellepärast, et meie taju on mõtestatud iseloomuga. Kepikestel joonisel 13 ei ole minu seisukohalt mingit mõtet, mispärast nad rühmituvad ainult välise tunnuse, ruumilise läheduse järgi. Kuid toale vaadates mõtestan ma kõik, mida ma näen. Pikka pruuni teatava kujuga laiku mõistan ma kui laua jalga, mistõttu ühineb ta laikudega, mis vastavad sama laua teistele osadele. Seesugused mõtestatud rühmitused, mis etendavad keskset osa meie tajus, on võimalikud üksnes tutvuse alusel esemetega, millist tutvust oleme aegapidi omandanud, alates oma elu kõige esimestest aastatest.

Mõtestamise mõju rühmitustele on nähtav joonisel 16. Seda joonist on võimalik mõtestada, mõista kahel erineval viisil: 1) kui kuut kuubikest (üks ülemises reas, kaks keskmises ja kolm alumises) ja 2) kui seitset kuubikest (kaks ülemises reas, kolm keskmises ja kaks alumises). Neil juhtudel toimub täiesti erinev laikude rühmitus. Kui ma näen kuut kuubikest, siis hall laik 3 ühineb laikudega 1 ja 2; niipea aga kui ma hakkan nägema seitset kuubikest, ühineb ta laikudega 4 ja 5.

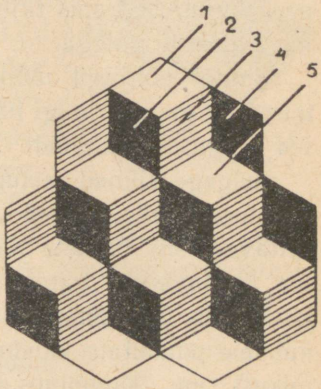

Joon. 16. Mitu kuubikest on?

23. Kujutlused ja taju.

Taju sisu on hoopis suurem olemasolevate aistingute sisust, sest nende aistingutega ühinevad kujutlused, mis pärinevad meie endistest kogemustest.

Vaadates laua või aknapealsele marmorile, tajun ma tema pinda kõvana ja külmana. Kuid nii kõvadust kui ka külma ei ole võimalik näha. Neid omadusi tuntakse ära ainult kompi-

mis- ja temperatuuri-aistingute abil. Puudutamata marmorit ei saa muidugi omada neid aistinguid. Kuid minevikus olen ma neid omanud korduvalt puudutades marmorit. Selle tulemusena on mul kujunenud väga tihe side marmori välimuse ja tema nende omaduste vahel, mida ära tuntakse kompimise abil. Nüüd piisab mulle marmori nägemisest, s. o. üksnes temast saadud nägemisaistinguist, ja mul tekib otsekohe kujutlus ka tema kõvadusest, siledusest, külmusest. Niisiis ühinevad marmoripinna nägemistajus nägemisaistingutega sileduse, kõvaduse ja külma kujutlused.

Just niisamuti tajun ma karusnahka vaadates selle pehmust, karvasust, soojust. Seda kõike annavad omalt poolt need kujutlused, mis tajuprotsessis ühinevad nahast saadavate nägemisaistingutega.

Samal põhjusel mõned asjad „näevad välja" rasketena, teised kergetena, kuigi nägemine iseendast ei saa anda raskuse või kerguse aistinguid.

Sulgege silmad, astuge laua juurde ja proovige kobamisi ära tunda selle peal olevaid esemeid. Kui need asjad on teile tuttavad, siis tunnete nad muidugi kergesti ära. Aga kuidas see äratundmine toimub? Niipea kui hakate kompima taldrikut, tekib teil silmapilkselt nägemiskujutlus taldrikust, niipea kui teie puudutate kandmikku, tekib teil nägemikujutlus kandmikust jne. Kompimis a i s t i n g u d ajendavad visuaalseid k u j u t l u s i vastavaist esemeist.

Tajus saadab aistinguid alati terve saatjaskond kujutlusi. A s j a k u j u t i s, m i d a m e t a j u s s a a m e, s i s a l d a b e n d a s n i i h ä s t i a i s t i n g u i d k u i k a n e n d e g a ü h e n d a t u d k u j u t l u s i.

Kujutluste osatähtsus tajus avaldub väga selgesti lugemisprotsessis. Nagu täpsed katsed näitavad, ei suuda me korraga täie selgusega näha üle kuue kuni seitsme tähe tavalist trükiteksti, sest ülejäänud tähtede kujutised ei lange silma võrkkile kesklohule, mis aga on esemete selgeks nägemiseks

vajalik. Kuid iga inimene loeb kergesti tuttavaid 10—12-tähelisi sõnu, kui neid näidatakse vaid ühe kümnendiku sekundi vältel. Täpselt näeb ta ainult osa tähti, ülejäänud aga lisandab kujutlus.

Säärasteks katseteks kasutatakse spetsiaalseid aparaate, mida nimetatakse tahhistoskoopideks (kreeka-keelseist sõnadest: „tahistos" — kiireim, kõige kiirem, ja „skopeo" — vaatan). Need aparaadid võimaldavad näidata kaardikest sellele kujutatud tähtedega, sõnadega, joonistega, piltidega jms. igasuguse pikkusega ajavahemikes, alates sekundi tuhandikust osast (joon. 17).

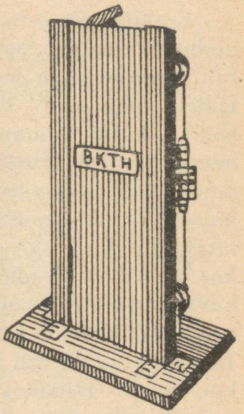

Joon. 17. Tahhistoskoop.

Kui esitada tahhistoskoobiga järgmine mõttetu tähtedevalik: „элекртечитсво", siis enamik inimesi loeb sõna „электричество" ja on seejuures kindlalt veendunud, et tajus nimelt seda sõna. On ilmne, et sõna „электричество" pilt tekkis antud juhul selletõttu, et aistingud mõnedest tähtede ühendustest tekitasid selle sõna tavalise kujutluse.

24. Apertseptsioon.

Millisest küljest me tajule ka läheneksime, ikka ilmneb meile, et ta sõltub suurimal määral inimese endistest kogemustest, tema tutvusest tajutavate esemetega. Kuid vähe sellest. Taju sõltub ka üldisest teadmiste-tagavarast, vaateist ja veendumustest, huvidest ja kalduvustest; sõltub niisamuti inimese psüühilisest seisundist tajumismomendil, tema meeleolust, sellest, mida ta ootab ja mida ta leida tahab tajutavates asjades. Taju sõltumust inimese psüühilise elu üldisest sisust nimetatakse apertseptsiooniks. Kui ütleme, et kahel inimesel on erinev apert-

septsioon, siis tähendab see, et nad vaatavad asjadele „erinevate silmadega", lähenevad neile eri külgedest, mõistavad ja tõlgendavad neid eri viisil, evivad erinevaid vaatekohti.

Erakordselt selgeid näiteid apertseptsiooni erinevuste kohta on andnud Gogol „Surnud hingede" esimese osa IX ja X peatükis. Linnaelanikele ja mõisnikele mõistmatut Tšitšikovi käitumist tajub igaüks omamoodi, olenevalt oma silmaringist ja huvidest. Korobotška, kelle vaimne silmaring piirdub oma majapidamise saaduste müügiga, näeb Tšitšikovis linnusulgede ja rasva kokkuostjat ja on mures vaid sellepärast, kas Tšitšikov on „kelm" või ei ole. Tervishoiuvalitsuse inspektorile paistab, et sõna all „surnud hinged" mõistetakse haigeid, kes on surnud tema hooletuse tõttu, ning ebaleb, kas Tšitšikov ei ole mitte salajane kohtu-uurija. Daamid, kes on huvitatud vaid romantilistest lugudest, arvavad, et surnud hinged on „välja mõeldud ainult varjamiseks", kogu asi on aga selles, et Tšitšikov tahab ära viia kuberneri tütart. Lõppeks mõned ametnikud nägid Tšitšikovis ümberrõivastunud Napoleoni; kuulnud olid nad Napoleonist väga palju, sest asi toimus varsti pärast 1812. aasta Isamaasõda, kuid kujutlus sellest isikust oli neil äärmiselt ähmane.

Teadmised ei anna inimesele mitte ainult võimalust sügavamalt ja sisukamalt mõtelda, vaid nad annavad talle ka võimaluse sügavamalt ja sisukamalt asju tajuda. Kes palju teab, see oskab ka palju näha asjades. Teadmisi omav botaanik avastab paljugi tähtsat ja huvitavat vähemärgatavas rohulibles, milles võhik ei näe midagi tähelepanuväärset.

Haridus annab inimesele võimaluse teisiti maailma tajuda, annab talle uue vaate asjadele.

Sellekohaselt, kuidas inimene elab ja areneb, muutub tema vaade asjadele, muutub tema apertseptsioon. Seda on kerge märgata näiteks lugedes üht ja sedasama raamatut teistkordselt mitme aasta tagant. Seda, mis varem näis igavana ja vähe huvitavana, tajume nüüd sügavasisulisena ja kütkestavana. Märkad hulga peensusi, mida esimesel lugemisel üldse ei tajunud, leiad raamatus sääraseid mõtteid,

mida varem ei teadnud arvatagi. Raske on mõnikord uskuda, et see on seesama raamat.

See vaate muutumine asjadele toimub enamasti aegapidi ning ei tõmba seepärast endale tähelepanu. Kuid on elus momente — üleminek uutesse tingimustesse, tegevuse muutus, sügav elamus, kohtumine väljapaistva inimesega, millal saabub järsk muutus inimese suhtumises maailmasse, tema vaates asjadele, tema apertseptsioonis.

Püsivast apertseptsioonist, mis teatavale inimesele on iseloomulik ja oleneb tema maailmavaatest, haridusest, huvidest, kõigist tema elukogemustest, tuleb eraldada ajutist apertseptsiooni, mille määrajaks on inimese psüühiline seisund tajumismomendil. „Hirmul on suured silmad," ütleb vene vanasõna. Ehmunud inimene on kalduv nägema kõiges ennast ähvardava hädaohu tunnuseid, midagi kahtlast ja häirivat.

Suurt mõju tajule võivad osutada „eelarvamused", näiteks ette kindlakskujunenud vaade sellele, milline mõte on teise isiku sõnadel või tegudel.

Väga heaks näiteks selle kohta on linnapealiku ja Hlestakovi esimene kohtumine võõrastemajas (Gogoli „Revident", teine vaatus, VIII stseen). Hlestakov mõtleb, et linnapealik on tulnud kavatsusega „teda vanglasse vedada" raha maksmata jätmise eest trahteripidajale, ja näeb linnapealiku lipitsevais ning ehmunud sõnades otseseid ähvardusi asuda selle kavatsuse teostamisele.

„Linnapealik (alt): Vabandage, ma tõesti ei ole süüdi... Lubage mul teha teile ettepanek sõita minuga teise korterisse.

Hlestakov: Ei, ei taha! Ma tean, mis tähendab teise korterisse: see on vanglasse.

Linnapealik (end sirgu ajades ja kogu kehast värisedes): Halastage, ärge saatke hukatusse! Naine, väikesed lapsed... ärge tehke inimest õnnetuks!

Hlestakov: Ei, ma ei taha. Vaat kus veel! Mis see minu asi on? Sellepärast, et teil on naine ja lapsed, pean mina vanglasse minema; küll on tore!"

Linnapealik omalt poolt on kindlasti veendunud, et Hlestakov on revident; Hlestakovi viletsais katseis end õigustada näeb ta vihastunud ülemuse ähvardusi.

„Hlestakov: Ei, ei taha! Ma tean, mis tähendab teise korterisse: see on — vanglasse. Aga mis õigusega? Ja kuidas te julgete?... Aga mina, näe... Ma olen Peterburis ametis. (Võtab julgust). Mina, mina, mina...

Linnapealik (kõrvale): Oh issand jumal, kui vihane! Kõik on teada saanud, kõik on ära jutustanud need neetud kaupmehed!"

Hlestakovi kinnitusi selle kohta, et ta trahteripidajale ei maksa sellepärast, et tal tõesti raha ei ole, mõistab linnapealik ettepanekuna anda altkäemaksu.

„Hlestakov: Ma maksan, maksan raha ära, aga praegu mul ei ole. Seepärast ma siin istungi, et mul pole kopikatki.

Linnapealik (kõrvale): Oo, peen lugu! Vaat kuhu sihib... (Valjusti.) Kui teil tõesti on puudus rahast või millestki muust, siis olen teenistusvalmis otsekohe. Minu kohus on läbisõitjaid abistada".

25. Illusioonid.

Illusiooniks nimetatakse väära, moondunud taju.

Mõnikord on illusioon teatavale inimesele omase apertseptsiooni tulemus. Don Quijote peab tuuleveskeid hiiglasteks, lambakarja aga vaenuliseks väeks sellepärast, et kõigis reaalseis faktides ta otsib seda, millest on lugenud rüütliromaanides, ning põleb ihast võidelda nõrkade ja rõhutute kaitseks. Teistel juhtudel esineb illusioon teatava momendi apertseptsiooni tulemusena. Puškini luuletuses „Kodukäija" läheb „aravõitu" poiss Vanja, „higine ja hirmust kaame", öösel läbi kalmistu; oodates juba ette igasuguseid õudusi peab ta koera, kes närib konti, hauast väljatulnud kooljaks. Kõiki seesuguseid illusioone võib nimetada apertseptsiooni illusioonideks.

Neist tuleb eristada illusioonid, mille põhjustajaks on kindlad aistingu ja taju seadused ja mis tekivad teatavais

tingimustes kõigil või enamasti kõigil inimestel. On teada palju seesuguseid illusioone. Tutvume mõnega neist.

1. Heledad esemed näivad suurematena kui nendega suuruselt võrdsed tumedad esemed. Seda nähtust nimetatakse irradiatsiooniks.

2. Ühesugusel objektiivsel kaugusel paistavad mõned värvid meile lähemal olevatena, nad nagu „tungivad esile", kuna teised paistavad olevat meist kaugemal, nad nagu „taanduvad tagasi". Esiletungivatena paistavad küllastatud värvid, võrreldes kül-

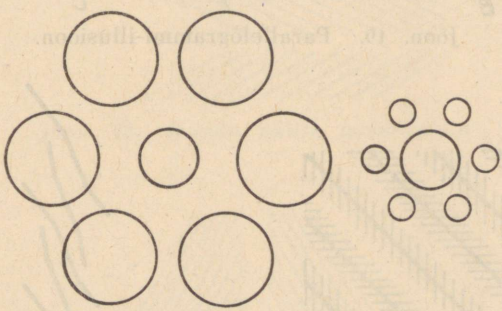

Joon. 18. Kontrasti-illusioon.

lastamatutega, punased ja kollased, võrreldes sinistega. Punase tapeediga tuba näib vähemana niisama suurest sinise tapeediga toast.

3. Kontrasti-illusioon. Peale näidete, mis on toodud paragrahvis 18, osutame veel juhtudele, kus ese paistab suuremana naabruse tõttu väiksemate esemetega, väiksemana — naabruse tõttu suurematega. Joonisel 18 on keskmised ringid objektiivselt võrdsed, kuid paistavad ebavõrdsetena, sest üks on piiratud suurte, teine väikeste ringidega.

4. Figuuri ülemise osa ülehindamine. Vertikaalse joone pooleks jagamisel silma järgi teeb kogenemata

inimene peaaegu alati vea, näidates keskpunkti liiga kõrgel. Trükinumbritel 3 ja 8 paistab ülemine pool alumisega ühesugusena, tõeliselt aga on ta väiksem; selles on kerge veenduda raamatut ümber pöörates.

5. Terve figuuri omaduste ülekandmine selle üksikutele osadele. Suure figuuri koostisse

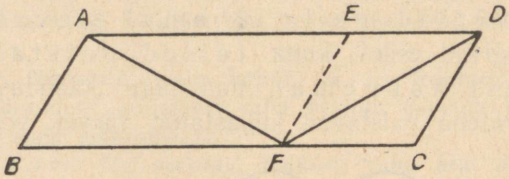

Joon. 19. Parallelogrammi-illusioon.

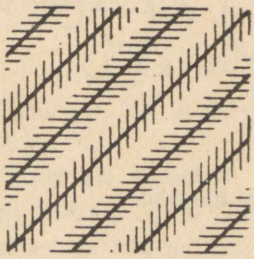

Joon. 20. Paralleelsuse rikkumise illusioon.

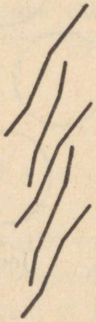

Joon. 21. Paralleelsuse rikkumise illusioon.

kuuluv lõik paistab pikemana temaga võrdsest lõigust, mis kuulub väiksema figuuri koostisse. Joonisel 19 paistab vasakpoolse parallelogrammi diagonaal *AF* pikemana kui parempoolse parallelogrammi diagonaal *FD*, sest et vasakpoolne parallelogramm ise on suurem parempoolsest.

6. Joonte suuna näilik muutumine ja figuuri vormi moondumine teiste joonte suuna mõjul. Joonisel 20 ja 21 paistavad paralleelsed

jooned mitteparalleelseina nende otsa liituvate või neid läbilõikavate joonte suuna mõjul.

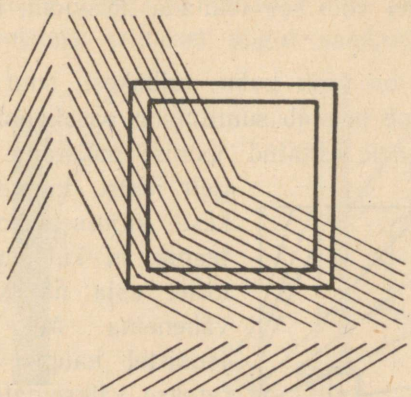

Joon. 22. Ruudu näilik moondumine.

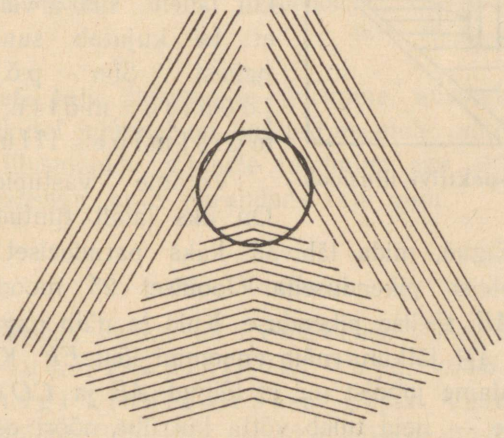

Joon. 23. Ringi näilik moondumine.

Joon. 22 ja 23 näitavad, kuidas moonduvad ruudu ja ringi vormid neid läbilõikavate joonte mõjul.

Illusioonides võib olla suure tähtsusega meile nähtavate joonte ja figuuride mõistmine, mõtestamine meie poolt. Mõnedel juhtudel võib see tekitada illusiooni, teistel juhtudel kaotada.

Joonisel 24 on kõik kolm tulbakest suuruselt võrdsed, kuid parempoolne paistab suuremana vasakpoolsest. See tuleneb sellest, et meie esitatud joonist mõistame kui järk-järgult meist kaugenevate tulbakeste kujutust, kogemusest aga teame, et küllaldasel kaugenemisel asja näilik suurus peab vähenema. Me teame, et ka joonistel kauged esemed kujutatakse väiksematena. Kui aga sellel joonisel kaugem tulbake on joonestatud niisama suurena kui lähem, siis arvame ilmselt, et ta kujutab suuremat tulbakest. Siin põhjustab joonise mõtte teatav mõistmine illusiooni.

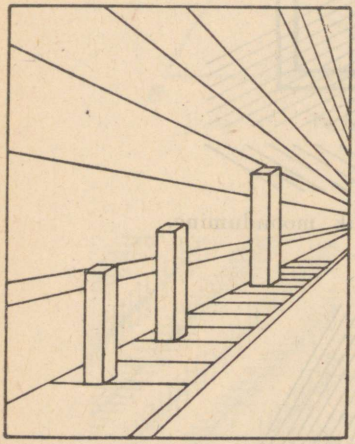

Joon. 24. Perspektiivi illusioon.

Võtame vastupidise juhu. On üks laialt tuntud illusioon: sirgjoone lõigud, mida läbivad kaks paralleelset joont, ei paista teineteise pikendusena. Joonisel 25 moodustab lõik *CD* lõigu *AB* tõelise pikenduse. Kuid ta näib nagu allapoole nihkununa, *AB* jätkuna näib ennemini lõik *EF*. Kui me aga ainult täiendame joonist nii, et lõigud *AB* ja *CD* omandavad kindla mõtte — neid tuleb võtta kui ühe nööri osasid, mida erisuundades tõmbavad kaks inimest, siis hakkame nägema neid teineteise pikendusena (joon. 26). Illusioon kaob. Siin hävitab joonise mõtte teatav mõistmine illusiooni.

Taju tõelust, nagu teame, kontrollitakse praktikaga. Piisab mõõta keskmisi ringe joonisel 18 või diagonaale joonisel 19, et veenduda nende tegelikus võrdsuses ja selles, et mulje, mis neist joonistest esimesel pilgul saadakse, on ekslik.

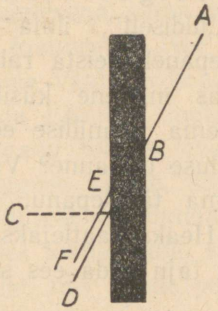

Joon. 25. Sirgjoone lõigu kõrvalenihkumise illusioon.

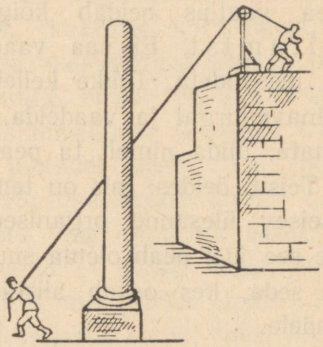

Joon. 26. Sirgjoone lõigu kõrvalenihkumise illusiooni vähenemine kujutuse mõtestuse mõjul.

Mitmesuguste taju illusioonide uurimine avastab põhjused, millest üksikutel juhtudel on tingitud esemete moondatud, ebaõige taju. Illusioonide põhjuste tundmine aga aitab võidelda taju ebaõigsusega, aitab parandada taju vigu.

26. Vaatlus.

Taju eriliseks liigiks on vaatlus. See on ettekavatsetud, plaanikindel taju, mida üritatakse mingi kindla eesmärgiga. Vaatlus on tajuprotsessis toimuv objekti tundmaõppimine, uurimine.

Vaatlemisoskus on määratu suure väärtusega kõige mitmekesisemail elualadel. Piisab meenutada ühelt poolt vaatluse tähtsust sõjas, teiselt poolt kohta, mida omab vaatlus

teaduslikus uurimises. Selle oskusega ei saada hakkama korrapealt. Vaatlemisoskuse omandamiseks on väga kasulik teada, millest oleneb vaatluse kvaliteet, millised tingimused seda määravad. Tutvume tähtsamate tingimustega otsekohe.

Hea vaatlus eeldab kõigepealt selget ülesande püstitamist. Ei saa vaadelda „üldiselt", ilma mingi kindla ülesandeta. Tehke kellelegi ettepanek seista rahvarikkal tänavanurgal ja vaadelda. Arukas inimene küsib teilt tingimata, mida nimelt ta peab vaatlema ja millise eesmärgiga. Teisiti öeldes: mis on tema vaatluse ülesanne? Vaatleja ees seisev ülesanne organiseerib tema tähelepanu, näitab, millele see just peab olema suunatud. Heaks vaatlejaks nimetame seda, kes oskab alistada oma taju enda ees seisvale ülesandele.

Vaatlus peab olema võimalikult täielik ja üksikasjaline. Kuid vaatluse täielikkuse iseloomustajaks ei ole lihtsalt kogutud teatmete hulk. Kahurväe vaatleja poolt lahinguolukorras tehtud vaatlus ei saa täielikumaks sellest, kui ta tähele paneb, millised taimesordid aasal kasvavad, või kui ta avastab linnupesad lähema puu otsas. Vaatluse täielikkus eeldab oskust märgata kõike olulist antud ülesande seisukohalt. Samas mõttes tuleb mõista ka vaatluse üksikasjalisuse nõuet. Hea vaatleja oskab täheldada kõige väiksemaid üksikasju, mis teise inimese tähelepanust mööda libisevad, kuid mitte mingisuguseid üksikasju üldiselt, vaid just neid, mis on olulised vaatluse eesmärgi ja ülesande seisukohalt.

Vaatluse edu oleneb suurel määral eelteadmistest vaadeldava objekti kohta. Seepärast osutuvadki kõige paremaiks vaatlejaiks head spetsialistid teataval alal. Lahinguolukorras on vaatleja töö seda efektiivsem, mida enam ta on tuttav vastase tehnikaga, viimase poolt tarvitatavate taktikaliste võtetega, enda ees asuvate vaenlase väeosade korraga

ja traditsioonidega. Et vaatlust edukalt toimetada, on tarvis selleks hästi *ette valmistuda*.

Vaatlus peab olema *süstemaatiline ja plaanikindel*. Kui paluda kaheksa-üheksa-aastast koolipoissi loetleda toas olevaid asju, hakkab ta kohe nimetama neid, mis talle esimesena silma puutuvad, haarates kord ühest, kord teisest toanurgast. See on näide ebasüstemaatilise ja plaanikindluseta vaatluse kohta. On ilmne, et sel teel ei saa kunagi koostada täielikku loetelu. Niisamasuguse ülesande saanud täiskasvanu toimib enamikul juhtudel teisiti. Ta visandab mingisuguse plaani, süsteemi või vaatlusjärjestuse: „Algan ukse juurest ja nimetan alguses, mis on seina ääres," või: „Alguses loetlen kõik suured asjad — lauad, kapid, diivanid, siis selle, mis nende peal on, siis, mis seintel ripub." Komplitseeritumate ja sisukamate ülesannete korral tuleb ka vaatluse plaan vastavalt keerulisem. Kogenud vaatlejail on tavaliselt harjumuslik, pikaajalises kogemuses kujunenud vaatlussüsteem, mis moodustab olulise osa nende individuaalsest meisterlikkusest.

Vaatluse iseloomulikuks tunnuseks on taju seos *aktiivse mõttetegevusega*. Mitte asjata ei nimetata vaatlust mõnikord „mõtlevaks tajuks".

Vaatlusprotsessis avaldub mõttetegevus kõige selgemini vaadeldavate asjade *võrdlemisel*. Teatavat objekti teisega võrreldes saab kergemini taibata tema olemust, mõista, millisesse asjade kategooriasse ta kuulub ja milles on ta omapära.

Viimane, mida on vaja märkida vaatluse küsimuses, on vaatluse tulemuste *sõnastuse* tähtsus. Kui inimene teab, et pärast vaatluse lõpetamist peab ta aru andma kõigest, mis ta on näinud ja kuulnud, siis suurenevad vaatluse täielikkus ja täpsus tunduvalt. See on seletatav sellega, et eelseisvale aruandele valmistudes püüame juba vaatlusprotsessi enda korral kinnistada taju sisu sõnades: leida täpsed nimetused

asjadele, mida me tähele paneme, kirjeldada nende iseloomulikke erisusi jne. See aga sunnib meid lõpuni mõtestama tajutavaid fakte, keskendama tähelepanu kõigele olulisele, taotlema vaatluse selgust ja täpsust. Sellest küljest on väga kasulik mõnele inimesele omane harjumus reisil, muuseumide, näituste, etenduste külastamisel, juhuslikul kokkupuutel huvitavate sündmustega valmistada mõttes jutustust sõpradele, seltsimeestele või omastele sellest, mis on nähtud ja kuuldud.

Et saada heaks vaatlejaks, ei piisa täieliku ja täpse tajumiskunsti valdamisest; tuleb omandada veel kunst taju tulemusi kinnistada, ühel või teisel kujul neist aru anda.

27. Individuaalsed erinevused taju ja vaatluse alal.

Tutvunud sellega, kuivõrd komplitseeritud on tajuprotsess, võime kergesti mõista, et see protsess mitmesugustel inimestel ei kulge ühteviisi. Igal inimesel on oma individuaalne „maneer" tajuda, omad harjunud vaatlusviisid, mis on seletatavad tema isiksuse üldiste iseärasustega ja nende vilumustega, mis on kujunenud tema elukäigus.

Loetleme kõige iseloomulikumad tunnused, milles võivad avalduda individuaalsed vahed tajus ja vaatluses.

Ühed inimesed kalduvad taju- ja vaatlusprotsessis juhtima tähelepanu peamiselt *faktidele endile*, teised — *nende faktide tähendusele*. Esimesi huvitab peamiselt selle *kirjeldus*, mis nad tajuvad ja vaatlevad, teisi — selle *seletus*. Esimest tüüpi taju ja vaatlust nimetatakse *kirjeldavaks*, teist tüüpi — *seletavaks*.

Väga oluline vahe on *objektiivse ja subjektiivse* taju tüüpide vahel. Objektiivseks nimetatakse taju, mida iseloomustab täpsus ja põhjalikkus, millele avaldavad vähe mõju vaatleja eelarvamused, tema soovid ja meeleolu. Inimene tajub fakte säärastena, nagu nad on, mitte midagi

omalt poolt juurde lisamata ja vähe oletusi tarvitades. Subjektiivset taju iseloomustavad vastupidised jooned: sellele, mis inimene tõesti näeb ja kuuleb, lisanduvad kohe fantaasiakujutised ja kõiksugu oletused ning arvamused; inimene näeb asju mitte niivõrd sellistena, nagu nad tegelikult on, kuivõrd sellistena, nagu ta tahaks neid näha.

Mõnikord väljendub taju subjektiivsus selles, et inimese tähelepanu suundub neile tundmustele, mida ta läbi elab tajutavate faktide mõjul, ning need tundmused varjavad tema eest fakte endid. Sageli kohtame inimesi, kes, jutustades ükskõik mida, kõnelevad kõige rohkem oma isiklikest elamusist, sellest, kuidas nad on olnud erutunud, ehmunud, liigutatud, sündmustest endist aga, mis kõik need tundmused on esile kutsunud, võivad ütelda väga vähe.

Teistel juhtudel avaldub taju subjektiivsus püüdluses moodustada endale võimalikult rutem üldmuljet tajutavast faktist, kuigi selleks ei ole küllaldasi andmeid. See iseärasus avaldub selgesti katseil tahhistoskoobiga, kui mingi sõna tuleb nähtavale nii lühikeseks ajaks, et seda tervenisti ära lugeda on ilmselt võimatu. Tuleb näiteks nähtavale sõna „конторка". Taju objektiivse tüübi puhul loeb inimene alguses „конт"; teisel näitamisel võib ta juba lugeda „контор" ja pärast kolmandat näitamist lõppeks — „конторка". Hoopis teisiti käib tajuprotsess subjektiivse tüübi esindaja puhul. Pärast esimest näitamist loeb ta näiteks „корзинка", pärast teist — „касторка", pärast kolmandat — „конторка".

Taju ja vaatluse individuaalsete erinevuste iseloomustamisel on suurima tähtsusega joon, mida nimetatakse *täheldusvõimeks*. Selle sõnaga tähistatakse võimet märgata asjades ja nähtustes tunnuseid ja jooni, mis on oluliselt tähtsad, huvitavad ja väärtuslikud mingisugusest vaatepunktist, kuid vähe märgatavad ning seepärast suurema hulga inimese tähelepanust möödalibisevad. Täheldusvõimet ei saa tagasi viia üksnes vaatluse oskusele. Ta eeldab teadmishimu, alatist

püüdlust teada saada uusi fakte ja nende üksikasju, omapärast „jahti faktidele". Täheldusvõime ei avaldu mitte ainult neil tundidel, mil inimene spetsiaalselt on tegevuses vaatlusega laboratooriumis, muuseumis, vaatluspostil jne. Täheldusvõimeliseks nimetame inimest, kes on võimeline märkama väärtuslikke fakte „jalapealt", igasugustes elu situatsioonides, igasuguse tegevuse protsessis. Täheldusvõime eeldab alatist valmidust tajuks.

Täheldusvõime on väga tähtis omadus, mille väärtus ilmneb kõigil elualadel. Eriti tarvilik on täheldusvõime mõnes tegevusliigis, näiteks õpetlase töös. Mitte asjata ei lasknud panna suur vene õpetlane I. P. Pavlov ühe oma laboratooriumihoone seinale loosungi: „Täheldusvõimet ja veel kord täheldusvõimet!"

Ilma täheldusvõimeta ei ole võimalik kirjaniku-kunstniku töö: ta võimaldab kirjanikul koguda neid eluliste muljete tagavarasid, mis on materjaliks tema teostele.

Kordamisküsimused.

1. Mis on taju ja millega erineb ta aistingust?
2. Millised on taju füsioloogilised alused?
3. Loetlege tingimused, milledest sõltub üksikute laikude ja joonte ühinemine rühmadesse (rühmitumine) nägemistajus.
4. Millist osa etendavad tajus kujutlused?
5. Mida nimetatakse apertseptsiooniks?
6. Mida nimetatakse illusiooniks?
7. Selgitage joonistel 19 ja 20 kujutatud illusioonid.
8. Mida nimetatakse vaatluseks?
9. Loetlege tingimused, milledest sõltub vaatluse kvaliteet.
10. Milles seisneb vahe kirjeldava ja seletava, objektiivse ja subjektiivse vaatlustüübi vahel?
11. Mida nimetatakse täheldusvõimeks?

Ülesanded.

1. Leidke ilukirjanduslikest teoseist näide püsiva apertseptsiooni kohta, mis teatavale inimesele on iseloomulik.

2. Leidke ilukirjanduslikest teoseist näide apertseptsiooni kohta, mis on sõltuv inimese meeleolust teataval momendil.

3. Tooge oma näide illusiooni kohta.

4. Paluge mitut inimest (kes ei tunne figuuri ülaosa ülehindamise illusiooni) jagada silma järgi pooleks vertikaaljoon ja määrake nende inimeste illusiooni suurus.

5. Tehke kindlaks mõnede inimeste suhtes nende sirgjoone lõigu kõrvalenihkumise illusiooni suurus (joon. 25).

6. Esitage näide hea vaatleja kohta.

V peatükk.

Tundmused.

28. Tundmustest üldiselt.

Tundmuseks ehk emotsiooniks nimetatakse kõigesse sellesse, mida inimene tunnetab ja teeb, tema enda suhtumise läbielamist, nagu: ümbritseva maailma asjadesse ja nähtustesse, teistesse inimestesse ja nende tegudesse, oma töösse, iseendasse ja oma tegudesse suhtumise läbielamist. Lõbu ja norg, rõõm ja mure, armastus ja vihkamine, võitluserutus ja hirm, ärevus ja rahulikkus — kõik need on mitmesuguste tundmuste ehk emotsioonide näited.

Tingimata tarvilik on täie selgusega mõista vahet tundmuse ja aistingu vahel. Ilma selleta ei saa omandada oskust analüüsida komplitseeritumaid psüühilisi protsesse. Igapäevases kõnes aetakse sageli segamini need kaks sõna. Üteldakse näiteks: „Ma tunnen lõhna", „ma aistin segast rahutust". Mõlemad need väljendid on ebatäpsed: „lõhn" on aisting, „segane rahutus" on aga tundmus.

Aistingutes peegelduvad inimesest sõltumatult eksisteerivate asjade ja nähtuste omadused. Tundmustes elab inimene läbi oma suhtumist neisse asjadesse ja nähtustesse. Aistingud kõnelevad asjadest enestest, tundmused aga sellest, kuidas inimene neisse asjadesse suhtub, millise oleku need temas tekitavad.

Mina kuulen häält ja see äratab minus rõõmutundmuse. Hääl oma kõrguse, tugevuse ja tämbriga, moodustades minu aistingu sisu, eksisteerib minust sõltumatult; kui ma teda ei kuuleks, eksisteeriks ta ikkagi ja temas ei muutuks seetõttu midagi. Kuid rõõm, mida ma tunnen, eksisteerib ainult minus; kui ma häält ei oleks kuulnud, siis poleks võinud olla ka minu rõõmu selle puhul.

Tundmuste esilekutsujaiks on kindlad objektid, esmajoones sõltuvad tundmused neist objektidest. Seepärast räägime „meeldivaist" või „ebameeldivaist" asjadest, „jubedaist" või „lõbusaist" juttudest. Siiski ei peegeldu tundmustes mitte nende objektide omadused, vaid meie suhtumine neisse. Seepärast võib mõnikord üks ja seesama objekt esile kutsuda eri inimestel hoopis erinevaid tundmusi.

Tundmus on sellesse tegelikkusesse, milles inimene elab, ja omaenda tegevusesse suhtumise läbielamine. Kuid inimene elab ühiskonnas ja tema tegevus on ühiskondlik tegevus. Sellepärast ongi inimese tundmustel ühiskondlik iseloom ja nad on määratletud tema ühiskondlikust elust-olust. Muidugi on inimene igasugustes ühiskondlikes tingimustes võimeline läbi elama sääraseid tundmusi, nagu lõbu või norg, armastus või vihkamine, rõõm või viha, aga see, millele need tundmused on suunatud, nende tundmuste iseloom, see, kuidas neid läbi elatakse, — kõik see on määratletud inimese ühiskondlikust elust-olust.

Tundmusi ei ole võimalik lahutada inimese teadvusest ega neile vaadelda kui mingeile teadvusest sõltumatuile. Muutub inimese teadvus, muutuvad tema vaated, veendumused ja maailmavaade, muutuvad ka tema tundmused.

Gorki on oma romaanis „Ema" suure sügavuse ja peensusega näidanud kogu tundmuste koostise muutumist vastavalt inimese elu ja tegevuse, tema vaadete ja veendumuste muutusele. Sedamööda kuidas Nilovna muutub algul oma poja ja tema seltsimeeste revolutsioonilise töö tunnistajaks ja hiljem selle töö

aktiivseks osaliseks, sedamööda kuidas ta tutvub revolutsionääridega — inimestega, kes ohverdavad endid töölisklassi õnne eest, sedamööda kuidas temale avanevad suured ideed, mille nimel need inimesed lähevad võitlusse isevalitsuse vastu, sedamööda muutub ka kogu tema tundmuste koostis.

Varem täitis kogu tema elu üks tundmus — hirm; see tundmus ei jätnud kohta isegi armastusele oma poja vastu. Ema ütleb: „Kogu elu elasin hirmus, kogu hing kattus hirmuga!" „Kaklused... töö... peale mehe ei näinud midagi, peale hirmu ei tundnud midagi! Ja kuidas kasvas Paša, — ei näinud, ja kas ma armastasin teda, kui mees elas, — ei tea!"

Nüüd avanes emale uute tunnete maailm. „Kõik muutus teiseks!" ütleb ta. „Mure on teine, rõõm teine..." Hirmu asemele asub ennastohverdav armastus algul poja vastu, siis tema seltsimeeste ja lõppeks kõigi töötajate vastu, kelle õnne eest nad võitlevad.

„Kogu elu mõtlesin ühele: kuidas hiilida päevast kõrvale, elada see läbi märkamatult, et mind ainult ei puudutataks. Nüüd aga mõtlen kõigile, — võib, ja mitte nõnda ei saa ma teie asjadest aru, aga kõik on mulle — lähedased, kõigist on kahju, kõigile — tahaksin head".

Hirm, kuivõrd teda jäigi, muutus niisamuti teiseks: varem oli hirm enda pärast, nüüd — teiste pärast. „Kogu elu on teistsugune ja hirm on teine, — kõigi pärast on rahutust". Kuid sellegi hirmu tõrjub üha enam välja teine tundmus — vihavaen ürituse vaenlaste vastu, mille eest võitlevad poeg ja tema seltsimehed. Esimesel läbiotsimisel tundis ta peamiselt hirmu. Teistsugused olid ta elamused teisel läbiotsimisel: „Nüüd ei olnud tal enam sellist hirmu kui esimesel läbiotsimisel, rohkem tundis ta vihavaenu nende hallide öiste külaliste vastu,... ja vihavaen neelas rahutuse".

Aga kui temale avanes võimalus lülituda revolutsioonilisesse töösse — kanda vabrikusse üleskutseid, tundis ta oma elus esimest korda suurt erutavat rõõmu: „Ja tundes end võimelisena täitma ülesannet, värises ta üleni rõõmust".

Tundmuste rikkus on kõrge ja mitmekülgse seesmise elu arengu vajalik tingimus. Tundmuste vaesus ja kasinus vajutavad elule halluse- ja igavusepitseri, muudavad inimese passiivseks ja tähtsusetuks.

Ükskõikne ja kuiv inimene ei saa olla tõeliseks võitlejaks: et võidelda, on tarvis armastada seda, mille eest võitled, ja vihata seda, mille vastu võitled. „Ei saa võita vaenlast, õppimata teda vihkama kõigest hingest" (Stalin).

Kodumaa-armastus ja viha vaenlase vastu — need kaks suurt, püha tundmust viisid kangelastegudele lugematuid Isamaasõja kangelasi, andsid jõudu nõukogude tagala töötajaile ennastsalgavas töös taguda võidurelvi.

Šolohhovi jutustuse „Vihkamise teadus" kangelane leitnant Gerassimov ütleb: „Sellisel luisul nagu sõda erituvad oivaliselt kõik tundmused... Rängalt vihkan ma sakslasi kõige eest, mis nad on teinud mu kodumaale ja mulle isiklikult, ja samal ajal armastan kõigest südamest oma rahvast ega taha, et tal tuleks kannatada saksa ikke all. See just sunnibki mind ja kõiki meid võitlema sellise ägedusega, just need kaks tundmust, leidnud kehastuse tegevuses, toovadki meile võidu."

Ükskõikne ja kuiv inimene ei saa olla ka loojaks. „Ilma „inimlike emotsioonideta" ei ole kunagi olnud, ei ole ja ei saa olla inimlikku tõeotsimist" (Lenin).

Oma kirjas nõukogude noorsoole kirjutas suur õpetlane I. P. Pavlov peatselt enne oma surma: „Teadus nõuab inimeselt suurt pinget ja suurt kirge. Olge kirglikud oma töös ja oma otsinguis". See käib ka iga teise inimtegevuse ala kohta. Ilma leegitseva armastuseta oma töö vastu ei ole kunagi loovat suhtumist sellesse. Ilma entusiasmi ja „suure kireta" ei saa olla üheski töös suuri edusamme ega saavutusi.

29. Tundmused ja tunnetusprotsessid.

Tundmuste allikaks on mitmesugused tegelikkuse objektid, milledega inimene puutub kokku oma elu ja tegevuse protsessis. On siiski iseenesest mõistetav, et igasugune objekt võib saada tundmuste allikaks

üksnes sel juhul, kui inimene kas otseselt tajub teda või saab temast teada mingil teisel teel. Et läbi elada mõnesugust suhtumist objektisse, on tarvis teda nii või teisiti tunnetada. Seepärast elatakse tundmusi läbi alati seoses ühtede või teiste tunnetusprotsessidega: aistingutega, tajudega, mälu- või fantaasiakujutistega, mõtetega jne.

Mõnikord on tundmuste allikaks need asjade omadused (või need protsessid meie kehas), mida me teataval momendil aistime. Värvid, hääled, lõhnad jt. võivad iseendast esile kutsuda meis mõnesuguseid tundmusi. Hea viiuli hääl kutsub esile lõbutundmuse, sae kriuksumine või eesli karjumine võib tekitada ebameeldiva tundmuse. Säärast otseselt aistinguga seotud tundmust nimetatakse aistingu tundeliseks ehk emotsionaalseks tooniks.

Mõned aistingute liigid on alati tundelise tooniga. Säärased on kõigepealt valuaistingud. Sõna „valu" all mõistame harilikult niihästi aistinguid endid (torkavaid, lõikavaid, rebivaid, põletavaid, kiskuvaid jm.) kui ka seda ebameeldivat või isegi piinavat tundmust, mis nendega on ühenduses. Alati on seotud tundelise tooniga ka orgaanilised aistingud. Janu, nälja, isu, küllasuse, iivelduse jne. aistingud on alati kas ebameeldivad või meeldivad.

Kuigi mitte alati, siis enamikul juhtumeist omavad ka haistmisaistingud tundelist tooni. Nagu juba teame, kasutab suurem osa inimestest harva haistmisaistinguid praktilisteks eesmärkideks; tavaliselt ei tule meil asju ära tunda või eristada lõhna järgi. Kuid seevastu on lõhnadel peaaegu alati emotsionaalne värving, nad tekitavad meeldiva või ebameeldiva tundmuse ja avaldavad seega märgatavat mõju inimese enesetundele.

Aistingu tundeline toon sõltub suurel määral tarvetest, mida inimene tunneb vastaval momendil. Toidulõhn on meeldiv näljasele, ükskõikseks jättev või isegi vastik on ta sellele, kel kõht on täis. Jäätis on meeldiv palava ilmaga ja hoopis ebameeldiv külma ilmaga.

Teistel juhtudel ei sõltu tundmused mitte objektide aistitavaist omadustest endist, vaid tähtsusest, mis neil objektidel meile on teatavas olukorras, sellest, mis need objektid meile ütlevad.

Üks ja seesama hääl näiteks võib esile kutsuda kõige mitmekesisemaid tundmusi, olenevalt sellest, mis tähendus tal on. Kahurimürin kutsus esile äreva pinge tundmuse, kui see hääl teadustas vaenlase lennukite retkest, ja seesama hääl sisendas uhke juubeldustundmuse, kui see oli saluut, millega kodumaa pealinn tervitas vapraid Nõukogude Armee vägesid.

Mõnedel juhtudel omandavad üksikud objektid inimese suhtes väga püsiva emotsionaalse värvingu mälestuste mõjul, mis on ühenduses nende objektidega. Kui meie möödunud elus mingi lõhn, värv või hääl on olnud ühenduses rõõmsa või raske sündmusega, siis võib see ühendus osutuda niivõrd püsivaks, et see lõhn, värv või hääl ise omandab alatiseks rõõmsa või raske tundmuse värvingu. Sellega on sageli seletatav, mispärast inimene eriti armastab või ei armasta mingit lõhna või värvi.

Novellis „Vanapõlve mõisnikud" osutab Gogol „laulvatele ustele" kui peamisele tähelepanuväärsusele oma kangelaste majas: „kõigil ustel majas oli võime kõvasti, tüütavalt ja väga mitmekesiselt kriuksuda". Uste kriuksumine on iseendast ebameeldiv hääl. Gogol tunnustab seda: „paljudele on väga ebameeldiv see hääl", kuid siinsamas lisab juurde: „kuid mina armastan seda väga". Milles on siis selle armastuse põhjus? Gogol sündis ja kasvas üles ühes sellistest väikestest „laulvate ustega" mõisamajakestest ning ukse kriuksumine oli temale, kodukohast kaugel elavale kirjanikule, erutavate mälestuste allikaks: „Kui ma juhtun mõnikord siin kuulma ukse kriuksumist, hakkan korraga tundma küla hõngu; meenub madal toake põleva küünlaga vanaaegses lühtris, juba laual ootava õhtueinega, sumeda maiööga, mis aiast läbi avatud akna vaatab nõudega kaetud lauale, ööbikuga, kelle laulurõkatused kajavad üle aia, maja ja kauge jõe, hirmuga ja okste

sahinaga... ja jumal milline mälestuste puhang pika roduna minust siis üle voogab!"

Lõppeks mõnikord ei ole meis tekkivad tundmused ühenduses otseselt sellega, mis me teataval momendil aistime ja tajume, vaid kuuluvad tervenisti selle juurde, millest me mõtleme, mida meenutame või kujutleme.

Niisiis võivad omada emotsionaalset värvingut niihästi aistingud ja tajud kui ka kujutlused ja mõtted. Iga tunnetusprotsess võib esile kutsuda ühed või teised tundmused.

30. Tundmused ja tegevus.

Kõige tugevama tundmuste allika leiame inimese tegevuses. Ükskõik millise tegevuse põhiliigi me ka võtaksime — töö, õppimise, mängu, näeme alati, kui palju mitmekesiseid tundmusi tekib selle tegevuse käigus. Mängu suhtes on see täiesti endastmõistetav: ükski ei asu omal soovil mingisuguse mängu juurde, kui see jätab ta täiesti ükskõikseks.

Kerge on siiski mõista, et veel palju sügavamad, tugevamad ja mitmekesisemad tundmused peavad olema seoses tööja õppetegevusega, mis moodustavad inimese elu peamise sisu ja mis suurel määral on inimese saatuse määrajaks.

Tegevusprotsess ise, olgu see töö, õppimine või mäng, võib pakkuda naudingut. Töötamine armastatud alal on alati rõõmuallikaks.

Sellest kõneleb järgmine katkend A. G. Stahhanovi biograafiast, mis kujutab tema emotsionaalset seisundit töö ajal kaevanduses 31. augustil 1935. aastal, tol ööl, kui ta esmakordselt purustas ettenähtud normid, andes vahetuse jooksul 13—14 tonni söe asemel 102 tonni. „Stahhanov ei tundnud pingutust. Ebatavaline

lõbusus valdas teda. Ta tahtis laulda, talle näis, et tema haamer naerab rõõmu ja kerguse tõttu". „Korraga — karjub keegi läbi ragina, et vahetus on läbi. Seda ootas Stahhanov kõige vähem. Ta oli veel alles süvenenud töösse. Tundus, nagu ei oleks möödunud üle tunni, miski ei kõnelnud väsimusest — ei lihased, ei haamer, ja äkki — juba on kuus tundi mööda lennanud!"

Paljudes tegevusliikides on mõned otsustavad momendid, milledest oleneb kogu eelnenud ettevalmistustöö tulemus. Eksamite andmine õpilase poolt, esimene esinemine uues osas näitleja poolt, vastutava ning kaua ja hoolikalt ettevalmistatud lahinguoperatsiooni läbiviimine väejuhi poolt on selliste otsustavate momentide näited. Lähenemist neile momentidele iseloomustab omapärane p i n g e t u n d m u s, mis kasvab üha rohkem ja asendub, kui otsustav moment on möödas, l a h e n d u s e, pingest vabanemise tundmusega. Mõnes tegevusliigis võib lühikestel ajavahemikkudel tähele panna väga järsku pinge- ja lahendustundmuste vaheldumist. Kuski ei avaldu see nii selgesti kui lahinguolukorras, kus sellised lühikesed ja näilikult lihtsad tegevusmomendid, nagu „õigeaegselt märgata vaenlase ilmumist", „anda tabav lask", kujunevad ülimal määral vastutavaks tegevuseks.

Romaani „Nad võitlesid kodumaa eest" ühes peatükis annab Solohhov suurepärase kujutuse pinge- ja lahendustundmuste vaheldumisest, jutustades sellest, kuidas sõdur Lopahhin pikeerivate pommilennukite rünnaku tagasilöömisel maandas saksa lennuki.

„Pisut kahvatuks muutunud Lopahhin, asetanud püssi palgesse ja toetanud jala kõvasti vastu kaeviku alumist astet, sihtis hoolikalt. Sel korral Lopahhin ei võinud, ei tohtinud mööda lasta! Ta nagu kivistus üleni, ainult ta käed, raudse jõuga kaevandustöölise käed, sulanud ühte püssiga, liikusid vasakule, ja pilukil, veretavad ja vihast leegitsevad silmad libisesid kõrgesse tõusva lennuki ees, otsides vajalikku eelkaugust".

Pärast kaht möödalasku õnnestus Lopahhinil tabada vaenlase lennuk ja see maanduma sundida, „ja alles siis ohkas Lopahhin määratu suure ja rõõmsa kergendusega, ohkas täie rinnaga..."

„Nii on tarvis neile anda!" ütles ta kahvatunud ninasõõrmeid avali puhudes, oma juubeldamist mitte enam varjates". Ta „kee-

ras värisevate kätega rutukalt paberossi, väsinult ja kuidagi lõtvunult istus ta kaeviku põhja, sirutades ahnelt mitu korda.

„Arvasin, et pääseb, reo!" ütles ta juba rahulikumalt, kuid ärevusest ikka veel sõnadega viivitades".

Mitmekesiste ja väga tugevate tundmuste allikaks on raskused, milledeta ei tule toime ükski tegevus.

Suhtumine raskustesse võib olla väga mitmesugune. Nad võivad esile kutsuda ebakindluse, kohmetuse, abituse ja tusa tundmusi, kuid võivad olla ka otse vastupidiste tundmuste — enesekindluse, oma jõu tundmise, omapäraste südidus- ja erksuselamuste — allikaks. Raskuste ületamisprotsess ise võib olla seoses rõõmsa tõusumeeleoluga ja pakkuda naudingut, mis on tundmatu inimestele, kes on harjunud vältima raskusi ja kõrvale hoiduma võitlusest nendega.

„Pidage meeles, seltsimehed," ütles seltsimees Stalin kõnes Punaarmee Akadeemia lõpetajaile, „et head on ainult need kaadrid, kes ei karda raskusi, kes ei poe raskuste eest peitu, vaid — vastupidi — astuvad raskustele vastu selleks, et neid võita ja kõrvaldada." Bolševike partei suurte tegelaste, esmajoones Lenini ja Stalini elu pakub rohkeid illustratsioone neile tähelepanuväärseile sõnadele. „Seltsimees Stalini elulugu," kirjutas prantsuse kirjanik-revolutsionäär Henry Barbusse, „on pidev võitude rida tohutute raskuste pideva rea üle".

Väga erinevalt võidakse üle elada ka ebaõnnestumist, ebaedu püstitatud eesmärgi taotlemisel. Mõnedele inimestele tekitab ebaõnnestumine nukrust, kurbust, masendatud ja rõhutud meeleolu, kuna teiste juures kutsub ta esile pingetundmuse tõusu ja iseloomulikku vihatundmust enda vastu, oma saamatuse vastu, mis sunnib mobiliseerima kõik oma jõud ning iga hinna eest taotlema oma eesmärki. Inimene, kes pärast ebaõnnestumist on „vihastunud", võib

mõnikord saavutada tulemuse, millega ta kuidagi hakkama ei saanud, kuni oli rahulikus olekus.

Niisama kirkaid tundmusi kutsub esile edu, teadvus saavutatud eesmärgist. Tavaliselt saadavad suure ja raske töö lõpetamist pärast suuri jõupingutusi rõõmu tekitava rahulduse, juubelduse, ärateenitud uhkuse ja kergenduse tundmused.

31. Tundmuste väljendumine.

Tundmuste üks tähtsamaist iseärasustest seisneb selles, et nad muudavad organismi elutegevust ja väljenduvad terves reas kehalistes tunnustes.

Esiteks tekitavad nad muutusi hingamis- ja vereringeorganite töös. Erutuse korral pulss näiteks kiireneb, hingamine muutub hoogsamaks ja sügavamaks. Hirmu või äkilise vapustuse puhul valgub veri näost, inimene muutub kahvatuks. Hämmeldusest või häbist inimesed punastuvad. Vihasena mõned kahvatuvad, teised punastuvad. Muidugi mitte alati ei leia muutus vereringes välist avaldust kahvatumises või punastumises, kuid need muutused ise on tugeva tunde puhul peaaegu alati olemas. Mitte asjata ei ole inimesed ammust ajast tundmusi ühendanud südamega ja sõnaga „süda" tähistanud psüühika emotsionaalset külge. Selline mõte on sõnal „süda" näiteks järgmistes fraasides: „Mõistus ei sobi südamega" (Tšatski sõnad näidendist „Häda mõistuse pärast"); „Kõigest siis, mis süda ihkas, eemaldasin südame" („Jevgeni Onegin", Onegini kiri Tatjanale).

Teiseks väljenduvad tundmused miimikas, s. o. näo väljendusliigutustes, ja pantomiimikas, s. o. kogu keha väljendusliigutustes.

Kolmandaks väljenduvad tundmused hääle intonatsioonis ja tämbris. Lühike sõna „Mis?", olenevalt intonatsioonist, millega ta on häälda tud, võib väljendada kõige

mitmekesisemaid tundmusi: nördimust, ehmatust, kahjurõõmsat juubeldust, hämmeldust, heasüdamlikku pilget. Niisama on ka hääle tämber väljendusliku tähendusega. Üksnes selle järgi, kuidas „värahtub" inimese hääl, kes väljendab näilikult täiesti rahulisi sõnu, märkame mõnikord, kuivõrd tugevasti inimene on erutatud.

Tundmuste kõige selgemate väljenduste hulka kuuluvad naer ja nutt.

Darwin näitas, et inimese mõned väljendusliigutused osutuvad nende toimingute jäänusteks, mis kunagi olid otstarbekad meie loomalike esivanemate elus. Suures vihas surub inimene käed rusikasse, pigistab hambad kokku, hingab raskelt läbi nina, mille tagajärjel ninasõõrmed laienevad. Kõik need nüüdisaegsele inimesele kasutud väljendused on saanud oma alguse neist aegadest, kui viha meie esivanemal oli olekuks, mis eelnes võitlusele, võitlus ise aga toimus rusikate ja hammastega.

See ei tähenda siiski, et kõik väljendusliigutused on nüüdisaegse inimese elus vaid kasutud igandid instinktiivsest tegevusest. Nad on omandanud uue väga tähtsa funktsiooni — nad on saanud suhtlemisvahendiks inimeste vahel. Miimika, pantomiimika ning intonatsiooni ja hääle tämbri järgi otsustame inimese hingelise seisundi üle.

Kõige tähtsamaks suhtlemisvahendiks inimeste vahel on muidugi kõne. Kuid just tundmused kõigi nende peenimate varjunditega ei ole kergesti edasiantavad tavalise proosakõne vahenditega. Iga inimene teab enda järgi, kui raske on sõnadega kirjeldada oma isiklikku meeleolu. Ajaloolise arenemise käigus on inimsugu loonud teisi vahendeid tundmuste edasiandmiseks. Kõige peenem ja võimsam neist on kunst, eriti aga muusika ja lüüriline luule, milliseid kunste võib nimetada tõeliseks „tundmuste keeleks". Kuid igapäevase suhtlemise protsessis ei saa inimesed muidugi kasutada muusika ja poeesia vahendeid, ja siin omandavad esmajärgulise tähtsuse žes-

tid, näo, eriti silmade ilme ja hääle intonatsioon. Lihtne kulmude kortsutamine, vaevalt märgatav naeratus ja kerge õlakehitus räägivad mõnikord paremini kui pikk kõne inimese suhtumisest mingisse faktisse.

Seda, millise tähtsusega võib olla suhtlemisprotsessis säärane üksikasi nagu silmade ilme, on hästi esitanud L. N. Tolstoi venelaste poole ületulnud Hadži Murati esimese kohtamise kirjelduses Kaukaasia asevalitseja Vorontsoviga:

„Ära kuulanud tõlgi, vaatas Vorontsov Hadži Muratile ja Hadži Muratt vaatas näkku Vorontsovile. Nende kahe inimese silmad kõnelesid kohtudes teineteisele palju sõnadega väljendamatut, ja juba otse midagi muud kui kõneles tõlk. Otse, ilma sõnadeta avaldasid nad teineteisele täit tõtt: Vorontsovi silmad kõnelesid, et ta ei usu ühtki sõna sellest kõigest, mida rääkis Hadži Muratt, et ta teab tema olevat kõige veneliku vaenlase, et ta jääb alati selliseks ja nüüd alistub vaid sellepärast, et on sunnitud selleks. Ja Hadži Muratt mõistis seda, kuid tõendas siiski oma ustavust. Hadži Murati silmad aga kõnelesid, et sel vanamehel oleks tarvis surmale mõelda, aga mitte sõjale, et ta on kaval, kuigi vana, ja et temaga tuleb olla ettevaatlik. Ning Vorontsov mõistis seda, kuid rääkis siiski Hadži Muratile, mida ta sõja eduks pidas vajalikuks".

32. Tundmuste füsioloogilised alused.

Teatavasti on inimese kõigi psüühiliste protsesside aluseks närviprotsessid, mis kulgevad suurte poolkerade koores. Millega erineb siis tundmus füsioloogilisest küljest teistest psüühilistest protsessidest?

Iga psüühiline protsess — aisting, taju, kujutlus, mõtlemine — saab emotsionaalse värvingu, s. o. kutsub esile mingisuguse tundmuse, sel juhul kui temale vastav närviprotsess levib koorest *koorealustele tsentrumitele*: nägemiskühmudele ja teistele närvitsentrumitele. Siin asuvad muuseas ka tsentrumid, mis valitsevad siseorganite ja sisesekretsiooninäärmete tegevust reguleerivat *sümpaati-*

list närvisüsteemi. Kui närvierutus haarab viimati nimetatud tsentrumid, tekivad need rohkearvulised kehalised muutused, mis, nagu nägime, iseloomustavad iga emotsionaalset protsessi. Sümpaatilise närvisüsteemi kaudu kajastub tundmus südame, veresoonte, hingamisorganite, mõnikord ka seedimisorganite tegevuses (väga tuntud on, et suures ärevuses kaotab inimene söögi-isu), lihaste üldises seisundis, suurendades või vähendades nende töövõimet. Kõik see annabki õiguse ütelda, et tundmused muudavad organismi kogu elutegevust.

Eksperimentaalsed uurimused on näidanud, et loomadel on raevu ja hirmu emotsionaalsed reaktsioonid seoses sellega, et sümpaatilise närvisüsteemi erutuse mõjul sisesekretsiooni näärmed, mida nimetatakse neerupealisteks, eritavad intensiivselt hormooni — adrenaliini. Suurendatud adrenaliinihulga ilmumine verre aga põhjustab intensiivsemat suhkrutekkimist maksa glükogeenist, mille tagajärjel suhkruhulk veres järsult suureneb.

Selle tulemusena kujuneb organismis seisund, mida võib nimetada valmiduse seisukorraks erakordse energiakulutuse eel. Sümpaatilise närvisüsteemi erutus põhjustab vere äravoolu siseorganeist lihastesse ja ajusse, lihaste intensiivsemat varustamist verega, seedimisorganite tegevuse ajutist pidurdamist. Suurema suhkruhulga tekkimine veres loob parimad tingimused lihaste tegevusele, sest suhkur on tähtsamaid lihaste-energia allikaid. Vähema tähtsusega ei ole ka adrenaliini rohkus veres, sest adrenaliin on võimeline väga kiiresti taastama väsinud lihase töövõimet. On kergesti mõistetav, et organismi selline seisund on loomale äärmiselt tähtis just neis olukordades, mis ajendavad temas raevu või hirmu, sest neis olukordades peab loom looduslikes tingimustes kas astuma võitlusse vaenlasega või põgenema.

Kõik need faktid on esialgu kindlaks tehtud katsetes kassidega, kelledes kutsuti esile ägedaid hirmu- või raevuväljendusi. Hiljem on tõestatud, et ka inimestel on raskete eksamite, vastutavate spordivõistluste jms. juhtudel täheldatav suhkruhulga suurenemine veres.

33. Tundmuste põhiomadused.

Tundmustele on omane tohutu hulk mitmesuguseid omadusi ja varjundeid. Seejuures võib märkida üht iseärasust, mis eristab tundmusi teistest psüühilistest protsessidest. Enamik tundmustest on kergesti rühmitatav vastandlike omadustega paarideks: lõbu — norg, rõõm — kurbus, reipus — nukrus, armastus — vihkamine, ärevus — rahulikkus jm. Seda iseärasust nimetatakse tundmuste polaarsuseks. Vastandlikud emotsionaalsed omadused moodustavad nagu poolused, millede vahel asetsevad mitmesugused vahepealsed tundmuste varjundid. Neid vastandlikke omadusi endid nimetatakse polaarseiks omadusteks.

Kõige suurema tähtsusega on kaks paari selliseid polaarseid omadusi, mis iseloomustavad tundmusi.

Esimene neist paaridest on lõbu ja norg. Peaaegu iga tundmus on meeldiv või ebameeldiv, on seoses lõbu või noruga. Tundmuseks, nagu teame, nimetatakse inimese poolt läbielatavat suhtumist sellesse, millele see tundmus on suunatud. Suhtumine aga on alati positiivne või negatiivne. Seepärast on ka tundmustel positiivne või negatiivne iseloom. Lõbu, rõõmu, õnne, reipuse, juubelduse ja armastuse tundmustes elatakse läbi positiivset suhtumist, noru, kannatuse, kurbuse, mure, nukruse; meeleheite, vihkamise ja vastikuse tundmustes negatiivset suhtumist.

Väga tähtis on märkida, et inimese elamustes ühtivad sageli samaaegselt positiivne ja negatiivne suhtumine, nii et üks ja seesama elamus sisaldab endas samaaegselt nii lõbu kui ka norgu. Mälestus möödunud õnnest on meeldiv, sest ta annab võimaluse uuesti, olgugi mõttes, seda õnne läbi elada, kuid ta sisaldab endas ka nukrust teadmise tõttu, et seda õnne enam ei ole. Raskuste ületamisega seotud tundmused

sisaldavad endis tavaliselt samuti nii positiivset kui ka negatiivset külge. Ei saa ju nimetada raskuste ületamiseks sellist tegevust, mis ei sisalda endas midagi ebameeldivat ega rasket, tegevust, mis pakub ainuüksi lõbu. Et ületada tõelist raskust, tuleb läbi elada paljugi ebameeldivaid, võib olla ka vaevarikkaid momente. Siiski inimesel, kes oskab ja armastab võidelda raskustega, on raskeimadki momendid seotud selliste tundmustega, nagu on julgus, usk iseenda jõusse, rõõmu tekitav ja uhke ülevusteadvus neist eesmärkidest, millede eest ta võitleb.

Teine niisama tähtis emotsionaalsete omaduste vastandlikkus ehk polaarsus on vastandlikkus tundmuste aktiivse ja passiivse iseloomu vahel. Erutuse, pinge, vaimustuse ja reipuse tundmused on aktiivse iseloomuga, rahu, muretuse, rõhutuse, masenduse ja norutsemise tundmused on passiivse iseloomuga. Kujukaks polaarsuse näiteks tundmuse aktiivse ja passiivse iseloomu vahel võib olla see pingetundmuse vahetumine lahendus-, kergendustundmusega, mis kaastab otsustava teo täitmist mingisuguse vastutava tegevuse käigus.

Sellelt seisukohalt eristatakse steenilisi (kreeka keele sõnast „stenos" — jõud) tundmusi, mis tõstavad elutegevust, suurendavad jõudu ja energiat, ja asteenilisi (kreeka keele sõnast „astenes" — nõrk, jõuetu) tundmusi, mis suruvad alla elutegevust ning kahandavad jõudu ja energiat. On olemas tormiline, erutav rõõm, mis kutsub esile jõudude ja tegevusjanu juurdevoolu, — see on steeniline tundmus; kuid on olemas ka vaikne rõõm, mis on seoses vabanemisega muredest ja töödest ning ajendab rahuigatsust; säärast rõõmu võib nimetada asteeniliseks tundmuseks. Mure võib mõjuda inimesele rõhuvalt, masendavalt, võib viia norutsevale apaatiale ja tegevusetusele; kuid ta võib olla ka mehine ja sügav mure, mis ei kutsu esile mitte nõrgenemist, vaid inimese kõigi jõudude pingutust.

Väga selgesti ilmneb vastandlikkus steeniliste (s. o. aktiivsete) ja asteeniliste (s. o. passiivsete) tundmuste vahel neis emotsioonides, mida äratab inimeses hädaoht. Hädaohtu sattumine võib tekitada inimeses raske, rõhuva asteenilise iseloomuga tundmuse; seda tundmust nimetatakse h i r m u k s. Hirm teeb inimese abituks, nõrgestab tema füüsilisi ja vaimseid jõude, masendab tema psüühilist elu. Siiski ei tekita hädaohtu sattumine sugugi mitte alati hirmu. On võimalik ka otse vastupidine reaktsioon hädaohule — steeniline tundmus, mida võib nimetada v õ i t l u s e r u t u s e t u n d m u s e k s. See tõstab inimese füüsilisi ja vaimseid jõude, teritab tema taibukust ja leidlikkust, suurendab tegutsemise kiirust ja täpsust.

„Nõukogude lendur," kirjutab A. N. Tolstoi, „ei hoidu kunagi võitlusest kõrvale, ja mida lähemal on talle hädaoht, seda kurjem on tema süda, seda kaalutletumad on tema liigutused, seda hoogsamad tema refleksid. See on pingeliselt kaalutletud lahinguvaimustus".

Hirmu ja võitluserutuse tundmused on passiivsete ja aktiivsete tundmuste vastandlikkuse seisukohalt polaarsed. Kuid nad on polaarsed ka lõbu ja noru vastandlikkuse seisukohalt. Hirm on tingimata negatiivne tundmus; ta on alati ebameeldiv, tugevail astmeil aga piinav. Kuid võitluserutuse tundmus sisaldab endas positiivseid elamusi: võitlusrõõmu, uhket teadlikkust enda jõust jne.

On inimesi, kes võitluses hädaohuga leiavad elu suurimat rõõmu. Selline oli näiteks suur vene väejuht Suvorov, kellest üks tema biograafe kirjutab: „Igakord, kui tal tuli veeta mõned aastad väljaspool lahinguolukorda, hakkas ta sõna otseses mõttes kidunema. Piltlikult öeldes, ta magas hästi ainult kahurimürina saatel. Niisugune oli ta kogu oma elu kestel kuni kõrge vanaduseni".

Väljapaistev vene revolutsionäär, üks paremaist Lenini ja Stalini kaasvõitlejaist, Jakov Mihhailovitš Sverdlov ütleb ühes oma kirjas: „... Inimeste võitlus väliste tingimustega kui ka

inimeste omavaheline võitlus uute eluprintsiipide valitsemise eest on täis kaasakiskuvat huvi. Osa võtta sellest võitlusest on määratu nauding".

Marx vastas küsimusele, milline on tema kujutlus õnnest, ühe sõnaga: „Võitlus."

34. Afektid.

Afektideks nimetatakse emotsionaalseid protsesse, mis valdavad inimese äkki ja tormiliselt ja omavad võrdlemisi lühiaegsete puhangute iseloomu. Säärased on näiteks viha-, meeleheite- ja hirmupuhangud.

Afektiivse vihapuhangu näiteks võib olla L. N. Tolstoi poolt kirjeldatud Kutuzovi reaktsioon Borodino lahingu ajal raportile asjade käigust vasakul tiival. Raporti tõi talle tiibadjutant Wohlzogen. Sakslane Wohlzogen — inimene, kellele oli täiesti võõras Vene armee ja teda hingestav suur patrioötiline vaimustus, mõistis täielikult võõriti areneva lahingutegevuse mõtet. Suhtudes halvakspanevalt Vene vägedesse ja nende ülemjuhatajasse, raporteeris ta põlastava naeratusega Kutuzovile, et kõik positsioonipunktid on vaenlase käes ja et neid tagasi võita pole millegagi, kuna sõjaväed põgenevad täielikus korratuses ja peatada neid ei ole võimalik.

„Teie nägite? Teie nägite?..." käratas Kutuzov kulme kortsutades, tõusis kiiresti ja lähenes Wohlzogenile ähvardavalt. „Kuidas te... kuidas te julgete!..." käratas ta lämbudes ja värisevate kätega ähvardavaid liigutusi tehes. „Kuidas julgete teie, armuline härra, seda minule rääkida... Teie ei tea midagi. Vaenlane on vasakul tiival tagasi löödud ja paremal tiival purustatud. Kui te halvasti nägite, armuline härra, siis ärge julgege rääkida seda, mida te ei tea..."

Kõik vaikisid ja oli kuulda ainult lõõtsutama hakanud vana kindrali rasket hingamist".

Afektiivse iseloomuga võivad olla kõige mitmekesisemad tundmused. Täiesti võimalik on näiteks afektiivne rõõmupuhang, millest L. N. Tolstoi joonistab pildi „Sõjas ja rahus",

kujutades Nikolai Rostovi kojujõudmist sõjatandrilt: „Ei jõudnud ta joosta võõrastetoani, kui miski nagu tormihool lendas välja külguksest, haaras ta embusse ja hakkas suudlema. Veel teine, kolmas selline olend hüppas välja teisest, kolmandast uksest; veel embused, veel suudlused, veel karjatused, rõõmupisarad. Ta ei suutnud orienteeruda, kus ja kes on papa, kes Nataša, kes Petja. Kõik karjusid, rääkisid ja suudlesid teda ühel ja samal ajal". „Nataša... kargles nagu kits ikka ühel kohal ja kiljus läbilõikavalt".

Iga tundmus, nagu teame, muudab organismi elutegevust ning väljendub mitmesugustes kehalistes sümptoomides. Afektide puhul on see tundmuse kehaline väljendus eriti silmatorkav. Tavaliselt on sellel väljendusel afektis liigutuste ülierutuse iseloom, avaldudes paljudes tormilistes liigutustes, sõnades, tegudes. Kuid mõnikord on afekti väljendus otse vastupidine — kõigi liigutuste pidurdumine, igasuguse aktiivsuse täielik katkestumine. Inimene võib kangestuda hirmust, vihast või meeleheitest.

„Sõja ja rahu" IV köite 55. ja 56. peatükis on antud kujutused kahest kurbuse afektiivsest üleelamisest: Nataša kurbus pärast vürst Andrei surma ja vana krahvinna Rostova kurbus pärast teadet tema noorema poja Petja surmast. Järsu kontrastina vana krahvinna tormilisele reageerimisele (tema rabeleb, karjub, viskleb) esineb Nataša „kangestumine": „Nataša istus enamasti üksi oma toas, jalad surutud diivaninurka, rebis või mudis midagi oma peente pinguli sõrmede vahel ja vahtis ainiti, liikumatul pilgul kuhugi, kuhu ta silmad juhuslikult peatuma olid jäänud".

Sageli üteldakse, et afekti seisundis inimene „kaotab pea", „unustab enda", „ei tea, mis ta teeb". See ei ole õige. Ainult psüühiliselt haige inimene võib meeletu viha- või raevuhoos tõesti olla ebateadlik ning hiljem mitte mäletada, mis ta sel ajal on teinud. Terve inimene ei kaota kunagi teadlikkust ega mälu viha või mõne muu afekti tõttu. L. N. Tolstoi ühe teose kangelane, sooritanud mõrva meeletus vihas, ütleb, jutustades oma kuriteost: „Kui inimesed räägivad, et nad

meeletusehoos ei mäleta seda, mida nad teevad, siis on see tühi lora, vale. Mina mäletasin kõik ja ei lakanud sekundikski mäletamast." „Iga sekund teadsin, mida ma tegin".

Niisama ekslik on arvata, et afektiseisundis inimene ei suuda ennast valitseda, mispärast ei pea kandma vastutust nende tegude eest, mis ta sel ajal on korda saatnud. Tugeva afekti korral kaotab inimene tõepoolest mõnikord enesevalitsuse ja saadab korda tegusid, mida ta hiljem kibedasti kahetseb. Kuid selle põhjuseks ei ole mitte sedavõrd afekt ise kuivõrd tahte puudus, enesevalitsuse puudus. Afektidel ei ole üldse ületamatut võimu inimese üle. Andnud voli afektile, „andunud temale", on tõepoolest raske end pidurdada ja enda üle valitseda. Kuid „raske" ei tähenda „võimatut". Tugeva tahtega inimene suudab ületada selle raskuse. Hoopis kergem on siiski teine tee: afektile mitte voli anda, endale mitte lubada „anduda sellele". Et takistada afektihoogu, ei tule lasta sel alata. Kehtib vana elureegel: enne kui anduda vihahoole, lugeda mõttes kümneni. (Üks Tšehhovi kangelastest, väga äkiline inimene, luges sellistel juhtudel isegi kuni sajani.) Turgenev soovitab inimesele, kes vaidluses ülemäära ägedaks on läinud ja hakkab enesevalitsemist kaotama, tõmmata korda kümme keelega läbi suu, enne kui lausuda sõna.

Nende väga kasulikkude nõuannete psühholoogiline mõte seisneb selles, et edasi lükata hoo algust ning ühes sellega saada aega enda pidurdamiseks; peale selle võib tähelepanu juhtimine kõrvalisele mehhaanilisele operatsioonile mõjuda jahutavalt.

35. Meeleolud.

Tundmused on tavaliselt suunatud mingile objektile: inimene rõõmustub millestki, kurvastub millegi pärast, vihastub millegi üle, kardab midagi, armastab kedagi. Kuid selliste tundmuste kõrval, mis on ühenduses kindlate objekti-

dega, märkame ka teistsuguseid emotsionaalseid olekuid. Me ütleme, et inimene on rõõmsas, lõbusas meeleolus. See tähendab, et ta on rõõmus mitte üksnes mingisuguse üksiku fakti tõttu: see tähendab, et teataval ajal ta on üldse kalduv rõõmsaile lõbusaile tundmustele, et ta võib rõõmustuda ka sellise asja üle, mis teisel ajal oleks jätnud ta ükskõikseks. Kui inimesel on tusane, ärritatud, „paha" tuju, pahandab teda kõik: niihästi tramm, sest et see õigel ajal ei jõua peatuskohta, kui ka sõidunaaber trammis, sest et ta ettevaatamatult tõukas teda, ja ajaleht, sest et see pole hõlpsasti kokkupandav.

Meeleoluks nimetame üldist emotsionaalset olekut, mis mõne aja jooksul annab värvingu inimese kogu käitumisele ning kõigile elamustele. Meeleolu võib olla rõõmus või kurb, paha või hea, erk või loid, ülev või nukker jms.

Väga sagedasti on meeleolu aluseks kindel tundmus, mis on esile kutsutud mingi teatavale inimesele olulise tähtsusega sündmuse poolt. Hommikul saadud ebameeldiv teade võib inimesele terve päeva ära rikkuda, tekitades äreva või kurva meeleolu. Tõsine edu töös võib tekitada mitmeks päevaks rõõmsa, üleva meeleolu. Tundmusele on omane võime nagu laiali voolata või laiali valguda objektilt, mille poolt ta on esile kutsutud, teistele temaga seoses olevaile objektidele. Tulemusena saadakse see üldine emotsionaalne olek, mida nimetatakse meeleoluks.

Seda meeleolu loovat tundmuse „laialivalgumise" protsessi on hästi esitanud L. N. Tolstoi oma jutustuses „Pärast balli". Hõivatud armastusest Varenka B. vastu, kogeb jutustuse kangelane balli ajal, mis on temale eriti tähendusrikas ja õnne tõotav, armumuslikku ja ülevat tundmust kõige vastu, mida ta näeb: „Ma embasin sel ajal oma armastusega kogu maailma. Ma armastasin nii perenaist... kui ka tema meest, tema külalisi ja tema teenreid... Aga tema isa (s. t. Varenka isa) vastu oma kodusaabastega ja lahke, tütrele omase naeratusega tundsin ma sel ajal mingit ülevat, õrna tundmust". Pärast balli ei saa ta magada, sest tunneb

end liiga õnnelikuna. Ta väljub tänavale, ja õnnetundmus, mis teda täidab, annab jälle värvingu tema jaoks kogu maailmale. „Nii hobused, kes rütmiliselt kõigutasid päid läikivate lookade all, kui ka roguskiga kaetud voorimehed... ja majad tänava ääres... kõik oli mulle eriliselt armas ja tähendusrikas".

Sageli ei anna inimene endale aru sellest, mis on olnud tema meeleolu põhjuseks. Sündmus, mis on tekitanud algtundmuse, võis olla väliselt vähe märgatav: kellegi jutukaaslase poolt pillatud märkus, sünge pilk, naeratus, mis näis pilkavana. Fakt ise ununes varsti, kuid tema poolt ajendatud tundmus jäi püsima ja lõi häiritud, rahulolematu meeleolu, mis võib paista põhjusetuna.

Teataval määral sõltub meeleolu inimese füüsilisest enesetundest. Tugev väsimus, puudulik magamine, haiglane olek „suruvad alla" meeleolu, kuna tervislik puhkus, tubli uni, füüsiline erksus soodustavad meeleolu „tõusmist".

Mõne inimese meeleolule avaldab suurt mõju loodus, aastaaeg, ilmastik. Puškin, nagu teada, armastas aastaaegadest kõige rohkem sügist, millal temal eriti kergesti tekkis elav, erk meeleolu, mis ajendas loovate jõudude tõusu.

Pole õige selline arvamus, et meeleolu on passiivseks kajastuseks neile välistele tingimustele, milles inimene viibib. Sisurikka hingeeluga ja tugeva iseloomuga inimesed võivad kõige raskemais tingimustes säilitada erksa, elava ja isegi rõõmsa meeleolu. Teataval määral on inimene ise „oma meeleolu peremees".

Lugege läbi näiteks järgmine katkend Jakov Mihhailovitš Sverdlovi kirjast. Selle kirja kirjutas Sverdlov naisele kaugest ostjaki külakolkast Maksimkin Jar'ist, kus ta viibis pagenduses. „Kujutle minu olukorda viletsas hurtsikus, mida on isegi raske toaks nimetada, väikese seitsmeliinise lambiga, ilma igasuguse jäljeta seltsimeeste ringist... peaaegu ilma raamatuteta, ilma ajalehtedeta ja ilma kirjadeta. Raske...

eks ole. Ometi ma ei norutse, ei tunne tülpimust... ei ole kaotanud tavalist erksust ega isegi võib-olla eluröömu. Sulle paistab see vasturääkivana, aga ometi on see nii, nagu ma kirjutan".

36. Individuaalsed erinevused tundmuste alal.

Erinevused psüühika emotsionaalse külje alal on kõige suurema tähtsusega inimese psühholoogiliseks iseloomustuseks. Et inimest mõista, on tarvis teada niihästi seda, kuidas ta mõtleb, kuidas ta tegutseb, kui ka seda, kuidas ta tunneb.

Millised on siis tundmuste iseärasused, milles inimesed üksteisest erinevad?

a) Tundmuste suundus.

Kõige tähtsamaks erinevuste määrajaks emotsionaalsel alal on see, millele on suunatud inimese tundmused, milline on nende tundmuste sisu. Luuletuses „Mõtiskelu" kirjutas Lermontov: „Me vihkame ja armastame juhuslikult". Kui tundmusi pillatakse juhuslikele objektidele ja kui nad tekivad juhuslikel põhjustel, ei ole nad võimsaks tõukejõuks loovas töös ega eluvõitluses. Vähe sellest, nad võivad saada segavaks teguriks, mis inimest alatasa eemale kisub tema elu põhiülesandest ning teda valitud teest kõrvale viib.

Et orienteeruda inimese emotsionaalses elus, on tarvis kõigepealt mõista, kuivõrd seotud on tundmused, mis etendavad suurimat osa tema elus, tema maailmavaatega, põhiliste eesmärkidega, mida ta endale püstitab. Tuleb mõista, kas ta printsipiaalselt või juhuslikult armastab, vihkab, vaimustub, rõõmustub, kurvastub, tuleb mõista, kas tema tundmused lähtuvad veendumustest, mis väljen-

davad tema isiksuse põhilist suundust, või nad tekivad teatud momendi muljetest.

Vihkamistundmus näiteks võib olla kõrge või madal, olenevalt sellest, millele ta on suunatud. Kodumaa vaenlaste vihkamine on kõrge tundmus, mis vaimustab inimest kangelastegudeks ja sünnitab sangareid. Inimese vihkamine, kes mulle on tekitanud materiaalset kahju, on madal tundmus, mis tekitab tülisid ja on tõukejõuks ebaväärikate tegude sooritamisele.

Möödunud aja väljapaistvaist vene inimestest on silmapaistev Vissarion Grigorjevitš Belinski, keda eriliselt iseloomustab tundmuste suur printsipiaalsus. See oli leegitseva hingega inimene: mitte asjatult ei nimetatud teda „raevukaks Vissarioniks". Kuid eriti hämmastas kaasaegseid ning lõi Belinskile erakordse moraalse autoriteedi see, et tema tundmuste leegitsus ja „raevukus" olid alati printsipiaalse iseloomuga, olid absoluutselt omakasupüüdmatud. „Belinski oli tõeliselt kirglik ja tõeliselt siiras inimene... kes oskas armastada ja vihata omakasupüüdmatult. Tematаolist inimest ma ei ole kohanud ei enne ega pärast" (Turgenev). Ühes erakirjas ütles Belinski enese kohta: „Loodus on mulle andnud vähe võimet vihata kedagi minule isiklikult tehtud ülekohtu pärast; ennemini olen võimeline inimest vihkama teistsuguste veendumuste või puuduste ja pahede pärast, mis mulle on täiesti kahjutud." Tähelepanuväärseks dokumendiks, millest õhkub sügav-printsipiaalset meelepaha, viha ja isegi vihkamist, on tema kuulus kiri Gogolile, mille kirjutamist põhjustas Gogoli reaktsiooniline ja kahjulik raamat „Valitud kohad kirjavahetusest sõpradega": „Ka siis, kui teie oleksite minu elu kallale kippunud," kirjutas Belinski, „ka siis ei oleks ma hakanud teid vihkama rohkem kui nende häbiväärsete ridade pärast. Siin ei ole küsimus minu või teie isikust, vaid asjast, mis on palju tähtsam — mitte ainult minust, vaid isegi teist; siin on kõne all tõde, vene ühiskond, Venemaa".

b) Tundmuste sügavus.

Suure tähtsusega inimese tundeelu iseloomustamiseks on tundmuste sügavus. Sügavaks nimetatakse tundmust, mis

puudutab teatava inimese kõige olulisemaid elukülgi ning millel on rohkearvulised seosed tema mõtete, püüdluste ja soovidega ja mis kajastub kogu tema hingeelus. Aga mitte iga intensiivne tundmus, mida iseloomustab tormiline kulg ja selged väljendused, ei ole sügav.

Armumus ei ole sügav tundmus, kuigi ta võib olla väga intensiivne. Tõeline armastus erineb armumusest kõigepealt oma sügavusega. Intensiivsete tundmuste hulka kuuluvad kõik afektid, kuid paljud neist ei ole kuigi sügavad. Tormiline, kuid kiiresti mööduv vihapuhang on intensiivse, kuid mitte sügava tundmuse näide. Põhimõtteline vihkamine, mis lähtub inimese veendumustest ja määrab tema eluvõitluse tee, on sügava tundmuse näide.

Tundmuse sügavus ei ole tingimatus seoses ei tormiliste elamustega ega — veel vähem — tormiliste väljendustega. „Rahulikkus on sageli suure, kuigi varjatud jõu tunnus; tundmuste ja mõtete täius ning sügavus ei võimalda meeletuid purskeid" (Lermontov, „Meie aja kangelane").

Ulja Gromova psüühilise ilme iseloomulikuks jooneks on tundmuste haruldane sügavus ja intensiivsus nende väljenduse äärmise tagasihoidlikkuse juures („Noor kaardivägi"). Näidates korduvalt „tohutut tundmuste ja kaalutluste maailma", „tõeliste kirgede puhast varjatud maailma", mis elas selles suurepärases nõukogude tütarlapses, rõhutab siiski A. A. Fadejev: „Ulja oli kinnine ja avaldas ennast ainult erilistel hingelise oleku hetkedel". Seesmine torm ja väline rahulikkus — säärasena näeme teda näiteks siis, kui ta pärast ebaõnnestunud evakueerumiskatset on sunnitud tagasi pöörduma Krasnodoni: „Kogu tee sammus ta vankri kõrval, vaikiv, nägu rahulik, ja ainult need tusase jõu jooned, mis väljendusid tema silmades, sõõrmetes, huultel, reetsid, millised tormid hooti liikusid tema hinges".

Inimese tundeelu rikkus ja sügavus ei olene mitte niivõrd tema tundmuste intensiivsusest kui sügavusest. On inimesi, kes kalduvad väga intensiivselt armuma nii inimestesse kui ka töösse. Kuid iga intensiivne armumus omandab ainult

siis suure elulise tähtsuse, kui ta kujuneb sügavaks armastuseks. Inimesed, kes on võimelised armuma, kuid pole võimelised armastama, jäävad paratamatult pealiskaudseiks ja tühiseiks.

c) Tundmuste püsivus.

Tundmuste sügavusega on kõige tihedamas seoses nende püsivus. Sügav tundmus on püsiv ja kindel, kuna pealiskaudsed, kuigi intensiivsed tundmused on lühiaegsed ja kiiresti mööduvad.

Tundmuste püsimatusel võib olla kaks eri vormi.

Mõnel inimesel väljendub tundmuste püsimatus *meeleolu tujuka muutlikkuse* kujul. Selliste inimeste tundmused süttivad kergesti igasugustel puhkudel, et aga nende tundmustel puudub sügavus, siis tõrjutakse nad niisama kergesti välja uute, kuigi otse vastupidiste poolt. Neid häirib iga vihje hädaohule, kuid neile piisab ühest rahustavast teatest, et häiremeeleolu vahetuks muretuga. Nad elavad kurbust läbi intensiivselt, kuid unustavad selle esimese rõõmsa mulje puhul. Nende meeleolu sõltub igasugusest juhuslikust mõjustusest.

Teistel juhtudel avaldub tundmuste püsimatus kiire emotsionaalse *nürinemise* kujul. Paljud tundmused nürinevad neid ajendavate mõjustuste sagedasel kordumisel ja kaovad lõppeks hoopis. Kahurimürin, mis kohutab esmakordselt lahinguolukorda sattunud inimest, ei avalda enam sellist mõju kogenud, karastatud võitlejale.

Kuid oleks täiesti ekslik arvata, et kõik tundmused nõrgenevad harjudes mõjustustega, mis neid esile kutsuvad. Tundmus, mis sügavalt puudutab inimese isiksust, mis on seoses tema mitmesuguste huvidega, ei nõrgene kordumise tõttu. Sellise tundmuse suhtes ei ilmuta inimene emotsionaalset nürinemist. Kui inimene tõeliselt armastab mingisugust tööd, kui see on tema õigeks kutsumuseks, siis alatiselt tegeldes

selle tööga ei jää ta külmaks selle vastu, vaid — vastupidi — hakkab seda veel rohkem armastama. Nauding, mida pakub hea muusika, suureneb selle korduval kuulamisel. Kes armastab ja mõistab ilukirjandust, see loeb korduvalt uuesti paremaid teoseid, kuid need ei lakka selle tagajärjel temale meeldimast ning muljet avaldamast.

Inimesed, kel puuduvad sügavad ja kestvad huvid, kes otsivad elus ainuüksi lõbustusi, jäävad kiiresti külmaks kõige vastu, sest iga tundmus puudutab neid väga pealiskaudselt. Nendel inimestel areneb intensiivne emotsionaalne nürinemine, mille tagajärjeks aga on i g a v u s. Sellesse inimeste kategooriasse kuuluvad näiteks Onegin ja Petšorin. Viimane tunnustab ise, et kiire nürinemine on tema elu peamiseks õnnetuseks. „Kõigest on mulle vähe; kurbusega harjun ma niisama kergesti kui naudinguga ja minu elu jääb päev-päevalt tühjemaks".

d) T u n d m u s t e m õ j u s u s.

Tundmuste mõjususe all mõistetakse nende võimet ergutada inimest tegevusele. Selles suhtes võivad inimeste emotsionaalsed elamused olla väga erinevad. Mõnedele inimestele on tundmused võimsaks tõukejõuks, teiste käitumist mõjustavad nad vähe. Viimase kategooria inimesed võivad mingisugust tundmust läbi elada väga intensiivselt, kuid see läbielamine ei peegeldu kuidagi nende toiminguis. Erinevused inimeste vahel tundmuste mõjususe astme järgi on suure tähtsusega, sest tundmused on tähtsad peamiselt sellega, et nad esinevad inimese käitumise tõukejõuna.

Kestvat ja sügavat tundmust, millele on omane väga suur mõjusus, mis suunab kõiki inimese kavatsusi ja vajutab pitseri kogu tema tegevusele, nimetatakse k i r e k s. Kirg valdab inimese täiesti ja osutub seepärast suureks jõuks.

Armastus kodumaa ja oma rahva vastu, armastus teaduse või kunsti vastu viib kireks muutudes kangelastegude sooritamisele ja suurte teoste loomisele. Kuid kirg, mis on suunatud väiklastele ja väärtutele eesmärkidele, saab inimesele hukatuslikuks. Inimest orjastavate „kurjade kirgede" hukatusliku jõu suurepärase kirjelduse on andnud Puškin reas teostes, nagu „Padaemand" (rikastumiskirg), „Ihnus rüütel" (ihnsus), „Mozart ja Salieri" (kireks muutunud kadedus).

Kui kõneldakse „kirglikust armastusest", „kirglikust vihkamisest", „kirglikust suhtumisest töösse", peetakse silmas sügavat, kestvat ja väga mõjusat tundmust.

Äärmiste vastanditena tundmuste mõjususe suhtes esinevad ühelt poolt s e n t i m e n t a a l s e d inimesed, teiselt poolt k i r g l i k u d inimesed. Esimesed imetlevad ja naudivad passiivselt oma tundmusi, räägivad neist palju, kuid on vähe huvitatud nende elluviimisest. Teised ei räägi oma tundmustest, kuid elavad nendele kaasa, püüdes neid üle viia tegudele.

Sügavat huvi pakuvad selles mõttes järgmised N. K. Krupskaja sõnad, mida ta väljendas NSV Liidu Nõukogude II kongressil, lähemail päevil pärast Lenini surma.

„Seltsimehed, nende päevade jooksul, mil ma seisin Vladimir Iljitši kirstu juures, olen mõttes läbi arutanud kogu tema elu ja tahan teile ütelda järgmist. Tema süda tuksus palavas armastuses kõigi töötajate, kõigi rõhutute vastu. Kunagi ei rääkinud ta seda ise, ja ka mina ei oleks seda vist ütelnud teisel, vähem pidulikul momendil... See tundmus sundis teda kirglikult, palavalt otsima vastust küsimusele: millised peavad olema teed töötava rahva vabastamiseks?"

Kordamisküsimused.

1. Mida nimetatakse tundmuseks ehk emotsiooniks?
2. Milles on erinevus tundmuse ja aistingu vahel?
3. Milles väljendub tundmuste ühiskondlik iseloom?
4. Milline on tundmuste seos tunnetusprotsessidega?
5. Kuidas on tundmused seoses inimese tegevusega?
6. Millistes kehalistes tunnustes väljenduvad tundmused?
7. Milles seisneb tundmuste füsioloogiline alus?
8. Loetlege tundmuste põhiomadused.
9. Andke mõistete definitsioonid: „afekt", „meeleolu", „kirg".
10. Loetlege tundmuste tähtsaimad iseärasused, mis võivad iseloomustada inimest.

Ülesanded.

1. Tooge oma näide selle kohta, kuidas muutub emotsionaalne suhtumine objektisse selle objekti tähtsuse muutumisel inimese suhtes.
2. Otsige kirjandusest näiteid vastandliku emotsionaalse suhtumise kohta raskuste ületamisesse.
3. Tooge kirjanduslikest teoseist mõned afektide näited.
4. Leidke ilukirjanduslikes teostes mõned meeleolukirjeldused.
5. Tooge näide tundmuste printsipiaalsuse kohta.
6. Tooge näide tundmuste mõjususe kohta.

VI peatükk.

Tähelepanu.

37. Tähelepanust üldiselt.

Tähelepanuks nimetatakse teadvuse suundust teatavale objektile. Tähelepanu objektiks võib olla välismaailma iga ese või nähtus, meie omaenda tegevused, meie kujutlused ja mõtted.

Loen raamatut ja olen täielikult hõivatud jutustuse sisust; kuulen toas toimuvaid vestlusi, kuid ei juhi neile tähelepanu. Seal aga hakkas keegi juuresolijatest jutustama midagi huvitavat, ning ma märkan, et minu silmad jooksevad masinlikult mööda raamatu ridu, aga tähelepanu on kandunud vestlusele.

Nii enne kui pärast kuulsin vestlust ja samal ajal lugesin raamatut. Kuid minu psüühilise tegevuse iseloom oli mõlemal juhul täiesti erinev. Alguses oli minu teadvus suunatud loetava mõistmisele; raamatu sisu oli teadvuse tsentrumis, vestluse sisu aga teadvuse perifeerias, äärtel. Siis suundus teadvus vestluse kuulamisele: vestlus asus teadvuse tsentrumisse, raamatu lugemine aga osutus selle äärtele tõrjutuks. Minu tähelepanu, nagu öeldakse, kandus raamatu lugemiselt vestluse kuulamisele.

Teadvuse suunduse tulemusena kindlale esemele kerkib see meie teadvusse selgelt ja täpselt, kuna kõiki teisi ärritajaid, mis samal ajal mõjuvad, elatakse

läbi enam-vähem segaselt ja ebatäpselt. Sel ajal, kui minu tähelepanu oli raamatu poolt hõivatud, tajusin ma täie selgusega tema sisu, vestlust kuulsin aga segaselt, „poole kõrvaga", nagu öeldakse. Kui minult äkki oleks küsitud, millest on jutt, oleksin arvatavasti suutnud reprodutseerida vaid üksteisega vähe seotud lausekatkendeid. Kuid asi muutus kohe, niipea kui minu tähelepanu kandus raamatult vestlusele. Nüüd tajun vestluse sisu täie selgusega, raamatust aga jõuavad minuni vaid segased mõtteraasukesed, kuigi silmad jätkavad lugemist.

Tähelepanu-nähtustes ilmneb teadvuse valiv iseloom: kui inimene juhib tähelepanu ühtedele objektidele, siis pöördub ta seejuures teistest kõrvale.

Tähelepanu ei saa nimetada eriliseks psüühiliseks protsessiks sellessamas mõttes, nagu me nimetame erilisteks psüühilisteks protsessideks taju, mõtlemist, meenutamist jne. Igal oma elu momendil inimene kas tajub midagi või meenutab midagi, mõtiskleb või unistab millestki. Kuid ei saa olla säärast momenti, kus inimene oleks vallutatud tähelepanuprotsessist. Tähelepanu on psüühika omadus, ta on kõigi psüühiliste protsesside eriline külg.

38. Tähelepanu füsioloogilised alused ja väljendumine.

Tähelepanu-nähtuste aluseks on üks kõige tähtsamaist suurte ajupoolkerade tegevuse seadustest, mida üksikasjaliselt on uurinud I. P. Pavlov ning mis tema poolt on nimetatud närviprotsesside induktsiooni seaduseks. Selle seaduse kohaselt põhjustab iga poolkerade koores tekkiv erutuskolle ümbritsevate piirkondade pidurdamist. Niiviisi ei levi erutus kunagi ühtlaselt kogu koores. Igal teataval momendil on koores mingisugune üks piirkond, milles on kujunenud kõige soodsamad või, nagu öeldakse, „optimaal-

sed" tingimused erutuseks. Sellega on seoses teadvuse selgeim tegevus.

„Kui oleks võimalik näha läbi pealuukaane," kirjutas I. P. Pavlov, „ja kui suurte poolkerade optimaalse erutuvusega koht oleks valgustatud, siis näeksime mõtleva teadliku inimese juures, kuidas mööda tema suuri poolkerasid liigub alatasa muutuva vormi ja suurusega kentsakalt ebakorrapäraste piirjoontega hele täpp, mis poolkerade kogu ülejäänud alal on piiratud enam või vähem tunduva varjuga".

Tähelepanu tugev pingutus on harilikult seoses iseloomulike väljendustega.

Esiteks leiavad aset kohandumise iseloomuga liigutused, mis on suunatud sellele, et paremini tajuda objekti, millele on juhitud tähelepanu; need on silmitsemise, kuulatamise jm. liigutused. Kui tähelepanu on suunatud iseenda mõtteile, jäävad silmad tavaliselt „peatuma lõpmatuses", see tähendab suunduvad nii, nagu vaadates kaugusse; ümbritsevate esemete taju on seetõttu ebaselge ning need ei juhi tähelepanu kõrvale.

Teiseks pidurduvad kõik liigsed liigutused. Pingsale tähelepanule on iseloomulik liikumatus. Liigutuste pidurduse tagajärjeks on auditooriumis või teatrisaalis pinev vaikus, mis kõneleb sellest, et lektoril, oraatoril, artistil on korda läinud võita auditooriumi tähelepanu.

Lõppeks kolmandaks jääb pingsa tähelepanu korral hingamine pinnalisemaks ja harvemaks. Peale selle muutub sisse- ja väljahingamise kestuse suhe: sissehingamine jääb lühemaks, väljahingamine aga pikeneb. Lühiaegse, kuid intensiivse tähelepanu pingutuse korral toimub sageli täielik hingamise pidurdumine: inimene kuulab või vaatab „hinge kinni pidades".

39. Tahtmatu (passiivne) ja tahteline (aktiivne) tähelepanu.

Kui inimene vaatab kinos huvitavat filmi, on ta tähelepanu suunatud ekraanile, ilma et ta ise seda püüakski. Kui tänaval käies ta kuuleb äkki enda lähedal militsionääri läbilõikavat vilet, juhib ta „tahtmata" sellele tähelepanu. See

on tahtmatu ehk passiivne tähelepanu, mis suundub teatavale objektile ilma meie teadliku kavatsuseta ja ilma igasuguste meiepoolsete jõupingutusteta.

Kui aga inimene peab end lahti kiskuma huvitavast raamatust ja asuma tarviliku, kuid sel momendil teda vähe veetleva töö juurde, näiteks õppima võõrkeelseid sõnu, tuleb tal jõudu pingutada enda kallal, et juhtida tähelepanu selles suunas, ja võib-olla veel rohkem jõudu pingutada selleks, et mitte lasta tähelepanu kõrvale kalduda, et hoida tähelepanu selle töö juures. Tahtes lugeda tõsist raamatut, kui toas on vali jutt ja naer, pean ennast sundima, et olla tähelepanelik lugemise suhtes ja mitte pöörata tähelepanu jutlemisele. Säärast tähelepanu nimetatakse tahteliseks ehk aktiivseks. Selle oluliseks iseärasuseks on, et inimene seab endale teadliku eesmärgi suunata tähelepanu kindlale esemele ja selle eesmärgi teostamiseks rakendab, kui on tarvis, teatavaid jõupingutusi, püüdlusi.

Võime tähelepanu tahtlikult suunata ja alal hoida on arenenud inimesel tööprotsessis, sest ilma selle võimeta on võimatu läbi viia kestvat ja plaanikindlat tööprotsessi. Iga töö puhul, kuidas inimene seda ka armastaks, on alati sellised küljed, sellised tööoperatsioonid, mis iseendast ei paku midagi huvitavat ega ole suutelised endale tähelepanu tõmbama. Tarvis on osata oma tähelepanu tahtlikult koondada ka neile operatsioonidele, tarvis on osata end sundida tähelepanelik olema ka selle suhtes, mis teataval momendil enda poole ei tõmba. Hea tööline on niisugune inimene, kes alati võib koondada oma tähelepanu sellele, mis töö käigus on vajalik.

Millised objektid on siis suutelised tõmbama endile meie tahtmatut tähelepanu? Teisiti öeldes: millised on tahtmatu tähelepanu põhjused?

Neid väga rohkearvulisi ja mitmekesiseid põhjusi võib liigitada kahte kategooriasse: esiteks objektide endi

iseärasused ja teiseks nende objektide huvitavus teatava inimese suhtes.

Iga väga tugev ärritaja tõmbab harilikult endale tähelepanu. Tugev äikeseraksatus äratab isegi tegevusse väga süvenenud inimese tähelepanu. Otsustava tähtsusega seejuures ei ole mitte niivõrd ärritaja absoluutne tugevus kui ta suhteline intensiivsus, võrreldes teiste ärritajatega. Kahurimürinas võib äikeseraksatus jääda tähele panemata, kuna täielikus öövaikuses isegi nõrk krõbin või sahin võivad tõmmata endile tähelepanu.

Äkiline ja harjumatu muutus äratab samuti tähelepanu. Kui kogu eluaja habet kandnud inimene selle ära ajab, ei jäta ükski tema tuttavaist esimesel kohtamisel sellele tähelepanu pööramata.

Peaosa tahtmatu tähelepanu äratamisel etendab objekti huvitavus teatava inimese suhtes. Mis osutub siis huvitavaks?

Kõigepealt see, mis on lähedas seoses inimese elutegevusega ja tema ülesannetega, selle tööga, mis teda innustab, nende mõtete ja muredega, mis see töö temas äratab. Inimene, kes on haaratud mingisugusest üritusest või mingisugusest ideest, huvitub kõigest sellest, mis on seoses selle üritusega või selle ideega, ja ta juhib järelikult kõigele sellele tähelepanu. Õpetlane, kes töötab mingisuguse probleemi kallal, pöörab otsekohe tähelepanu näiliselt väikesele pisiasjale, mis teise inimese tähelepanust mööda libiseb. Üks suur nõukogude leidur ütleb iseenda kohta: „Mind huvitavad kõigi masinate printsiibid. Ma sõidan trammis ja vaatan läbi akna, kuidas sõidab auto ja kuidas ta pöörab (sel ajal mõtlesin juhtimisseadeldisest kultivaatorile). Ma vaatan kõiki masinaid, näiteks eriseadeldisega tulekahjuredelit, ja näen, et sedagi võib ära kasutada."

Muidugi huvitab inimesi mitte üksnes see, mis on otseses seoses nende endi elu peategevusega. Me loeme raamatuid, kuulame loenguid, vaatame etendusi ja kinofilme, milledel ei

ole otsest ühendust meie tööga. Mida on siis tarvis selleks, et nad võiksid meis huvi äratada?

Esiteks peavad nad mingisugusel määral olema seoses meie seniste teadmistega; nende aine ei tohi olla meile täiesti tundmatu. Vaevalt võib inimeses, kes kunagi ei ole õppinud hääle füüsikat ega taipa midagi metallide tehnoloogiast, huvi äratada loeng teemal: „Ultrahäälte rakendamine metallurgias".

Teiseks peavad nad andma meile mingisuguseid uusi teadmisi, sisaldama endas midagi meile seni tundmatut. Populaarne loeng äsjanimetatud teemal ei ole huvitav spetsialistile ultrahäälte alal, sest selle sisu on temale täiesti tuntud.

Huvitav on peamiselt see, mis annab uusi teadmisi asjadest, milledega me juba tuttavad oleme, eriti aga see, mis annab vastuseid meil juba olemasolevaile küsimustele. Huvitav on see, mida meie veel ei tea, kuid mida me juba teada tahame. Selle printsiibi järgi on harilikult üles ehitatud huvitavate, kaasakiskuvate romaanide süžeed. Autor juhib jutustust nii, et meile kerkib üles rida küsimusi (kes sooritas teatava teo? mis juhtus kangelasega?) ja et meie ootame neile vastuseid. Seepärast on meie tähelepanu ühtelugu pinguli.

Huvi on tahtmatu tähelepanu kõige tähtsamaks allikaks. Mis on huvitav, kisub kaasa, haarab meie tähelepanu. Kuid oleks täiesti ekslik mõtelda, et tahteline tähelepanu ei ole kuidagi seotud huviga. Ka seda juhivad huvid, kuid ometi teistsugused huvid.

Kui kaasakiskuv raamat tõmbab endale lugeja tähelepanu, siis leiab siin aset o t s e n e h u v i, huvi raamatu enda, tema sisu vastu. Kui aga inimene, seadnud endale eesmärgiks mingisuguse aparaadi mudeli konstrueerimise, teeb selleks pikki ja keerulisi arvutusi, siis milline huvi juhib teda selle juures? Otsest huvi arvutuste endi vastu tal ei ole. Teda huvitab mudel, ja arvutused on vaid vahendid selleks, et mudelit konstrueerida. Sel juhul juhib inimest k a u d n e ehk — mis on seesama — v a h e n d a t u d h u v i.

Niisugune kaudne huvi, *huvi tulemuse vastu*, esineb peaaegu iga töö puhul, mida teeme teadlikult ja vabatahtlikult, muidu me ei hakkakski seda tegema. Sellest on küllalt, et tööle asuda. Et aga töö ise ei ole huvitav, ei kisu meid kaasa, siis peame paratamatult pingutama jõudu, et koondada sellele tööle oma tähelepanu. Mida vähem tööprotsess ise meid huvitab ja kaasa kisub, seda vajalikum on tahteline tähelepanu. Muidu ei saavuta me kunagi meid huvitavat tulemust.

Vahel on siiski nii, et töö, mille juurde alguses asusime mingisuguse kaudse huvi tõttu ja millel me alguses pidime tahtlikult, suure pingutusega hoidma tähelepanu, hakkab meid kord-korralt ise huvitama. Tekib otsene huvi töö vastu ja tähelepanu hakkab juba tahtmatult sellele koonduma. See on normaalne tähelepanu kulgemine tööprotsessis. Üksnes tahtlike pingutuste abil, ilma igasuguse otsese huvita töö enda vastu ei saa edukalt töötada pika aja kestel, samuti kui ei saa kestvat tööd teha üksnes otsese huvi ja tahtmatu tähelepanu alusel; aegajalt on tarvis tahtelise tähelepanu vahelesegamist, sest väsimuse, üksikute igava üksluisuse järkude ja igasuguste kõrvaliste muljete mõjul jääb tähelepanu paratamatult nõrgemaks. Niisiis nõuab igasuguse töö sooritamine niihästi tahtelise kui ka tahtmatu tähelepanu osavõttu, nende alatist vaheldumist.

Kokku võttes võime ütelda: *tähelepanu-organisatsioonis on tsentraalse tähtsusega need ülesanded, mida esitab meile elu ja meie alatine tegevus.* Neist ülesandeist lähtudes juhime teadlikult oma tahtelist tähelepanu; samade ülesannete poolt on määratud meie huvid — tahtmatu tähelepanu peamised tõukejõud.

40. Võitlus tähelepanu kõrvalekaldumise vastu.

Palju pingutusi on mõnikord tarvis, et juhtida tähelepanu meile soovitavas suunas. Kuid veel rohkem vajame pingutusi, et pika aja kestel säilitada küllaldast tähelepanu kontsentratsiooni ja mitte lasta tal kalduda mujale. Võitlus kõrvalärritajatega on kõige raskemaid tahtelise tähelepanu ülesandeid.

Et tundma õppida tugevate kõrvalärritajate mõju, on tehtud katseid, kus oli tarvis sooritada enam või vähem komplitseeritud vaimset tööd väga kriiskavate, segavate häälte puhul, nagu on viled, kellahelin, pasunahääl, läheduses töötava ketassae krigin, grammofoni lõbus muusika. Tulemused on näidanud, et hästiorganiseeritud tähelepanuga inimesed (eriti noored) võivad säärastes tingimustes sooritada töö niisama kiiresti ja niisama hästi nagu rahulikuski olukorras. Kõrvalärritajate kahjulik mõju avaldub siiski selles, et võitluseks nendega tuleb kulutada palju jõudu, mispärast töö sellistes tingimustes väsitab rohkem kui tavaliselt. Püüdes koonduda töösse, võtab inimene, hoolimata takistustest, abiks tugeva lihaste pingutuse, surub kokku rusikad, mõnikord surub kätega pead, raputab seda aegajalt järsult; paljud hakkavad selliseis tingimustes mõtlema, arutlema, arvutama mitte endamisi, vaid sosistades või valjusti.

Kõige rohkem kisub tähelepanu kõrvale see, mis tugevasti kedagi huvitab või tundmustele mõjub. Masinamüra ei sega nii kui naabrite lõbus vestlus, kuigi vestlus ise toimub sosinal. Inimestele, kes armastavad muusikat ja saavad sellest aru, osutub muusika üheks kõige tugevamaks kõrvalärritajaks, kuna muusika suhtes ükskõiksed inimesed võivad seda kergesti märkamata jätta.

Suure tähtsusega on inimese suhtumine kõrvalärritajaisse. Müra kõrvaltoas ärritab, ajab hinge täis, kusjuures väga sagedasti tekkiv tusk ja viha kisuvad tööst hoopis rohkem

kõrvale kui müra ise. Kui segajat ei saa kõrvaldada, tuleb temasse suhtuda rahulikult; see on ainuke vahend tema kõrvalekiskuva mõju vastu võitlemiseks.

Enamik inimesi saavutab kõige parema tähelepanu keskenduse rahulikus olukorras, üksinduses ja vaikuses, kus puuduvad igasugused tugevad kõrvalärritajad. Puškin näiteks töötas kõige paremini külas, sügisel ja seejuures vihmase ilmaga, kui ei olnud endal võimalik kuhugi minna ega oodata enda juurde võõraid „Sa ei suuda kujutleda," kirjutas ta oma naisele, „kui elavalt töötab fantaasia siis, kui üksinda istume nelja seina vahel või käime metsi mööda, kui segamatult võime mõtelda, mõtelda seni, kuni pea hakkab pööritama". Ta ei armastanud isegi pilte oma kabinetis, kuna need võisid tähelepanu kõrvale juhtida. Ka Tšaikovski püüdis töötada täielikus üksinduses, vältides igasuguseid takistusi ja kõrvalekaldumusi.

Ometi leidub üsna palju inimesi, kes suudavad eriti hästi keskenduda kärarikkas olukorras, paljude segavate muljete keskel. Noores eas kirjutas Tšehhov paljud oma novellid suure rahvahulga kärarikka kõneluse ja naeru saatel. Kuulsad vene komponistid, „Boris Godunovi" ja „Hovanštšina" autor Mussorgski ja „Vürst Igori" autor Borodin, kirjutasid meeleldi oma teoseid inimeste seas, näiteks võõrsil olles.

Säärased erinevused tööviisis sõltuvad osalt väljakujunenud harjumusest, peamiselt aga tähelepanu individuaalsetest iseärasustest. Kuid millised need iseärasused ka ei oleks, tähelepanu peab olema nõnda kasvatatud, et vajalikul korral osata toime tulla igasuguste takistustega.

Seesama Tšaikovski, kel kõige kergem oli töötada täielikus üksinduses ja vaikuses, oskas siiski töötada ka igasuguses olukorras, kui ei olnud võimalik luua temale soovitud tingimusi.

Üheks paljude, oma andekuselt väljapaistvate inimeste vähese produktiivsuse põhjuseks on õrnutletud, hellitatud tähelepanu, mis ei oska toime tulla kõrvalärritajate mõjuga. Kogu selliste inimeste elu möödub asjatus momendiootuses, millal neid miski tööst kõrvale ei kisu.

41. Tähelepanu põhiomadused.

a) Tähelepanu püsivus.

Püsivaks nimetame säärast tähelepanu, mis on võimeline pika aja kestel jääma pidevalt koondatuks ühele esemele või ühele ja samale tööle. Vastandiks püsivale tähelepanule on kõikuv tähelepanu, mis alatasa nõrgeneb või kaldub kõrvale.

Millest olenevad sellised tähelepanu kõikumised ja kuidas nendega võidelda.

Proovige mõne aja kestel püsivalt, täie tähelepanuga vaadata mingile liikumatule esemele, näiteks geograafilisele kaardile. See ei lähe teil korda.

Juba esimese minuti jooksul märkate, et teie pilk kaldub tahtmatult kõrvale või et teie vaatate kaardile masinlikult, ilma igasuguse tähelepanuta, mõtlete aga muust. Sellises olukorras ilmnevad tähelepanu kõikumised vältimatult igal inimesel. Erilised katsed näitavad, et sihitu ja passiivse vaatamise korral liikumatule esemele on võimatu säilitada tähelepanu täielikku pinget üle viie minuti.

Hoopis teisiti on lugu, kui te ei vaata mitte liikumatule kaardile, vaid kinoekraanile, millel areneb filmietendus. Sel juhul võite kaua aega etenduse käiku jälgida ilma igasuguste tähelepanu kõikumisteta.

Tuleme tagasi geograafilise kaardi juurde. Oletame nüüd et te ei ole otsustanud teda tähelepanelikult vaadata, vaid et te ülesandeks on võrrelda NSV Liidu üksikuid rajoone omavahel nende mitmesuguste transpordiliikidega varustatuse seisukohalt. Igaüks teab, et sellisel juhul võib pikema või lühema aja kestel kaardi juures töötada ilma igasuguste tähelepanu kõikumisteta.

Niisiis tulevad sagedased kõikumised vältimatult kahel tingimusel: kui tähelepanu on suunatud täiesti muutumatule,

liikumatule objektile, millega midagi ei toimu, ja kui meie ise seejuures oleme passiivsed, ei tee mingisugust tööd.

Katsed näitavad, et kui inimene teeb aktiivset tööd, mis ei luba tähelepanul nõrgeneda või kõrvale kalduda isegi mõneks sekundiks, siis võib tähelepanu täielik püsivus säilida 10, 15 ja isegi 20 minuti jooksul. Praktiliselt on see täiesti küllaldane. Mõneks sekundiks kõrvale kalduda pärast kümne- või kahekümne-minutist pidevat kontsentreerumist lubab iga töö korraldus. Kui aga lubada tähelepanule selliseid lühikesi puhkusi, võib ta säilitada püsivuse ka mitme tunni kestel.

Paljudes tegevusliikides esitatakse tähelepanu püsivusele väga valjud nõuded. Selline on näiteks stenografisti töö; kui tähelepanu kõrvale kaldub kas või mõneks sekundiks, tekib stenogrammis taastamatu lünk. Niisamasugune on korrektori töö: iga tähelepanu kõikumine võib tuua endaga kaasa trükivea vahelejätmise. Samasse kategooriasse kuuluvad praakija, telefonisti jt. tööd.

b) Tähelepanu maht ehk ulatus.

Juba väga ammu hakkasid inimesed esitama endile küsimust: mitmele esemele võib olla samaaegselt suunatud tähelepanu? mitu objekti võib ta haarata korraga, ühe aktiga? See on küsimus tähelepanu mahust ehk ulatusest, mille all mõistetakse objektide hulka, mida tähelepanu hõlmab samaaegselt.

Vastata sellele küsimusele ei ole kerge. Kui ma teatris vaatan lavale, oleks minu tähelepanu nagu hõivatud samaaegselt paljude objektide poolt, eriti stseenides, kus on palju tegelasi. Kui aga ennast lähemalt vaadelda, on kerge märgata, et tegelikult kandub tähelepanu järjest ühelt tegelaselt üle teisele, nii et jääb teadmata, kas ta suudab igal teataval momendil haarata rohkem kui ühe eseme. Et sellele küsi-

musele vastata, tuleb näidata inimesele mitut eri objekti nii lühikesel ajavahemikul, et tähelepanu ei jõuaks ühelt objektilt teisele üle minna. (See ajavahemik ei tohi olla suurem kui üks kümnendik osa sekundist.) Kui inimene nii lühiajalisel näitamisel suudab märgata, ära tunda, tajuda mitut objekti, siis tähendab see, et tema tähelepanu võib tõepoolest haarata neid samaaegselt.

Selliseiks katseiks kasutatakse erilisi aparaate, mida nimetatakse t a h h i s t o s k o o p i d e k s (vt. § 23).

Tahhistoskoobi-katsete tulemused on näidanud, et täiskasvanud inimene suudab samaaegselt haarata tähelepanuga neli-viis, maksimaalselt kuus üksteisest sõltumatut objekti. Kui tahhistoskoobi kaardikesel on trükitud tähed, mis üksteisega ei ole seotud ega moodusta sõnu, siis üle kuue tähe korraga ei saa tajuda. Niiviisi võib ütelda, et t ä h e l e p a n u u l a t u s k õ i g u b h a r i l i k u l t n e l j a k u n i k u u e o b j e k t i p i i r i d e s.

Seejuures tuleb siiski endale aru anda sellest, mida mõistetakse „objekti" all. Kirjaoskamatule inimesele, kes tähti ei tunne, ei ole kaugeltki iga täht ü h e k s objektiks. Tähte O ta vahest ehk tajub ühe objektina („rõngakesena"), kuid juba täht P kujutab temale kahte objekti („kepikest" ja „rõngakest"). Selle tulemusena ei suuda ta kunagi tajuda mitte ainult kuut, vaid isegi mitte nelja tähte.

Teiselt poolt, kui me ei näita täielikult kirjaoskajale inimesele mitte üksikuid tähti, vaid terveid sõnu, siis osutub, et ta võib korraga tajuda mitte kuut, vaid koguni rohkem tähti. Lühike kolme-neljatäheline sõna osutub temale üheks objektiks, mispärast suudab ta tajuda tahhistoskoobis kolme-nelja niisugust sõna (see tähendab kuni 14—16 tähte). Kirja hästi oskavad inimesed ei loe mitte tähtede kaupa, vaid korraga terveid sõnu.

Tähtsaim vahend tähelepanu ulatuse suurendamiseks on

oskuse väljaarendamine tajuda suurte kompleksidena, s. o. näha tervet esemete rühma ühe tervikuna, „ühe objektina".

Mõned tegevuseliigid nõuavad eriti suurt tähelepanu ulatust. Trükiladuja töö tootlikkus näiteks oleneb suurel määral sellest, millise hulga märke suudab ta korraga haarata, vaadates tekstile, mida ta laob. Veel tähtsam on tähelepanu ulatuse laius vaatlemisel lahinguolukorras, kus sageli puudub võimalus pikemalt objekte vaadelda, tarvis on aga neid silmapilkselt märgata, ära tunda, ära lugeda. Suur tähelepanu ulatus on tingimata tarvilik lendurile.

Tähelepanu ulatust ehk mahtu peab arvestama paljude praktiliste ülesannete lahendamisel. Kui on tarvis, et pealkiri plakatil või kuulutusel oleks mõistetav isegi põgusal pilguheitmisel, et tema mõte võiks olla haaratav lennult, siis ei tohi ta koosneda mitte rohkem kui neljast-viiest sõnast (seejuures mitte väga pikast). Kui pealkiri peab olema pikem, tuleb selles eraldada (šriftiga, värviga jne.) kolm-neli peasõna, mis on küllaldased selleks, et inimene võiks taibata, millest on jutt.

c) Tähelepanu jaotamine (distribueerimine).

Kas võib tähelepanu jaotuda samaaegselt kahe eri tegevuse vahel? Kas ta võib suunduda samaaegselt mitmesse külge? Kas saab inimene mingisugust tööd tehes samal ajal tähelepanelikult jälgida teisi objekte või mõtelda küsimuse üle, mis selle töö juurde ei kuulu?

Praktika näitab, et tähelepanu jaotamine on võimalik. Vähe sellest; elu nõuab meilt igal sammul tähelepanu jaotamist. Ei saa näiteks üles kirjutada professori loenguid või õpetaja seletusi klassis, kui ei osata tähelepanu jaotada. Lektor ei katkesta oma ettekannet selleks ajaks, kuni mina tema poolt öeldud mõtte üles kirjutan. Ta jätkab rääkimist edasi, ja ma pean, üht mõtet üles kirjutades, samal ajal hoolega kuulama edaspidist ettekannet. Üleskirjutamine jääb alati

lektori kõnest teataval määral maha, ja üleskirjutaja tähelepanu peab jaotuma selle vahel, mis ta üles kirjutab, ja selle vahel, mida teataval momendil kõneldakse.

Vaatlused näitavad, et oskus oma tähelepanu jaotada on inimestel äärmiselt erinev. Ühed võivad kergesti teha kahte tööd korraga, teistele on see väga raske: süvenenud ühesse töösse, on nad täiesti võimetud märkama midagi muud. Teataval määral oleneb see inimese individuaalseist iseärasustest: ühtedel inimestel on distribueeritud (jaotatud) tähelepanu, teistel — kontsentreeritud (keskendatud), s. o. kalduv tervenisti koonduma ühes suunas. Kuivõrd aga kõne on tavalistest ülesannetest, mida nõuab peaaegu iga tegevus, siis osutub siin tähelepanu jaotamine peamiselt oskuse, vilumuse asjaks.

Ükski inimene ei suuda samaaegselt teha kahte tööd, kui ta kumbagi neist ei oska hästi teha, kui mõlemad nõuavad temalt iga sammu kaalumist, tähelepanu pööramist kõigile tehnilistele pisiasjadele. Et eduga täita samaaegselt kahte tööd, on tarvis vähemalt ühte neist valitseda niivõrd, et selle täitmine toimuks tunduval määral automaatselt, „iseendast", et oleks vaid tarvis aegajalt seda teadlikult kontrollida ja reguleerida.

Oskamatu inimene, üles kirjutades üht lektori mõtet, ei kuule ega märka sel ajal midagi rohkem. Üleskirjutamisprotsess on temale niivõrd raske ja harjumatu, et nõuab täit ja pidevat tähelepanu pingutust. Kogenud inimesel — vastupidi — on väga vähe tegemist üleskirjutamisprotsessi endaga. Tema teadvuse tsentrumis on peamiselt selle sisu, mida lektor kõneleb, üleskirjutamisele loovutab ta aga ainult tähtsusetu osa oma tähelepanust.

Sellel põhjenebki tähelepanu jaotamise võimalus. Osata tähelepanu jaotada — tähendab osata samal ajal, kui teadvuse tsentrumis on üks tegevus, osutada teatavat tähelepanu

ka teisele tegevusele, s. o. hoida see teadvuse tsentrumi läheduses.

Kõigis juhtimiselukutseis (vedurijuht, autojuht, vagunisaatja) on oskus tähelepanu jaotada hädavajalikuks tingimuseks. Äärmiselt suured nõuded esitab tähelepanu jaotamisele lenduri, koorijuhi ja õpetaja töö.

Lektori, kõneleja, oraatori tähelepanu peab olema tavaliselt keskendatud esitatavate mõtete sisule. Ilma selleta ei ole võimalik kõnelda omamata enda ees üleskirjutatud teksti. Kuid hea lektor peab teatava osa oma tähelepanust eraldama ka teistele objektidele. Ta peab jälgima auditooriumi, püüdma hoolikalt kõiki arusaamise või arusaamatuse, huvitavuse või igavuse tunnuseid; lektor, kes mõtleb ainult oma kõne sisule ega pööra tähelepanu auditooriumile, ei oska kunagi auditooriumi huvitada ega kütkestada. Vahete-vahel peab ta vaatama kella ja mõtteliselt võrdlema ülejäänud aega selle materjali hulgaga, mida ta peab veel esitama; ilma selleta ei saa ta kunagi pidada kinni ettenähtud ajast. Ta peab neid asjaolusid silmas, kuid seejuures ei kaldu ta hetkekski kõrvale oma kõne ainest.

Puudulik tähelepanu jaotamise oskus on sagedane ebaõnnestumise põhjus malemängus. Inimene, kes kaldub sedavõrd süvenema omaenda plaanidesse ja kombinatsioonidesse, et kõik muu, mis toimub malelaual, jääb tema tähelepanust välja, teeb paratamatult „lapsusi" ning ei reageeri õigeaegselt vastase käikudele ja kombinatsioonidele. Hea maletaja peab oskama, kuidaski ta on ametis oma idee arendamisega, jälgida kogu malelauda, eraldades teatava osa oma tähelepanust ka neile malelaua piirkondadele, mis tema enda suhtes on kõige vähem huvitavad.

d) Tähelepanu ümberlülitamine.

Igapäevasest kogemusest teame, et iga algus on raske. Kui kirjutada kirjandit või kirja, on kõige raskem esimene lause. Avaliku esinemise puhul, eriti kogenemata kõnemeestel, läheb kõne algus hoopis konarlikumalt kui selle jätkamine. Selle üks põhjustest on raskuses korrapealt kontsentreeruda uuele tööle, oma tähelepanu täielikult sellele vasta-

valt ümber seada. Paljud inimesed vajavad teatavat aega selleks, et jõuda koondada, koguda oma tähelepanu sellele tegevusele, mille juurde nad on asunud.

Tähelepanu ümberlülitamiseks nimetataksegi *teadlikku ja mõtestatud tähelepanu ülekandmist ühelt objektilt teisele.*

Mõned inimesed suudavad kergesti ja kiiresti üle minna ühelt tegevuselt teisele ja hakkavad seda kohe täitma täieliku tähelepanuga. Need on inimesed, kelle tähelepanu on *liikuv, painduv.* Teistele on üleminek ühelt töölt teisele ühenduses teatava jõupingutusega; neile on tarvis mõnel määral aega, et „mõtteid koguda", „töösse süveneda". Need on *väheliikuva tähelepanuga* inimesed.

Tähelepanu kiire ümberlülitamisvõime on eriti tungivalt tarvilik neil juhtumeil, millal on nõutav silmapilkne reageerimine lühiaegsele ja ootamatule ärritusele. Sellised ülesanded kerkivad alatasa esile lenduril, autojuhil ja vedurijuhil. Eriti sagedasti tekivad nad lahinguolukorras.

Kui on tarvis, et tähelepanu teataval momendil oleks ette valmistatud mingi ärrituse tajumiseks, tuleb enne seda anda eelsignaal. Nii tehakse näiteks käskluse andmisel: „eelkäsklus" on signaaliks „täitekäsklusele".

On tähtis, et signaal antaks õigel ajal. Kui anda see liiga hilja, siis ei jõua tähelepanu ennast ette valmistada; kui anda liiga vara, väsib tähelepanu passiivsest ootusest ja võib saabuda „tähelepanu võnge". Kõige parem on anda eelsignaal kahesekundise ennetusega.

42. Hajameelsus.

Sõna „hajameelsus" tarvitatakse kahes mõttes. Selle sõnaga tähistatakse kahte tähelepanematuse liiki, mis tekivad erinevail põhjustel.

Hajameelsus esimeses mõttes on tahtelise tähelepanu nõrkus; selle tulemuseks on tähelepanu äärmiselt kerge kõrvale-

kaldumine ja täielik püsimatus. Inimene ei kontsentreeru millelegi pikaks ajaks, tema tähelepanu hüpleb alatasa ühelt objektilt teisele. Need jooned on väga sageli tähelepandavad nooremate laste puhul. Iga täiskasvanud inimene võib mõnikord langeda niisugusesse hajameelsusse, näiteks suure väsimuse korral. Kui aga selline hajameelsus esineb inimese alatise omadusena, siis kõneleb see tema tähelepanu desorganiseeritusest ja kasvatamatusest.

Väga selgeks hajameelsuse näiteks selles mõttes on Hlestakov (Gogoli „Revidendis"). See on üks tema kõige iseloomulikumaid jooni. „Ta ei ole suuteline peatama püsivat tähelepanu mingisugusel mõttel," ütleb Gogol tema kohta. Hlestakov ise aga kõneleb endast väga naiivselt, kuid samal ajal ka väga õigesti: „Mõtetes on mul haruldane kergus." Tema tähelepanu on igal momendil suunatud sellele, mis juhtub talle silma puutuma või juhuslikult meelde tulema, ning tõeliselt hüpleb ta haruldase kergusega ühelt objektilt teisele.

Täiesti teistsuguse iseloomuga on hajameelsus teises mõttes. Hajameelsus võib väljenduda selleski, et inimene on niivõrd intensiivselt kontsentreerunud ühele objektile, et ei ole võimeline märkama midagi muud. on niivõrd süvenenud oma mõtteisse, et ajuti lakkab endale aru andmast kõige elementaarsemaist asjadest. Sellise hajameelsuse korral ei saa muidugi rääkida tähelepanu nõrkusest; just vastupidi on kontsentreerumise intensiivsus siin väga suur. Kuid tähelepanu puudulikkus on siiski olemas: see on — oskamatus tähelepanu jaotada ja halb ümberlülitamisvõime. Selliste inimeste tähelepanu on intensiivne, kuid kitsas ja väheliikuv.

Akaki Akakievitš Gogoli novellist „Sinel" on hajameelsuse viimistletud illustratsiooniks selles teises mõttes. Kõik tema mõtted ja huvid on koondunud ühele objektile: paberite ümberkirjutamisele, ja sellest objektist ei suuda tema tähelepanu kunagi end lahti kiskuda. „Mitte kordagi elus," kirjutab Gogol, „ei juhtinud ta tähelepanu sellele, mis tehakse ja mis sünnib iga päev tänaval... Kui ta vaataski millelegi, siis nägi ta kõikjal

oma puhtalt, ühtlase käekirjaga kirjutatud ridu, ja vahest ainult siis, kui kesteab kust hobuse pea talle õlale asetus ja sõõrmetega päris tuule talle vastu põske paiskas, märkas ta alles, et ta ei ole mitte keset rida, vaid ennemini keset tänavat".

43. Tähelepanu kasvatamine.

Me teame, et tähelepanu avaldub kogu meie psüühilises elus. Tähelepanu hea funktsioneerimine on seepärast paratamatult vajalik tingimus, ilma milleta ei ole võimalik edu ühelgi tegevusalal.

Hea tähelepanu kasvatamise esimeseks tingimuseks on küllalt laialdaste ja püsivate h ü v i d e olemasolu. Nagu juba teame, sõltub igasugune tähelepanu huvist: tahtmatu — otsesest huvist tegevuse enda vastu, tahteline — kaudsest huvist selle tegevuse tulemuste vastu. Inimene, keda miski tõsiselt ei huvita, võib vaevalt omada kõrgema tasemega tähelepanu kui Hlestakov.

Teine tingimus, mis tähelepanu kasvatamiseks on vajalik, on oskuse väljaarendamine e n d s u n d i d a tahteliselt tähelepanu koondama igal soovitaval momendil ja igale soovitavale objektile. Tarvis on tähelepanu teha oma kuulekaks tööriistaks. Mitte tähelepanu ei tohi olla inimese peremees, vaid inimene peab olema oma tähelepanu peremees.

Kolmas tingimus tähelepanu kasvatamiseks on — h a r j u t a d a e n n a s t t ö ö t a m a e b a s o o d s a s o l u s t i k u s. Harjutades end võitlema kõrvalärritajatega karastab inimene oma tähelepanu, kasvatab seda tugevaks ja vastupidavaks.

Neljas tingimus on — m i t t e k u n a g i t ö ö t a d a t ä h e l e p a n e m a t u l t. Tuleb meeles pidada, et iga tähelepanematu töö harjutab inimest tähelepanematuks.

Lõppeks viimane tingimus — võimalikult paremini t u n d a o m a t ä h e l e p a n u i s e ä r a s u s i, selle tuge-

vaid ja nõrku külgi. Oma tähelepanu puuduste täielikuks parandamiseks on tarvis teha palju tööd iseenda kallal. Kuid ei saa asuda selle töö juurde enne, kui on selgusele jõutud, milles need puudused seisnevad.

Kordamisküsimused.

1. Mida nimetatakse tähelepanuks?
2. Milles seisneb närviprotsesside induktsiooni seadus ja milline on tema seos tähelepanu-nähtustega?
3. Millistel tingimustel muutub mingi objekt teatavale inimesele „huvitavaks"?
4. Millist osa etendavad tahtmatu ja tahteline tähelepanu tööprotsessis?
5. Kuidas võidelda tähelepanu kõrvalekaldumisega?
6. Millistel tingimustel võib säilida tähelepanu kestev püsivus?
7. Milline erinevus on mõistetel „tähelepanu ulatus" ja „tähelepanu jaotamine"?
8. Milline on tähelepanu ulatuse suurus?
9. Millistel tingimustel on võimalik tähelepanu jaotumine?
10. Millega erineb tähelepanu ümberlülitamine püsimatu tähelepanu kõikumistest?
11. Loetlege tähelepanukasvatuse tähtsaimad tingimused.

Ülesanded.

1. Selgitage näidete varal erinevust otsese ja kaudse huvi vahel.
2. Seletage, mispärast praakija, korrektori ja telefonisti töö nõuab suurt tähelepanu püsivust.
3. Tooge näiteid, millal nõuab elu tähelepanu suurt ulatust.
4. Selgitage elust võetud näidete abil tähelepanu jaotamise oskuse tähtsust.
5. Tooge näiteid tegevuste kohta, mis nõuavad tähelepanu kiiret ümberlülitamist.

VII peatükk.

Mälu.

44. Mälust üldiselt.

Taju tundma õppides oleme mitu korda märkinud endise kogemuse tähtsust. See avaldub esiteks taastundmises, mis on olemas, nagu teame, igas mõtestatud tajus, teiseks aga kujutluste reprodutseerimises, mis alati liituvad aistingutega tajuprotsessis.

Seda endise kogemuse peegeldust, mis avaldub taastundmises ja reprodutseerimises, nimetatakse mäluks.

Taastundmine on mälu väljendus, mis tavaliselt on seoses tajuga. Mis puutub aga reprodutseerimisesse, siis võib see toimuda ka väljaspool tajuprotsessi. Ma sulen silmad ja reprodutseerin oma toa, tänava, kus elan, või mingisuguse tuttava isiku kujutluse. Ma võin peast lugeda luuletise; pianist võib mängida peast endale tuttava klaveripala. Võin lühidalt jutustada selle õpiku eelneva peatüki sisu. Kõik need on reprodutseerimise eri juhud.

Taastundmise ja reprodutseerimise paratamatuks eeltingimuseks on selle omandamine ja edaspidine säilitamine, mida olen tajunud, mõtelnud, tundnud või teinud. Kui ma tänaval ära tunnen tuttava inimese, siis tähendab see, et olen omandanud kujutluse tema näost ja see on säilinud minu mälus. Kui ma peast võin lugeda luuletise, siis tähendab see,

et olen selle sõna-sõnalt omandanud. Kui võin jutustada peatüki õpikust, siis tähendab see, et olen selle sisu omandanud.

Niisiis nimetatakse mäluks varema kogemuse peegeldust, mis seisneb selle omandamises, säilitamises ja edaspidises reprodutseerimises või taastundmises, mida varem oleme tajunud, läbi elanud või teinud.

Omandamine, säilitamine, reprodutseerimine ja taastundmine on mälu põhiprotsessid. Omandamine on tingimuseks või eelduseks säilitamisele mälus, reprodutseerimine ja taastundmine aga on selle tulemuseks või väljenduseks, et teatav objekt on mälus säilinud.

45. Kujutlused ja nende karakteersed iseärasused.

Üheks põhilisemaks mälunähtuseks on kujutluste reprodutseerimine. Kujutlusteks nimetatakse kujutisi esemetest või nähtustest, mida me antud momendil ei taju.

Kujutlused jagunevad liikideks, mis vastavad aistingute liikidele. Nägemiskujutluste kõrval, mis etendavad peaosa enamiku inimeste psüühilises elus, esinevad kuulmiskujutlused (katsuge kujutleda mingit tuttavat motiivi, viiuli helisid, mõne inimese häält, koera haukumist), haistmiskujutlused (katsuge kujutleda heina-, petrooleumi- või suitsulõhna), kompimikujutlused (kujutlege marmori või sameti puudutamist; kujutlege, et hoiate käes värisevat lindu) jne.

Kujutlusi iseloomustab kõigepealt kaemuslikkus, s. o. otsene sarnasus vastavate tajudega. Omada nägemiskujutlust esemest tähendab seesmiselt ehk mõtteliselt teda „näha"; omada kuulmiskujutlust mingist häälest tähendab

mõtteliselt seda „kuulda". Mitte asjata ei nimetata muusikapraktikas võimet kujutleda muusika kõlamist „seesmiseks kuulmiseks".

Kujutlus erineb teistest eseme tunnetamisvormidest kaemuslikkuse poolest. Ma võin näiteks teada, et mingisugune maja on kahekordne, kivist, eraldatud tänavast võrestikuga jne., kuid siiski mitte omada selle maja kujutlust, s. o. mõtteliselt mitte „näha" tema kuju. Ma võin mäletada, et teatava inimese hääl on madal ja kähisev, kuid ometi mitte kujutleda seda häält, s. o. teda mitte seesmiselt „kuulda".

See ei tähenda siiski, et kujutlused millegagi ei erine tajudest, et nad osutuvad viimaste täpseiks koopiaiks. Psühholoogiline analüüs toob esile järgmised tähtsaimad omadused, mille poolest kujutlused erinevad tajudest.

1. Kujutlused on harilikult tunduvalt k a h v a t u m a d k u i t a j u d.

Katsuge kujutleda mõne hästi tuttava inimese nägu, ja teie nõustute, et seda mõttelist kujutist oma selguse ja elavuse poolest kuidagi ei saa võrrelda selle kujutisega, mis te saate tajus, s. o. kui teie tõeliselt sellele inimesele vaatate.

Kujutluste selguse ja elavuse astmelt erinevad inimesed tugevasti üksteisest. Ühtedel on nägemiskujutlused väga kahvatud, teistel saavutavad nad erakordse selguse. Leidub inimesi, kellele teeb raskusi isegi mõista, mis tähendab hääli „seesmiselt kuulda", s. o. omada mingil määral selget kuulmiskujutlust, kuna mõned muusikainimesed võivad, nagu nägime, täpselt kuulmise järgi reprodutseerida väga komplitseeritud muusikalise teose, kui on seda üks kord kuulnud. See võime, mida harilikult nimetatakse muusikaliseks kuulmiseks, seisneb tunduval määral võimes omada selgeid kuulmiskujutlusi muusikast.

Kuid milline olekski üksikuil juhtudel kujutluste selgus, siiski ka neil juhtudel nad vaid lähenevad tajudele, kuid ei suuda kunagi nendega võrduda, veel vähem neid asendada.

2. Kujutlused ei anna iialgi edasi objektide kõiki jooni ja tunnuseid ühesuguse selgusega. Tavaliselt peegelduvad neis

ainult eseme mõned küljed, mõned jooned. Seda kujutluste iseärasust nimetatakse nende fragmentaarsuseks (sõnast „fragment" — katkend). Püüdes kujutleda mingit hästi tuntud nägu, reprodutseerime selgesti ja täpselt ainult selle üksikuid jooni, üksikuid detaile, mis esile kerkivad enamvähem segase ja ebamäärase kujutise taustal.

L. N. Tolstoi novellis „Lapsepõlv" kirjeldab novellikangelane järgmiselt oma mälus säilinud kuju emast, kelle ta kaotas lapsepõlve-aastail: „Kui ma püüan meenutada emakest... kerkivad minu kujutlusse ainult tema sõstrasilmad, mis väljendavad alati ühesugust headust ja armastust, tema sünnimärk kaelal, tema valge tikitud kaelus ja õrn kõhn käsi, mis mind nii sagedasti paitas ja mida ma nii sagedasti suudlesin, kuid tema üldilme libiseb ära minu eest".

Kujutlustes, mis on seotud mingi kindla tegevusega, antakse edasi just need objektide küljed, mis selles tegevuses on olulised. Maalikunstnikel näiteks on värvidest selged kujutlused; arhitektide nägemiskujutlused on aga sagedasti värvita, kuid seevastu annavad täpselt edasi esemete vormi. Keeleteadlase kuulmiskujutlustes esineb täpselt sõnade häälikuline koostis, näitleja kuulmiskujutlustes tõuseb esiplaanile hääle tämber ja intonatsioon, helikunstniku kuulmiskujutlused annavad edasi peamiselt viisi ja rütmi.

3. Kujutlused on väga püsimatud ja ebakindlad. Katsuge esile kutsuda mingisuguse hästi tuntud eseme kuju ja kontsentreeruda sellel tähelepanelikult. Te märkate, et mõne sekundi pärast ta kaob, kuidas teie püüaksitegi teda alal hoida, ning teil tuleb jälle teha pingutus, et teda esile kutsuda. Peale selle on kujutlused väga liikuvad ja muutlikud: kord tõusevad esiplaanile ühed, kord teised detailid.

Ainult isikuil, kel on kõrgesti arenenud teatavat liiki kujutlused, näiteks kuulmiskujutlused helikunstnikel, nägemiskujutlused maalikunstnikel jne., on kujutlused võrdlemisi püsivad ja kindlad. See on tähtis tingimus fantaasia loovaks tööks.

46. Assotsiatsioonid ja mõttelised seosed.

Igasuguste kujutluste, mõtete, sõnade, tundmuste ja liigutuste omandamist teostame nii, et need alati on kindlas seoses üksteisega. Ilma ühe- või teistsuguste seoste loomiseta ei ole võimalik omandamine, taastundmine ega reprodutseerimine.

Ja tõepoolest, mis tähendab omandada mingisugune luuletis? See tähendab omandada ehk õppida pähe rida sõnu kindlas seoses, kindlas järjestuses. Kui inimene õpib pähe Lermontovi luuletist „На смерть поэта", ei püüa ta sugugi omandada üksikuid sõnu omaette: „погиб", „поэт", „невольник чести" jne.[1] Neid sõnu teab ta ilma selletagi; ta püüab meelde jätta nende sõnade järgnevust üksteisele, püüab kujundada nende vahel sellist seost, et sõnad „погиб поэт" kutsuksid teadvuses esile neile järgnevad sõnad: „невольник чести".

Mis tähendab omandada ehk õppida pähe mingisugune võõrkeelne sõna, näiteks prantsuskeelne sõna „la table"? See tähendab luua kindel seos selle sõna ja eseme vahel, mida ta tähistab, või selle sõna ja eestikeelse sõna „laud" vahel[2]. Kui ma tean sõna „la table", siis seda kuuldes või trükituna nähes ma mõtlen lauda, ja vastupidi: lauda või eesti keele sõna „laud" nähes ilmub minu teadvusse prantsuskeelne sõna „la table".

Mis tähendab lõppeks, kui keegi ütleb: „Mul on selle inimese nägu väga hästi meelde jäänud ja ma võin ta alati ära tunda"? See tähendab, et on kujunenud kindel seos selle inimese näo ja tema nime (või muude teda iseloomustavate tunnuste) vahel, nii et seda inimest nähes meenub tema nimi.

Niisiis *mälutegevuse aluseks on alati ühed või teised seosed*. Omandamine on seostamine. Et

---

[1] „На смерть поэта" — poeedi surma puhul; погиб поэт, невольник чести — hukkus poeet, au vang (e. ori).

[2] La table — laud.

jätta meelde mingi objekt — tähendab seostada teda mingisuguste teiste objektidega.

Need seosed on kahesugused: välised seosed ehk assotsiatsioonid ja seesmised ehk mõttelised seosed.

Kui mingisuguseid objekte tajutakse, kujutletakse või mõteldakse samaaegselt või otseselt üksteise järel, siis kujuneb nende vahel seos, ja hiljem taju või kujutlus ühest neist võib teadvuses kutsuda esile ka teised. Seda seaduspärasust nimetatakse assotsiatsiooni-seaduseks.

Assotsiatsioonide tekkimise määrajaks ei ole mitte nende objektide sisu, millede vahel nad tekivad, mitte nende objektide mõte, vaid üksnes see fakt, et nad teadvuses on esinenud samaaegselt või on vahetult üksteisele järgnenud. Assotsiatsioon ei ole mitte seos mõtte järgi, vaid, nagu öeldakse, „naabruse järgi". Seepärast võib assotsiatsioone nimetada välisteks seosteks.

Minu tuttav, nimega Grigorjev, teatab mulle oma telefoninumbri: 3—72—15. On täiesti ilmne, et pole mingit mõtet selles numbrite järjestuses ja et ei saa leida mõtestatud seost minu tuttava ja nimetatud numbrite vahel. Et see telefoninumber mulle meelde jääks — selleks, et mul kujuneks vastav assotsiatsioon, pean mitu korda mõttes kordama: „Grigorjevi telefon 3—72—15".

Assotsiatsioonidest tuleb eristada seesmised ehk mõttelised seosed. Need on säärased seosed, millede aluseks on meie teadlikkus sellest, et vastavad objektid on üksteisega seoses oma olemuselt, sisult. Kui tean, et üks sündmus on olnud teise põhjuseks, siis ühinevad nad endi vahel minu mälus mõttelise seosega. Kui tean, et kaks tunnust on ühe haiguse sümptoomid (näiteks valu kurgus ja

lööve nahal — sarlakite sümptoomid), siis võib nende vahel kujuneda mõtteline seos.

Mõtteli*sed seosed on meie mälule peamiseks toeks; need jäävad meile meelde kõige paremini. See on üks tähtsamatest mälu seaduspärasustest.

47. Mälu füsioloogilised alused.

Assotsiatsioonide füsioloogilise aluse moodustab tingitud reflekside kujunemise mehhanism, mille on avastanud I. P. Pavlov. Tingitud reflekside kujundamisel tekivad peaaju suurte poolkerade koores *uued närviühendused*. Need närviühendused ongi assotsiatsioonide aluseks.

Me teame, et assotsiatsioonid tekivad sel juhul, kui vastavaid psüühilisi protsesse läbi elatakse samaaegselt või vahetult üksteise järel. Niisamasugune on ka tingitud reflekside kujundamise põhireegel. Et välja arendada koeral tingitud süljeeritamise refleksi mingisugusele ärritajale, näiteks kellahelinale, on tarvilik, et see ärritaja mitu korda kaasneks söötmisega. Teisiti öeldes, on tarvilik, et kellahelin ja söötmine toimuksid mitu korda samaaegselt või teineteise järel: enne kellahelin, siis söötmine. Niisiis on *ühtimus ajas* nii assotsiatsioonide kui ka tingitud reflekside kujunemise peamine tingimus.

Teine tähtsam niihästi tingitud reflekside kui ka assotsiatsioonide kujunemise tingimus on *kordumine*. Et välja arendada tingitud refleksi kellahelinale, on tarvis *küllaldasel hulgal kordadel* kellahelinat kaastada söötmisega, ja mida sagedamini kordub kellahelina ja söötmise ühtimus ajas, seda kindlamaks muutub tingitud refleks. Samuti on lugu ka assotsiatsioonide kujunemisel. Et telefoninumbrit meelde jätta, on tarvis seda mitu korda korrata. Et kindlalt omandada võõrkeelse sõna tähendus, on tarvis võimalikult

rohkel arvul seda korrata, võimalikult sagedamini kohata tekstis, võimalikult sagedasti kuulda ja oma kõnes tarvitada.

Närviühendused, mis on tingitud reflekside ja assotsiatsioonide aluseks, tekivad kahe erutusprotsessi ajalisel ühtimusel suurte poolkerade koores ja kinnistuvad kordumise tagajärjel.

I. P. Pavlovi ja tema õpilaste uurimused on kindlaks teinud seesuguste ühenduste tekkimise põhimised seadused. Nii on assotsiatsioonide füsioloogiline alus praegusel ajal küllaltki üksikasjaliselt läbi uuritud.

Mis puutub mõttelistesse seostesse, siis peavad nende aluseks olevad närviprotsessid olema hoopis komplitseeritumad kui need, mis aset leiavad tingitud reflekside tekkimisel. Nende protsesside tundmaõppimine on edaspidiste füsioloogiliste uurimuste ülesanne.

48. Mehhaaniline ja mõtteline mälu.

Kui omandamine ja reprodutseerimine põhjenevad peamiselt assotsiatsioonidel, siis kõneldakse mehhaanilisest mälust; kui aga nende aluseks on peamiselt mõttelised seosed, siis kõneldakse mõttelisest mälust.

Mehhaanilise omandamise põhitingimuseks on kordumine; mida suurem on kordumiste arv, seda kindlam on assotsiatsioon. Mõttelise omandamise põhitingimuseks on mõistmine: mida paremini olen mõistnud mingit teksti, seda rohkem, tähendab, olen teadlikuks saanud mõttelistest seostest temas.

Nii mehhaaniline kui ka mõtteline mälu on inimese psüühilises elus määratu suure tähtsusega. Kui jutustatakse juhuslikult märgatud ja tahtmatult meelde jäänud sündmustest, astub esiplaanile mõtteline mälu, mehhaaniline aga ei etenda

peaaegu mingisugust osa. Teistel juhtudel, näiteks telefoni-, maja- või korterinumbri jm. meeldejätmisel, kuulub põhimine osa mehhaanilisele mälule, mõtteline aga taandub tagaplaanile. Kuid enamail neil juhtudel, kui meie mälul on vastutavad ja enam-vähem rasked ülesanded, peab ta tuginema nii mõttelistele seostele kui ka assotsiatsioonidele. Eriti selgelt ilmneb see õppetöös.

Võtame näitena luuletise päheõppimise ehk omandamise. On täiesti selge, et üksnes mõtteliste seostega seejuures läbi ei saa. Puhtmõtteline mälu annaks võimaluse reprodutseerida luuletise sisu, luuletise põhimisi mõtteid ja kujusid, kuid ei kindlustaks tema teadmist peast. Viimane nõuab püsivaid assotsiatsioone luuletise sõnade vahel, nõuab seda, et luuletise iga sõna kutsuks kohe teadvuses esile järgmise sõna ja et see toimuks „iseendast", ilma igasuguse mõtiskluseta, kaalutluseta ja arupidamiseta.

Kuid teiselt poolt oleks väga ebaratsionaalne püüda luuletist pähe õppida ainuüksi mehhaanilise mälu abil. Spetsiaalsed katsed on näidanud, et luuletise päheõppimine toimub palju rutemini ja ta jääb meelde hoopis kindlamini, kui niisama pikk rida mõttetuid silpe: kui 80 sõnast koosneva luuletise päheõppimiseks vajatakse 8 kordamist, siis 80 mõttetu silbi päheõppimiseks — umbes 80 kordamist, s. o. 10 korda rohkem. Milles on selle erinevuse põhjus? Selles, et mõttetute silpide päheõppimine toimub ainuüksi mehhaanilise mälu abil, kuna luuletise päheõppimisel etendab suurt osa ka mõtteline mälu. Ja mida suurem on selle viimase osa, seda kergemini jääb luuletis pähe ja seda kindlamini ta püsib mälus.

Pärisnimede ja igasuguste arvuliste andmete päheõppimine ehk omandamine on kõigepealt mehhaanilise mälu ülesanne. Kuid ka siin tuleb püüda igakord kui võimalik abiks võtta mõttelised seosed.

Võtame sellelt seisukohalt vaatlusele kronoloogiliste daatumite päheõppimise. Paljudel on see seotud suurte raskus-

tega. See tuleneb peamiselt oskamatusest kasutada selle ülesande lahendamisel mõttelist mälu. Et kronoloogia omandamist hõlbustada, tuleb võimalikult mitmekesiselt siduda üksikud daatumid omavahel, kasutades seejuures lähtepunktidena või „tähistena" eriti tähtsate ajalooliste sündmuste daatumeid, kuid ka „ümmargusi arve", nagu sajandi algus, keskpaik jm.

Toome siin mõned näited ajalooliste daatumite niisuguse sidumise kohta: Puškin on sündinud 1799. a., s. o. üks aasta enne sajandi algust. Seepärast on tema vanus ikka ühe aasta võrra suurem vastava daatumi kahest viimasest numbrist moodustuvast arvust. 1812. a. Isamaasõja ajal oli ta kolmeteistkümne-aastane; „Boris Godunovi" kirjutas ta 1825. aastal, s. o. kahekümne kuue aastaselt, jne. Gogol oli kümme aastat Puškinist noorem, järelikult on ta sündinud 1809. aastal. Lermontov oli viis aastat Gogolist noorem, järelikult on ta sündinud 1814. aastal. Peale selle on Gogol sündinud kolm aastat enne 1812. a. Isamaasõda, Lermontov aga kaks aastat pärast seda.

Mõnikord on kasulik tarvitada kunstlikumaidki päheõpitavate arvude mõtestamise võtteid: Lermontov sündis 1814. aastal, suri 1841. aastal — mõlemas daatumis on kaks viimast numbrit ühed ja samad, kuid nende järjestus on vastupidine; Turgenev sündis 1818. aastal — kaks korda kaheksateist.

Viimast tüüpi võtteid nimetatakse mnemotehnilisteks, see tähendab kunstlikeks omandamist abistavaiks võtteiks. Nende eesmärgiks on võimaldada mõttelise mälu kaasabi seal, kus materjali sisus endas ei ole võimalik leida mõttelisi seoseid.

Kõik seni öeldu näitab omandamise raskust ainuüksi mehhaanilise mälu alusel ning siit järgnevat vajadust võimalikult suures ulatuses tarvitada mõttelise mälu abi.

Kuid ei tohi unustada vastupidistki: ükskõik millise materjali kindlaks omandamiseks ei piisa üksnes mõttelisest mälust. Tõsi küll, selleks et lühikeseks ajaks mingi mõtestatud tekst omandada, piisab mõnikord seda õigesti mõista, s. o. teadlikuks saada tema põhilistest mõttelistest seostest. Kuid et seda

teksti teha mälu püsivaks varaks, ei piisa üksnes mõistmisest: on tarvis ka seda korrata. Teisiti öeldes, tarvilik on toetus mehhaanilise mälu poolt.

49. Omandamine.

Omandamine võib olla tahtmatu ja tahteline. Tahtmatu omandamise korral ei sea me endile erilist omandamise eesmärki ega tee selleks mingisuguseid jõupingutusi. Omandamine toimub sõltumatult meie kavatsusest, nagu „iseendast". Nii omandame peamiselt seda, mis meid elavalt huvitab või kutsub meis esile intensiivse ja sügava tundmuse. „Kunagi ei unusta ma seda," ütleme mingisuguse sündmuse puhul, mis meile on jätnud erakordselt sügava mulje.

Tunduv osa kirkaid elumälestusi, mida on igal inimesel, osutub tahtmatu omandamise tulemuseks. Sellised mälestused võivad olla väga kestvad; mõned tahtmatult meeldejäänud lapsepõlvemälestused säilivad kogu elu kestel.

Aga kui kirkad ja kestvad oleksidki sellised mälestused, siiski on neil episoodiline ja juhuslik iseloom. Nad ei saa moodustada süstemaatilisi teadmisi mitte mingisugusel alal. Iga tegevus nõuab, et inimene mäletaks suurel hulgal sääraseid asju, mis iseendast meelde ei jää. On tarvilik tahteline, ettekavatsetud, teadlik omandamine. Kui tahtelisel omandamisel on spetsiaalselt organiseeritud töö iseloom, mis on ühendatud kindlate võtete rakendamisega teadmiste paremaks meeldejätmiseks, siis nimetatakse seda õppimiseks.

Nüüd peame tutvuma nende tingimustega, milledest sõltub õppimise edukus, nende võtetega, mida me kasutame, et saavutada võimalikult paremat omandamist.

Õppimise edukuse esimene tingimus on eesmärgi püstitamine: tuleb omandamine endale üles-

andeks võtta ja alistada sellele ülesandele kogu töö organisatsioon. Mitmesuguste katsete varal on tõestatud, et kui inimene ei püstita endale omandamise eesmärki, siis võib ta mingi teksti mitu korda läbi lugeda peaaegu mitte midagi meelde jätmata. Niipea aga kui ta saab teada, et „tarvis on omandada", õpib ta selle teksti ära enam-vähem kiiresti.

Samuti on tõestatud, et omandamise kindlus oleneb sellest, kas inimene võtab endale ülesandeks midagi omandada pikaks või lühikeseks ajaks. Ühes uurimuses anti õpilastele pähe õppida kaks raskuselt ühesugust katkendit, kusjuures üteldi, et esimest katkendit peab vastama järgmisel päeval, teist aga nädala pärast. Tegelikult teostati mõlema katkendi kontrolli kahe nädala pärast. Osutus, et teise katkendi reprodutseerisid õpilased märksa paremini: teadlikkus sellest, et seda on tarvis omandada pikemaks ajaks, kindlustas kindlama omandamise.

Kui inimene seab endale eesmärgiks omandada midagi „homseni", on omandamise kindlus hoopis teistsugune, kui sel juhul, kui ta püüab omandada midagi „alatiseks".

Teine tähtsam omandamise edukuse tingimus on aktiivne suhtumine õppimisprotsessisse, mis ei ole võimalik ilma pingsa tähelepanuta. Omandamiseks on kasulikum lugeda teksti kaks korda läbi täielikult kontsentreeritud tähelepanuga, kui see kümme korda läbi lugeda tähelepanematult. Just sellepärast osutuvadki asjatuks ajaraiskamiseks katsed midagi ära õppida intensiivse väsimuse seisundis, kus ei õnnestu tähelepanu vajalikult koondada.

Kõige halvem ja ebaökonoomsem õppimisviis on õpitava teksti mehhaaniline läbilugemine, ootama jäädes, kuni see ise meelde jääb. Vastandina sellele osutub mõistlikuks ja ökonoomseks õppimiseks aktiivne töö teksti kallal, kusjuures kasutatakse tervet rida võtteid, mis viivad paremale meelespidamisele.

Selle töö esimeseks etapiks on teksti tundmaõppimine — eesmärgiga võimalikult paremini seda mõista ja leida selles võimalikult rohkem tugipunkte mõttelisele mälule. Selleks tuleb tekst eriliselt läbi töötada: mõttes jaotada ta „mõttelisteks osadeks" ja igas sellises osas leida „mõttelisi tugipunkte" või „tähiseid", s. o. üksikuid sõnu, lauseid, kujusid, mis väljendavad vastava osa „tuuma", on sellele nagu päistiitliks. Edasi on tarvis kindlaks määrata seosed nende osade vahel, selgusele jõuda, miks nad asetsevad selles, aga mitte mingisuguses teises järjekorras. Teksti mõttelise läbitöötamise tulemusi on kasulik vormistada kirjalikult, plaani või konspekti kujul.

On väga tähtis, et see plaan väliseltki oleks täppis, selge ja korralik ning annaks õige ülevaate sisust, koguni siis, kui heidaksime temale vaid põgusa pilgu. Plaani kaootilisus ja korratus võib tuua kaose ja korratuse ka omandatavasse materjalisse, see aga on kõige kahjulikum mälu tegevusele.

Teksti sellise läbitöötamise tulemuseks peab olema niihästi plaani koostamine (mõtteliselt või paberil) kui ka kõige olulisema esiletõstmine selles, mida on tarvis omandada esimeses järjekorras; kõik muu peab nihkuma ajutiselt tagaplaanile ja kuuluma õppimisele alles pärast seda, kui põhimine mõtteraamistik on kindlalt omandatud.

Niisiis ei ole õppimise esimene järk mitte lihtne tekstilugemine, vaid selle spetsiaalne läbitöötamine. Sellega on seletatav, miks rõhuv enamus inimestest omandab paremini teksti ise lugedes kui teiste lugemist kuulates: kuulamise puhul ei ole võimalik teostada vajalikku läbitöötamist ja inimene on sunnitud piirduma passiivse tajuga.

Kui teksti läbitöötamine on teostatud, tuleb üle minna teisele etapile, nimelt teksti reprodutseerimise katseile, mis vahelduvad vastava teksti kordu-

vate lugemistega. Kas õpime pähe luuletist või on meil ülesanne, mis ei nõua sõnasõnalist omandamist (nagu toimime tavaliselt õpikuid tarvitades), ikka on tarvis võimalikult varem alustada teksti reprodutseerimiskatseid. Ebaproduktiivne õppimisviis on piirduda ainult lugemisega, kuni tekib kindlustunne selles, et tekst on selgeks õpitud.

Sääraste reprodutseerimiskatsete kasu seisneb esiteks selles, et nad paratamatult nõuavad sisemist aktiivsust ja kõige suuremal määral mobiliseerivad tähelepanu. Sama teksti lihtne korduv läbilugemine võib kergesti muutuda mehhaaniliseks tegevuseks, kuna ei ole võimalik mehhaaaniliselt ja tähelepanematult reprodutseerida seda, mida veel täiesti ei tea.

Teiseks luuletise sõnad, mida mul õnnestus teatud pingutusega meelde jätta, või omaenda formuleeringud, mida andsin teksti sisu reprodutseerimiskatsetel, jäävad palju kindlamalt meelde kui see, mille ma lihtsalt lugesin läbi.

Pärast iga reprodutseerimiskatset tuleb otsekohe pöörduda teksti juurde ja lugeda seda uuesti, kindlaks tehes, millised vead juhtusid, mis jäi hoopis vahele ja mis õnnestus õigesti reprodutseerida. Selline aktiivset endakontrolli taotlev uuesti lugemine erineb suuresti lihtsast kordamislugemisest, mis ei ole seoses reprodutseerimiskatsetega.

Pärast seda, kui materjal on ära õpitud, s. o. kui korda läheb seda õigesti ja täielikult reprodutseerida, algab kolmas etapp — kinnistamine kordamiste teel.

Mälu uurimused näitavad, et omandamine toimub rutemini ja on kindlam, kui kordamised ei järgne üksteisele vahetult, vaid on lahutatud vähemate või suuremate vaheaegadega. Ühe uurimuse puhul näiteks osutus, et luuletise päheõppimiseks oli tarvis 16 kordamist, kui kõik need kordamised järgnesid vahetult üksteisele, ja kõigest 8 kordamist, kui tehti kaks kordamist päevas.

Seda seaduspärasust võib formuleerida nii: kordamiste jaotamine ajas suurendab omandamise efektiivsust.

Siit järgneb, et omandamise kerguse ja kindluse seisukohalt on väga kahjulik rutuline ettevalmistus eksamiteks või õppeülesande õppimine „viimasel minutil", sest mingisugune kordamiste jaotamine ei ole neil juhtudel võimalik.

50. Võitlus unustamisega.

Kaugeltki mitte kõik, mis me kord oleme omandanud (tahtmatult või tahteliselt), ei säili alatiseks meie mälus. Palju me unustame.

Unustamine on kestev protsess, mis areneb aegamööda. Edukaks võitluseks sellega on tarvis arvesse võtta järgmised põhilaused:

1. Põhimine vahend võitluseks unustamise vastu on kordamine. Iga teadmine, mis ei ole kinnistatud kordamistega, ununeb aegamööda.

2. Unustamine algab varsti pärast õppimist ja toimub esialgu eriti kiires tempos. Kui võrrelda päheõpitud materjali reprodutseerimist viis päeva ja kümme päeva pärast õppimist, siis osutub, et unustamine esimese viie päevaga on suurem kui lisanduv unustamine viie järgneva päevaga.

3. Õpitut ei tule mitte siis korrata, kui see juba on unustatud, vaid seda tuleb teha seni, kui unustamine veel ei ole alanud. Tuntud vene pedagoogi ja psühholoogi Ušinski väljenduse järgi on tarvis „hoonet kindlustada", aga mitte „juba lagunenut parandada". Et vältida unustamist, piisab põgusast kordamisest, unustatu taastamiseks on aga tarvis suurt tööd.

Arvestades teises ja kolmandas punktis öeldut, võib teha järelduse, et korrata tuleb peatselt pärast õppimist, sest just siis toimub unustamine kõige kiiremini.

Niisiis unustamine algab varsti pärast õppimist. See ei tähenda ometi, et ta alati algab *otsekohe* pärast õppimist. Katsed näitavad, et *reprodutseerimine ei ole sageli kõige täielikum otsekohe pärast õppimist, vaid ühe, kahe või isegi kolme päeva pärast*. Selle ajaga ei ole õpitud materjal veel ununenud, vaid — vastupidi — on nagu „kinnistunud" mällu. See nähtus on täheldatav peamiselt laialdase, seejuures sellise materjali korral, mida ei ole väga pähe õppida.

Siit võib teha praktilise järelduse: ei tule mõtelda, et kõige paremini võib eksamil vastada seda, mis on õpitud otsekohe vahetult enne eksamit; paremad tulemused on sel juhul, kui õpitud materjal mõni aeg on saanud „seista".

Õpitud materjali säilimine mälus sõltub väga suurel määral sellest, millega me tegeleme otsekohe pärast õppimise lõpetamist. *Järgnev tegevus võib mõnikord „ära pühkida" eelneva õpingu tulemused*. Kui mina, õppinud ära õpiülesande ajalootunniks, hakkan otsekohe õppima näiteks kirjandustunni ülesandeid, siis võib kirjandusmaterjal juba omandatud ajaloomaterjali mälust tunduval määral välja tõrjuda. See negatiivne mõju on eriti tugev sel juhul, kui tegemist on omavahel sarnaste materjalidega.

Siit tuletuvad säärased praktilised järeldused:

1. Üle minnes ühe materjali õppimiselt teise õppimisele on tarvis alati teha väike vaheaeg (5—10 minutit), võimaldades endale sel ajal täieliku puhkuse igasugusest vaimsest tööst.

2. Oma tööd tuleb niiviisi organiseerida, et vahetus läheduses oleksid tööd võimalikult vähe sarnlevate õppeainete alal. Kui teatava õhtu jooksul on tarvis töötada algebra, aja-

loo ja kirjanduse alal, siis olgu omandamise produktiivsuse seisukohalt selline järjestus: 1) ajalugu, 2) algebra, 3) kirjandus; see järjestus on parem kui 1) ajalugu, 2) kirjandus, 3) algebra.

3. Eriti rasket ja olulist materjali on kasulik korrata vahetult enne magamaheitmist, sest uni loob kõige soodsamad tingimused õppimise tulemuste kinnistamiseks.

51. Reprodutseerimine.

Reprodutseerimine, niisama nagu omandaminegi, on tahtmatu või tahteline.

Tahtmatu reprodutseerimise korral meenuvad ühed või teised kujutlused, mõtted ja sõnad iseendast, ilma igasuguse teadliku meiepoolse kavatsuseta.

Tahtmatu reprodutseerimise põhjuseks võivad olla assotsiatsioonid. Leidnud ajalehes vähe tuntud linna nimetuse, meenub mulle ootamatult üks minu tuttav. Nimelt elas see tuttav kunagi selles linnas ja linna nimetus on minul tihedas seoses selle tuttava nimega.

Sageli on mingisuguse asja tahtmatu meenumise põhjuseks tema väline või seesmine sarnasus sellega, mis me teataval momendil tajume. Selliseil juhtumeil kõneldakse reprodutseerimisest sarnasusseoste põhjal. Juhuslik kohtamine tänaval tundmatu inimesega paneb mind meenutama vana seltsimeest, keda ma ei ole meenutanud enam paljude aastate jooksul; selle põhjuseks on mulle silma torganud sarnasus selle seltsimehe ja kohatud inimese vahel.

Selge näite meenutamisest seesmise sarnasuse põhjal annab „Hadži-Murati" algus: siin on kujutatud mahamurtud takjapõõsast, mida nimetatakse „tatarlaseks" ja mis seesmise sarnasuse tõttu (tohutu elujõud, energia, visadus) meenutas L. Tolstoile oma ajal kuulsat mägilaste juhti. See kuju ei ole üksnes kunstiline võte — Tolstoi päevikus leidub

märge, mis kõneleb sellest, et just nii tekkis temal mõte kirjutada jutustist Hadži Muratist. 18. juulil 1896. aastal, minnes mööda põldu, nägi Tolstoi tõesti mahamurtud „tatarlase" põõsast. See „meenutas Hadži Muratti", nii kirjutab Tolstoi oma päevikus, „tuli tahtmine kirjutada. Kaitseb oma elu viimse võimaluseni üksinda keset välja; kuigi vaevaselt, on ta seda siiski suutnud kaitsta".

Tahtmatu reprodutseerimise eri juhtum on *perseveereerivate kujutluste* esiletulek teadvuses. Nii nimetatakse neid pealetikkuvaid kujutlusi, mis erakordse elavusega teadvusse kerkivad pärast kaua kestnud ühesuguste muljete tajumist või pärast taju, mis on avaldanud, olgugi lühiaegselt, tugevat emotsionaalset mõju. Iga inimene, kes kunagi seenel on käinud, teab, et kui magama heita pärast mõnetunnist seenekorjamist, siis, niipea kui silmad on suletud, tekivad erakordse elavusega kujutlused metsa rohust, kuivadest lehtedest, seentest, mis lehtede alt välja ulatuvad, jne.

Erinevalt kõigist neist juhtudest meenutame *tahtliku reprodutseerimise* korral midagi teadliku kavatsuse tagajärjel.

Mõnikord toimub selline reprodutseerimine õige kergesti ega nõua meie poolt mingisuguseid pingutusi. Hästi tuntud luuletise peastlugemine või äsja meie poolt vaadeldud sündmuse jutustamine on näited tahtliku reprodutseerimise kohta, mis toimub ilma igasuguste pingutusteta. Teistel juhtudel on reprodutseerimine seotud suuremate või väiksemate raskustega. Meil ei õnnestu korrapealt nimetada vajalikku nime, meenutada kronoloogilist daatumit või esitada „meelest äraläinud" värssi. Meie peame neid *meelde tuletama*.

Meeldetuletamiseks nimetatakse *teadlikku reprodutseerimist*, mis on *seoses teatavate raskuste ületamisega* ning *nõuab pingutusi ja püüdmist*.

Oleks ekslik arvata, et raskusi esitab ainult omandamine

ja et ükskord äraõpitud materjali meeldetuletamine toimub iseendast. See ei ole sugugi nii. Vaevalt on oskus meelde tuletada palju kergem kui oskus omandada. Ja mõlemad need oskused on ühevõrra tähtsad. Mis kasu on inimesel rikkalikust teadmistetagavarast, kui ta ei oska tarvilikul hetkel meelde tuletada seda vähest oma teadmistetagavarast, mida sel momendil nõutakse?

Meeldetuletamiseks kasutame väga mitmesuguseid võtteid. Juhime tähelepanu mõnele neist.

Suurt kasu meeldetuletamisprotsessis osutab assotsiatsioonide teadlik ärakasutamine: meie reprodutseerime mitmesuguseid olukordi, mis on vahetus seoses sellega, mida on tarvis meelde tuletada, arvestades, et need assotsiatsiooni tõttu kutsuvad unustatu teadvuses esile. Meelde tuletades, kuhu panime ärakadunud võtme, püüame võimalikult täpselt kujutleda, kus me seisime ja mis tegime sel momendil, kui meie, oma oletuse järgi, seda viimast korda käes hoidsime. Meelde tuletades kirjaniku nime ja isanime püüame kujutleda raamatu kaant tema initsiaalidega, koolitundi, kus temast räägiti jne.

Teine meeldetuletamisvõte tugineb taastundmisele. Püüdes näiteks meelde tuletada inimese unustatud isanime, hääldame kiiresti tema nime ühenduses mitmesuguste isanimedega — „Pjotr Aleksandrovitš", „Pjotr Aleksejevitš", „Pjotr Andrejevitš", „Pjotr Antonovitš", arvestades seda, et sattudes juhuslikult õigele isanimele tunneme selle kohe ära, tema „tuttavlikkusest".

Suurt osa meeldetuletamisprotsessis etendavad mõttelised seosed. Ühes eksperimendis tuletas õpilane meelde Vale-Dimitri I surma-aastat nii: „See oli enne 1612. aastat, kuid mitte palju enne seda, tähendab aastal 160..., mäletan, et lõpus oli paarisnumber, tähendab 1602, 1604, 1606, jah 1606, 1606." Siin esinevad meeldetuletamise lähtepunktidena „mõttelised kaalutlused". Teistel juhtudel täidavad nad

kontrollimisfunktsiooni. Prantsuse kodanliku revolutsiooni algusaastat meelde tuletades kahtleb õpilane, kas teisel kohal on number 7 või 8, siis otsustab: „Ennemini küll 1889," kuid kummutab kohe selle otsuse: „Ei või olla: see oli XVIII sajandil."

Meeldetuletamine on komplitseeritud ja väga aktiivne protsess. Ta nõuab ühelt poolt püsivust ja visadust, teiselt poolt aga leidlikkust, taibukust, oskust kasutada mitmesuguseid võtteid.

52. Mälu liigid ja tüübid.

a) Mälu liigid.

Pidades silmas seda, *mida* nimelt omandatakse ja reprodutseeritakse, kõneldakse erinevatest mälu liikidest. Tähtsamad neist on järgmised neli:

1. *Motoorne mälu*, mis väljendub liigutuste omandamises ja reprodutseerimises. See on aluseks liigutuslike vilumuste (kirjutamise, masinakirja, muusikariistadel mängimise, lennukijuhtimise jms.) väljaarendamisele. Eriti suur tähtsus on motoorsel mälul tegelemisel kehakultuuri ja spordiga (uisutamine, jalgrattasõit, ujumine jne.).

2. *Piltlik mälu*, mis avaldub inimese poolt varem tajutud esemete kujutluste reprodutseerimises. Piltliku mälu eriliikideks on *visuaalne* ja *akustiline* mälu. Piltlik mälu on väga tihedalt seotud fantaasiaga. Sel võib olla oluline tähtsus kõige erinevamatel inimese tegevusaladel. Esiplaanile kerkib ta aga tegelemisel kunstiga; on kergesti mõistetav, kui tähtis on muusikule akustiline mälu, maalikunstnikule — visuaalne mälu.

3. *Sõnalis-loogiline mälu*, mis väljendub mõtete omandamises ja reprodutseerimises. Kuid meie mõtted on lahutamatult seotud kõnega. Seepärast on mõtete

reprodutseerimine alati seotud nende mingisuguse väljendamisega sõnades. Omandame ja reprodutseerime sõnades väljendatud mõtteid. Sel alusel ongi see mäluliik nimetatud sõnalis-loogiliseks.

Sõnalis-loogilist mälu kasutab inimene pidevalt. Õppetöös on tema osa eriti suur. Vaadeldes eelmistes paragrahvides omandamise, mälus säilitamise ja reprodutseerimise protsesse, pidasime silmas peamiselt sõnalis-loogilist mälu.

4. Emotsionaalne mälu. Emotsionaalne mälu avaldub tundmuste omandamises ja reprodutseerimises.

Meenutades oma elu möödunud sündmusi, ei reprodutseeri me mitte ainult nägemiskujutisi inimestest ja olukordadest, sõnu, mis meie kaaskõnelejad on lausunud, mõtteid, mis need sõnad meis on esile kutsunud; mõnikord elavnevad selliste mälestuste korral ka varem läbielatud tundmused. Kohtamine inimesega, kes iseendast meile on ükskõikne, kuid kellega on seoses mälestus väga rõõmsast sündmusest meie elus, võib anda kogu päevale rõõmsa meeleolu värvingu. Me võime kahvatuda palja mälestuse puhul ammu läbielatud hirmust või punastuda lihtsa meenutuse puhul teost, mis omal ajal esile kutsus terava häbitunde.

Hadži Muratt, kartmatu sõjamees, kangelane, kuulus oma vägitegudega, ehmus ükskord elus ja põgenes end ähvardava surmaohu eest. Kui ta jutustas oma elulugu ja jõudis selle episoodini, siis enne kui lausuda sõnad „Mulle tuli hirm peale ja ma põgenesin", „peatus ta, tema päevitunud nägu muutus punastudes tumepruuniks ja silmadesse valgus veri".

See koht „Hadži Muratis" (XI peatüki lõpp) on huvitav mitte ainult kui emotsionaalse mälu näide. Ta näitab väga selgesti sedagi, millise tähtsusega on emotsionaalne mälu inimese hingeelu suhtes. Hadži Murati jutustust kuulav Loris-Melikov imestas, kuuldes äsjatoodud sõnu. „Ah, nii?" ütles ta. „Ma arvasin, et sina kunagi ei ole midagi kartnud." Sellele vastas Hadži Muratt järgmiselt: „Hiljem mitte kunagi. Sellest peale meenus

mulle alati see häbi, ja kui meenus, ei kartnud ma enam midagi."

Emotsionaalne mälu osutub inimese vaimse kasvamise tähtsaks tingimuseks. See, kes jäljetult unustaks rõõmu- ja rahuldustundmuse, mis kaasneb õilsa teo sooritamisega, niisama kui häbitundmuse, mille on esile kutsunud halb tegu, see inimene omaks vaid nõrka impulssi uute õilsate tegude sooritamiseks või halbadest hoidumiseks.

Emotsionaalse mälu tähtsus seisneb veel selleski, et ta suurendab emotsionaalse elu rikkust ja mitmekesisust: tundmuste lätteks ei saa olla mitte ainult olevik, vaid ka minevik.

b) Mälu tüübid.

Et iseloomustada mõne inimese mälu, ei piisa sellest, kui ütelda, et see on halb või hea. Igaühele on teada, et mälu võib olla ühtede objektide suhtes hea ja teiste suhtes halb. Mõned isikud on väga hea mäluga arvude suhtes, kuid kannatavad kogu elu halva mälu tõttu nägude suhtes. Teistele, kes omavad head mälu nägude suhtes, teeb alati raskusi nimede ja perekonnanimede reprodutseerimine.

Need erinevused on sellega seletatavad, et erinevatel inimestel on üksikud mäluliigid erineval määral arenenud. Igal normaalsel inimesel on muidugi olemas kõik mälu liigid, kuid nende osatähtsus on tavaliselt erinev. Mälu tüübiks nimetatakse inimese mälu individuaalset iseärasust, mis sõltub peamiselt mingi mäluliigi suuremast arengust. Kui inimesel on eriti kõrgelt arenenud motoorne mälu, kusjuures see valdab kõiki teisi mäluliike, siis ütleme, et selle inimese mälu kuulub motoorsesse tüüpi. Kui aga temal etendab peaosa akustiline (kuulmis-) mälu, siis kanname tema mälu akustilisse tüüpi.

Seega nimetame mälu liikideks selle üksikuid külgi või avaldusi, mis on olemas — kuigi erineval astmel — igal inimesel. Mälutüüpidest rääkides peame aga silmas inimeste mälu individuaalseid iseärasusi, mis sõltuvad teatavate mäluliikide valdavusest.

Oluline tähtsus on piltliku ja sõnalis-loogilise mälutüübivahelisel erinevusel.

Mõned inimesed kalduvad meelde jätma peamiselt kaemuslikke pilte esemetest ja sündmustest, teised aga — peamiselt sõnades väljendatud mõtteid. Meenutades loetud raamatu sisu, näevad piltlikku mälutüüpi kuuluvad inimesed mõtteliselt enda ees teose tegelasi, looduspilte, jutustuse üksikuid stseene, sõnalis-loogilist mälutüüpi inimesed aga peavad meeles eeskätt raamatu peamisi mõtteid, kõige huvitavamaid sõnalisi formuleeringuid.

Kõige selgemaid piltliku mälu — mälutüübi — esindajaid võib leida maalikunstnike, muusikute, kirjanike, näitlejate hulgas, sõnalis-loogilist mälu võib aga kõige sagedamini kohata õpetlaste hulgas.

Palju erakordselt tugeva visuaalse mälu näiteid võib leida kunstnike biograafiates. Tuntud vene kunstnik N. N. Gay oma pildil „Peeter I kuulab üle tsareevitš Alekseid Peterhofis“ (asub Moskvas Riiklikus Tretjakovi Galeriis) on kujutanud tuba ühest Peterhofi paleest. „Peas, mälus tõin koju kogu pildi, „Peeter I ja Aleksei“ tausta,“ kirjutas ta hiljem, „kaminaga, karniisidega, nelja pildiga hollandi koolkonnast, toolidega, põrandaga ja valgustusega. Olin kõigest üks kord selles toas, ja just sihilikult üks kord, et mitte lõhkuda muljet, mille olin kaasa toonud“.

Niisama rabavaid näiteid erandlikust kuulmismälust pakuvad muusikameeste elulood. Vene helilooja Balakirev omas kaasaegsete tunnistuse järgi „hämmastavat“, „seletamatut“ musikaalset mälu. Kuulnud ainult üks kord kontserdil üht Tšaikovski sümfoonilist (orkestri-) teost, suutis ta seda kahe aasta pärast täpselt meelde tuletada ja autorile ette mängida, kes selleks ajaks oli juba jõudnud tunduval määral oma teose unustada Niisama imestusväärne oli Rahmaninovi muusikaline mälu. Üks

kord sõitis tema õpetaja Tanejevi juurde helilooja Glazunov, et ette mängida oma uut, äsjakirjutatud ja veel mitte kellelegi tuntud sümfooniat. Tanejev, kes armastas nalja heita, peitis enne Glazunovi tulekut oma magamistuppa Rahmaninovi, kes sel ajal oli alles konservatooriumi õpilane. Mõni aeg pärast seda, kui Glazunov oli sümfoonia ette mänginud, tõi Tanejev sinna Rahmaninovi. Noor üliõpilane istus klaveri taha ja kandis ette Glazunovi sümfoonia. Autor oli täielikus arusaamatuses, kuidas see noor konservatooriumi üliõpilane võis teada teost, mille käsikirja ta veel kellelegi ei olnud näidanud.

On huvitav märkida, et ühe ja sellesama materjali omandamisel kasutavad inimesed erinevaid võtteid, sõltuvalt neile iseloomulikust mälutüübist.

Soovides näiteks, et telefoninumber temale meelde jääks, püüab nägemistüüpi inimene seda kujutleda kirjutatuna või trükituna, kuulmistüüpi inimene hääldab seda kuuldavalt ja püüab kujutleda, „kuidas ta kõlab", motoorset tüüpi inimene ütleb seda ükskõik kuidas — kuuldavalt või endamisi (kõneliigutuste omandamine), kirjutab paberile või isegi õhku (kirjutusliigutuste omandamine).

Puhaste tüüpide esindajaid leidub harva. Enamik inimesi kasutab peamiselt kahte nimetatud mäluliiki (näiteks akustilis-motoorne mälutüüp), kolme või isegi kõiki mäluliike võrdselt (segatüüp).

53. Mälu omadused.

Eelnevas peatükis rääkisime sellest, et inimese mälu ei saa iseloomustada lihtsalt kui halba või head, sest ta võib olla erinev mitmesuguste objektide suhtes. Nüüd peame tooma kaugemale ulatuva täpsustuse sellesse küsimusesse. Isegi teatavaid kindlaid objekte silmas pidades ei ole veel küllaldast alust ütelda mälu kohta, et ta on hea või halb. Ta võib olla hea ühes ja halb teises suhtes. Näiteks võib ajalooliste faktide suhtes mõne inimese mälu välja paista suure säilitamiskestvusega, kuid olla samal ajal mitte küllalt täpne.

Inimese mälu iseloomustades tuleb eristada selle üksikuid omadusi. Tähtsaimad neist on järgmised:

1. Omandamise kiirus. Et mingisugust materjali omandada, peab üks inimene kaua ja hoolsasti töötama, teine omandab sellesama materjali väga kiiresti. See mälu omadus torkab kõige rohkem silma, mispärast kalduvad paljud mälu hindama peamiselt omandamise kiiruse seisukohalt. Säärane hinnang ei ole siiski õiglane. Omandamise kiirus iseendast ei ole otsustava tähtsusega; tal on väärtust ainult ühenduses mälu teiste omadustega.

2. Säilitamise kestus. Olles midagi omandanud, säilitavad mõned inimesed seda mälus kaua, teised unustavad kiiresti („lühike mälu"). Erinevused inimeste vahel pole selles suhtes väiksemad kui omandamise kiiruses.

Vaadeldud kahe mälu omaduse vahel on võimalikud mitmesugused vastastikused suhted. Eksperimentaalsed uurimused näitavad, et omandamise suurem kiirus on sagedasti seotud ka kestva säilitamisega: kes ruttu omandab, see ka kaua mäletab. Täheldatakse siiski ka vastupidiseid juhtusid: mõned kiiresti õppijad inimesed unustavad niisama kiiresti, kuna mõned aeglaselt õppijad säilitavad aga mälus kaua seda, mis nad kord on õppinud.

3. Mälu täpsus. Seda iseloomustab moonutuste, oluliste asjade vahelejätmise ja subjektiivsete täienduste puudumine. Täpsus on kõige tähtsamaid mälu omadusi, väärides erilist tähelepanu.

Kui anda endale selgesti aru sellest, millise tähtsusega on reprodutseerimise täpsus paljudel elualadel, näiteks lahinguolukorras, siis selgub, kui vajalik on igal inimesel töötada oma mälu täpsuse suurendamiseks. Põhimine vahend selleks on kasvatada endas kriitilist suhtumist oma isiklikesse mälestustesse. Tuleb osata eristada seda, mida ma kindlasti mäletan, sellest, mis mulle ainult näib; tuleb osata eristada nähtu

ja kuuldu tõelist reproduktsiooni subjektiivseist täiendustest, oletustest ja tõlgendustest.

Kui puudub täpsus reprodutseerimisel, kaotavad teised mäluomadused suurema osa oma väärtusest.

4. Mälu valmisolek. Selle nimetuse all mõistetakse oskust kiiresti ammutada mälu tagavaradest seda, mida teataval momendil on tarvis. Mõned inimesed, omades laialdasi teadmisi, ei suuda siiski kiiresti leida vastuseid küsimustele, mida elu neile ette seab. Selliste inimeste kohta üteldakse: „Neil on palju teadmisi, kuid nad ei oska neid kasutada." Ilma mälu valmisolekuta ei ole võimalik see intellekti omadus, mida nimetatakse „leidlikkuseks".

Mõnedes elukutsetes on leidlikkus, oskus kiiresti ammutada oma teadmistetagavarast vajalikku materjali otsustava tähtsusega; siia kuuluvad väejuhi, praktiseeriva arsti, õpetaja jt. tegevus.

Mälu valmisolek sõltub esiteks reprodutseerimise oskusest, millest rääkisime lk. 156—158, teiseks aga — teadmiste süstemaatilisusest. Ainult sel juhul, kui „mälu tagavarades" valitseb täielik kord ja rangeim süsteem, on võimalik neist leida tarvilikku materjali. Mitte asjata ei ole suured väejuhid — inimesed, kelle mälu valmisoleku tase on erakordselt kõrge — eriti rõhutanud teadmiste korralduse vajalikkust. „Mälu on mõistuse varaait," ütles Suvorov, „kuid selles varaaidas on palju vaheseinu, mispärast on tarvis rutemini kõik ära paigutada sinna, kuhu on tarvis."

54. Mälu kasvatamine.

Iga inimene tahaks omada võimalikult head mälu. See soov on täiesti loomulik, kuid et seda saavutada, on tarvis selgusele jõuda, mida mõistetakse hea mälu all.

Mingisugust kindlat liiki erakordselt tugev mehhaaniline mälu ei ole iseendast veel väga väärtuslik omadus. Teaduslikus kirjanduses on kirjeldatud palju juhtusid, mis seda väidet tõestavad.

Kellelgi inimesel oli niivõrd tugev mehhaaniline kuulmismälu, et ta ühtki ladina keele sõna mõistmata võis veatult korrata 30 rida ladinakeelseid värsse, olles need üks kord läbi kuulanud. See ei takistanud teda siiski elus äärmiselt halba mälu avaldamast; ta unustas alatasa pooled talle antud ülesannetest, teistes aga tegi hulga vigu. Keegi teine omas sellist erakordset nägemismälu, et pidas sõna-sõnalt meeles terve lehekülje ajaleheteksti, olles selle kõigest ühe korra läbi lugenud. Kuid see võime tegi talle suuri raskusi ja ta rääkis, et kui tal on tarvis meenutada mingisugust ühte mõtet või ühte fakti loetust, peab ta mõttes läbi vaatama kogu teksti algusest peale.

Need juhud kõnelevad erakordsest mehhaanilisest mälust mõttelise mälu täieliku arenematuse puhul. *Heaks mäluks osutub aga kõrgesti arenenud mõtteline mälu, mis toetub mehhaanilise mälu abile.*

Paljude väljapaistvate inimeste biograafiates on juhitud tähelepanu nende suurepärasele mälule. Psühholoogiline analüüs näitab, et enamikul neist juhtudest ei ole tegu mitte mingisuguste mehhaanilise mälu võimetega, vaid mõttelise mälu erakordse arenguga.

Mis on siis mõttelise mälu arengu määrajaks? Millest see oleneb?

Esiteks sellest, millele on *suunatud* inimese psüühiline elu, millised on tema *huvid*. Mõttelist mälu iseloomustab teatavasti see, et inimene ei pea meeles mitte kõike ühtlaselt, vaid esmajoones seda, mis temale on oluline, vajalik, huvitav. Seepärast on mõistetav, et mida laialdasemad, mitmekesisemad ja sisukamad on inimese huvid, seda rikkalikumad ja sisukamad on tema mälu „tagavarad". *Mida inimene*

mäletab, oleneb suurel määral sellest, mis teda huvitab.

Kõik, kes tundsid J. M. Sverdlovi, imetlesid tema fenomenaalset mälu, mälu nimede, isikute, daatumite ja kõige alal, mis nii või teisiti oli seoses parteitöötajate isikute ja tegevusega. „Tema pea," meenutab Jaroslavski, „oli omamoodi arvestusjaotusosakond, ta hoidis oma mälus tuhande põrandaaluse töötaja kujud, ja seesama pea fikseeris, kinnistas tuhandete uute töötajate kujud, kes meie poole tulid revolutsiooni päevil."

Sverdlov oli niihästi oma andekuselt kui ka oma töö põhisuunalt suurepärane organisaator. „Organisaator läbi ja läbi," kirjutas temast seltsimees Stalin, „organisaator oma loomu, vilumuste, revolutsioonilise kasvatuse, vaistu poolest, organisaator kogu oma keeva tegevusega — selline on J. M. Sverdlovi kuju".

Kerge on mõista, et Sverdlovile kui organisaatorile pakkusid kõik andmed, mis iga üksikut töötajat iseloomustasid, esmajärgulist huvi. Sel alusel võis areneda ka tema erakordne mälu.

Teiseks on mõttelise mälu arengu määrajaks inimese üldine vaimne areng. Kel on suured ja mitmekülgsed teadmised, leiab kergesti palju mõttelisi seoseid uuele materjalile, mis tal on tarvis omandada. Inimene, kes oskab mõtelda, saab paremini aru omandatavast materjalist, arusaamine aga, nagu teame, on mõttelise mälu põhitingimus. Harilikult mõteldakse: mida parem mälu on inimesel, seda rohkem võib tal olla teadmisi. See on muidugi õige. Kuid ei tule unustada vastupidistki sõltumust: mida rohkem on inimesel teadmisi, seda paremaks kujuneb tema mälu vastavatel aladel.

Lõppeks kolmandaks saavutatakse mälu arenemine nende omandamise, meeldetuletamise võtete ja unustamise vastu võitlemise võtete kaudu, mida me üksikasjaliselt käsitlesime paragrahvides 49, 50 ja 51. Et oma mälu arendada, tuleb alatiselt endas kasvatada omandamise, säilitamise ja reprodutseerimise oskust.

Kordamisküsimused.

1. Mis on mälu?
2. Loetlege tähtsamad kujutluste ja tajude vahelised erinevused.
3. Milline erinevus on assotsiatiivsete ja mõtteliste seoste vahel?
4. Milles seisneb assotsiatsioonide füsioloogiline alus?
5. Mis on mehhaanilise ja mis on mõttelise omandamise põhitingimuseks?
6. Millise tähtsusega on mehhaaniline ja mõtteline mälu inimese elus?
7. Loetlege õppimise edukuse tingimused.
8. Millistest järkudest koosneb teksti mõtestatud õppimise protsess?
9. Loetlege peamised võtted võitluses unustamise vastu.
10. Osutage tahtmatu reprodutseerimise põhjustele.
11. Milliseid võtteid võib kasutada meeldetuletamise protsessis?
12. Milline vahe on mõistete „mälu liigid" ja „mälu tüübid" vahel?
13. Loetlege mälu liigid.
14. Loetlege mälu tähtsaimad omadused.
15. Loetlege tingimused, millest oleneb mõttelise mälu arenemine.

Ülesanded.

1. Leidke ilukirjanduslikest teostest näiteid visuaalsete, akustiliste, haistmis- ja kompimiskujutluste kohta.
2. Tooge näiteid assotsiatiivsete ja mõtteliste seoste kohta.
3. Selgitage näite varal, kuidas tuleb jaotada kordamisi õppimise puhul.
4. Tooge näiteid reprodutseerimise kohta assotsiatsioonide alusel ja seoste alusel sarnasuse tõttu.
5. Analüüsige reprodutseerimisprotsessi, mida on kujutanud Tšehhov jutustuses „Hobuse nimi".
6. Selgitage näidete varal erinevust piltliku ja sõnalis-loogilise mälu vahel.
7. Tooge näide emotsionaalse mälu kohta.

VIII peatükk.

Fantaasia.

55. Fantaasiast üldiselt.

Meie teadvuses esilekutsutud kujutisi esemetest ja nähtustest, mida me antud momendil ei taju, nimetatakse kujutlusteks. Kui kujutlus osutub endise taju reproduktsiooniks, kuulub ta mälu valdkonda. Säärased on näiteks iga inimese kujutlused oma toast, majast, milles ta elab, lähedaste, tuttavate inimeste näod jne. Kuid võime luua endile ka selliste asjade kujutlusi, mida me varem millalgi ei ole tajunud. Inimene, kes kunagi ei ole sõitnud välja NSV Liidu keskvööndi piiridest, võib siiski kujutleda niihästi Arktika jääd kui ka tundrat, troopilisi metsi ja liivakõrbi. Seesugused kujutlused on fantaasiakujutlused.

Kuidas võivad tekkida säärased kujutlused? Kust saadakse nende jaoks materjali?

Kõik fantaasiakujutlused moodustatakse materjalist, mis on saadud endiste tajude kaudu ja on säilitatud mälus. Fantaasiategevus osutub alati nende andmete ümbertöötamiseks, mida pakuvad aistingud ja tajud. „Mitte millestki" ei suuda fantaasia midagi luua. Sünnilt kurt inimene ei suuda kunagi kujutleda häält, samuti

kui sünnilt pime ei suuda kunagi oma fantaasias luua värvilist kujutist.

Inimene, kes kunagi ei ole olnud Kauges Põhjas, võib ainult sellepärast kujutleda tundrat, et ta on näinud selle kujutusi piltidel ja fotodel, on näinud ka tegelikult üksikuid elemente, millest koosneb tundra maastik, on näinud lumega kaetud lagendikku, madalat võsa, on näinud loomaaias põtru. Sellise endiste tajude kaudu omandatud materjali ümbertöötus annabki võimaluse luua kujutluse tundrast, ja mida rikkalikum on see materjal, seda selgem ja täielikum võib olla fantaasiakujutlus. On juhtumeid, kus nooremate klasside õpilased, kes algavad NSV Liidu ajaloo õppimist, kujutlevad vene bojaari nagu nüüdisaegset inimest palitu ja sonimütsiga. See tuleneb sellest, et neil ei ole materjali, millest võiks luua õiget vene bojaari kuju; neil ei ole seda materjali, mis tavaliselt saadakse vanavene elust piltide ja illustratsioonide vaatlemisel, muuseumide külastamisel, teatrietendustel ja kinofilmidega tutvumisel.

Nüüd võime anda fantaasia definitsiooni: Fantaasia on uute kujutiste loomine endiste tajude materjali põhjal.

Isegi kõige kummalisemad ja fantastilisemad fantaasiaproduktid luuakse alati tegelikkuse elementidest. Sellised on kõik rahvafantaasia fantastilised olendid: näkk (naine kalasabaga), vanakreeka sfinks (lõvi keha, naise pea ja rind, linnu tiivad), majake kanajalgadel jne.

Lugege läbi säärane muinasjutulise poeesia iseloomulik näidis, nagu on Puškini „Ruslan ja Ljudmila" algus:

У лукоморья дуб зелёный;
Златая цепь на дубе том;
И днём и ночью кот учёный
Всё ходит по цепи кругом;
Идёт направо — песнь заводит,

Налево — сказку говорит.
Там чудеса: там леший бродит...
И. т. д. [1]

Fantastiline on siin ainult elementide ühendamine, ebatavaline on mõte ja tähendus, mida need elemendid omandavad, elemendid ise aga on võetud tegelikkusest. Tamm, kuldkett, kass, laulud — kõik see on tegelikkuses olemas ja igaühele tuttav. Kuid õpetatud kassi kuju, kes käib kuldketil ümber tamme ja laulab laule — on poeedi loova fantaasia produkt.

Inimese fantaasia on tekkinud ja arenenud tööprotsessis. Töötades inimene muudab, kujundab ümber tegelikkust, loob uusi asju, mis on vajalikud tema tarvete rahuldamiseks. Seejuures on vältimatuks tingimuseks teadliku eesmärgi olemasolek: inimene kujutleb juba ette oma töö tulemust, neid asju ja muutusi viimastes, mida ta saavutada tahab. Selles on inimese oluline erinevus loomadest.

„Ämblik sooritab operatsioone," kirjutab Marx, „mis meenutavad kangrut, ja mesilane oma vahakärgede ehitamisega teeb häbi mõnelegi inimesest arhitektile. Kuid ka kõige halvem arhitekt erineb parimast mesilasest algusest peale sellega, et enne kui ehitama hakata vahast kärjekannu, on ta selle juba valmis ehitanud peas. Tööprotsessi lõpul saabub tulemus, mis juba selle protsessi algul oli olemas töölise kujutluses".

Tegelikkuse ümberkujundamine „kujutluses", uute asjade konstrueerimine „peas" toimub fantaasia abil.

---

[1] Proosatõlge:
Merekääru ääres on roheline tamm.
Selle tamme küljes on kuldkett.
Ning päevad ja ööd läbi
Käib ketti mööda ringi õpetatud kass.
Läheb paremale — alustab laulu,
Läheb vasakule — jutustab muinasjuttu.
Seal on imesid: seal uidab metshaldjas...
Jne.

56. Tahtmatu ja tahteline fantaasiategevus.

Samalaadselt, nagu eristasime tahtmatut ja tahtelist tähelepanu, tahtmatut ja tahtelist omandamist ning reprodutseerimist, võime ka fantaasiaprotsessides eristada erinevaid tahtelisuse astmeid.

Täiesti tahtmatu fantaasiategevuse äärmiseks esinemisjuhuks on u n e n ä o d, kus kujutised tekivad ettekavatsematult, muutuvad iseendast ja astuvad ootamatutesse, kummalistesse, mõnikord täiesti mõttetuisse kombinatsioonidesse. Tahtmatu oma põhiolemuselt on ka fantaasiategevus, mis esineb poolunes, suikumisolekus, näiteks enne uinumist.

Sellise fantaasiategevuse väga täpse ja detailse kirjelduse annab L. N. Tolstoi oma romaanis „Sõda ja rahu" (IV köide, 3. j., X peatükk).

15-aastane Petja Rostov on Denissovi partisanisalgas; on öö; hommikule on määratud salga rünnak prantsuse kolonnile; Petja just alles tuli luurelt ja tukub, istudes veovankril. „Petja oleks pidanud teadma, et ta on metsas, Denissovi salgas... et ta istub prantslastelt äravõetud veovankril... et tema all istub kasakas Lihhatšev ja ihub tema mööka, et suur must laik paremal pool on vahimaja, ja punane, ergav laik all vasakul pool on kustuv lõkketuli..., kuid ta ei teadnud midagi sellest ega tahtnud teada. Ta oli võluriigis, kus polnud midagi tõelisusega sarnlevat. Suur must laik oli võib-olla tõesti vahimaja, aga võib-olla oli see koobas, mis viis otse maa sügavusse. Punane laik oli võib-olla tuli, aga võib-olla oli see ka hiiglasliku koletise silm..."

„Siuh, säuh, siuh, säuh, sihises ihutav möök, ja äkki kuulis Petja rütmilist muusikakoori, mis mängis mingit tundmatut, pidulik-magusat hümni... Muusika mängis ikka kuuldavamalt ja kuuldavamalt. Viis paisus, kandus ühelt mänguriistalt teisele... Iga mänguriist, mis sarnles kord viiuliga, kord pasunatega — ainult parem ning puhtam kui viiul ja pasunad — iga mänguriist mängis oma viisi ja sulas veel enne, kui ta oma viisi oli lõpetanud, ühte teisega, mis algas peaaegu sedasama, ja kolmanda ja neljandaga, ja kõik nad sulasid ühte... kord pidulik-kirikupäraseks, kord eredalt-helkivaks ja võidulikuks".

Need muusikalised kujutlused tekivad ja arenevad tahtmatult, iseendast. Selles mõttes sarnlevad nad unele. Kuid Petja ei maga; ta ainult tukub, ja seepärast suudab ta ikkagi tahtlikult mõjuda oma kujutluste voolamisele.

„Ta katsus juhtida seda määratu suurt mänguriistade koori. „Noh, tasemini, tasemini, vaibuge nüüd!" Ja helid kuulasid tema sõna. „Noh, nüüd täielikumalt, lõbusamalt! Veel, veel rõõmsamalt!" Ja tundmatust sügavusest tõusis tugevnevaid, pidulikke helisid".

Ärkvel olekus võib fantaasiategevus omada kõige mitmekesisemaid tahtlikkuse ja aktiivsuse astmeid. Oma arengu kõige kõrgemail astmeil, kirjaniku, kunstniku, õpetlase loovas töös, kujuneb fantaasia teadlikuks ja tahtlikuks protsessiks kujutiste loomisel, mis vastavad rangelt määratletud ideele ning rahuldavad niisama rangeid nõudeid. Niisiis osutub tugeva fantaasia arengu vajalikuks tingimuseks oskus tahtlikult esile kutsuda piisavalt selgeid kujutlusi.

Fantaasia tegevus kergeneb tunduvalt, kui ta leiab tuge tajus.

Üht või teist liiki kujutlused tekivad sageli vaid siis, kui antud momendil on olemas teatavad tajud. Paljud inimesed näiteks otse kahtlevad selles, et neil on mingisugusel määral elavaid maitsmiskujutlusi. Ja tõesti juhtub harva, et kellelgi läheb korda tahtlikult endas esile kutsuda hapu õuna maitse kujutlust. Kui aga näed valmimata õuna või, mis veel parem, kui näed teist inimest söömas sellist õuna, siis tekib sageli erakordselt selge ja elav hapu maitse kujutlus. Kergem ei ole ka ilma igasuguse välise põhjuseta esile kutsuda valu kujutlust, kuid see võib tekkida väga suure elavusega, kui näed, kuidas teine inimene on end põletanud või endal sõrme ära pigistanud.

57. Konstrueeriv fantaasia.

Konstrueerivaks fantaasiaks nimetatakse objekti kujutise moodustamist vastavalt selle objekti kirjeldusele (või joonestisele, skeemile jm.).

Lugedes füüsika või keemia õpikus mingisuguse katse kirjeldust peab õpilane võimalikult selgesti kujutlema esemete ja aparaatide asetust, toiminguid, mis tuleb sooritada, nende toimingute tulemust jne. See ongi konstrueeriva fantaasia tegevus. Masina tasapinnalist joonestist vaadeldes tuleb osata täiesti täpselt kujutleda selle masina üksikute osade asetust ruumis ja nende vastastikust sõltumust. See on samuti konstrueeriva fantaasia ja nimelt selle tema alaliigi töö, mida nimetatakse „tehniliseks fantaasiaks". Tehniline fantaasia, mis on tarvilik inseneri, tehniku ja kvalifitseeritud töölise tegevuses, eeldab oskust joonestisele vaadates mõtteliselt „näha" masinat, aparaati, detaili, mis sel joonestisel on kujutatud.

Eriti suurt osa etendab konstrueeriv fantaasia selliste teaduste õppimisel, millede objektid ei saa olla tuttavad isiklikust kogemusest. See käib botaanika, zooloogia, maateaduse, eriti aga ajaloo kohta: kauge mineviku sündmusi, nende aegade inimesi, olustikku, milles nad tegutsesid, — kõike seda võib kujutleda vaid fantaasia abil. Ajaloo tundmaõppimine, mis ei toetu rekonstrueeriva fantaasia tööle, jääb sõnade mehhaanilise omandamise tasemele.

Ei piisa siiski sellest, kui kujutleksime vaid midagi, ükskõik millise teaduse me ka võtaksime. Ülesanne ei seisne mitte lihtsalt selles, et endas esile kutsuda mingisugune kujutlus tundma õpitavast esemest, vaid selles, et luua õige kujutlus. Rekonstrueeriv fantaasia peab olema niihästi elav, rikkalik ja painduv kui ka õige, täpne, andma kujutisi, mis vastavad tegelikkusele.

See on võimalik kahel tingimusel:

1. Tuleb osata mõista õigesti neid kirjeldusi, skeeme ja joonestisi, milledest lähtub fantaasia tegevus.

Et kujutleda joonestise järgi masinat, on tarvis osata „joonestist lugeda", mõista selles rakendatavaid kujutamisviise, tunda tingmärke. Et luua õiget pilti mineviku sündmustest, on tarvis kõigepealt õigesti mõista ajaloolise kirjelduse ja jutustuse teksti.

2. Tarvis on omada küllaldast kaemuslike kujutluste tagavara vastavast tegelikkuse valdkonnast. Selle peatüki esimeses paragrahvis juba rääkisime sellest, et ilma piisava, taju kaudu saadud materjalita ei ole võimalik fantaasia produktiivne töö, ja tõime näite ebaõigeist ajalookujutlustest, mis tekivad sellise materjali puudulikkusest.

Rekonstrueerival fantaasial on täita ülitähtis osa inimese psüühilises arenemises. Andes võimaluse võõra jutustuse ja kirjelduse järgi kujutleda seda, mida ise ei ole näinud ega saa näha, viib see fantaasia inimese välja tema isiklike kogemuste kitsaist raamidest ja teeb tema teadmised konkreetseks ning elavaks.

Kõige ilmekamalt esineb rekonstrueeriva fantaasia tegevus ilukirjanduse lugemisel. Puškini, Gogoli, L. N. Tolstoi, Gorki ja teiste suurte kirjanikkude teoste kangelased ärkavad iseendast ellu lugeja fantaasias ning iseendast rullub lahti pilt sündmustest, mida autor kujutab. Igaüks teab, et hoopis kergem on saada selgeid ja elavaid kujutisi minevikust ajaloolist romaani või novelli lugedes kui ajalooõpikut või teaduslikku teost ajaloo alal uurides. Meenutage sellelt vaatekohalt teoseid, nagu Puškini „Kapteni tütar", Gogoli „Taras Bulba", A. N. Tolstoi „Peeter I", Walter Scott'i romaanid.

Ilukirjanduse lugemine on parim fantaasiakool, kõige võimsam vahend tema kasvatamiseks.

Kuid selliseks kooliks ei osutu mitte igasugune ilukirjanduse lugemine. Teose põgus ülevaatamine, mis taotleb vaid eesmärki teada saada, „millest siin kõneldakse" ja „mis edasi juhtub", ei arenda meie fantaasiat, vaid — vastupidi — harjutab seda tegevusetusele. Oskus ilukirjandust lugeda nõuab aktiivset fantaasiatööd, nõuab, et lugeja mõtteliselt „näeks ja kuuleks" kõike seda, millest on jutt.

Inimesed, kel see oskus puudub, kalduvad ilukirjandusliku teose lugemisel kirjeldusi vahele jätma. See on täiesti loomulik: „laisa fantaasiaga" inimesele peab kunstiline kirjeldus tunduma igavana ja ülearusena.

Et mõista kunstilist kirjeldust, et piisa sellest, kui aru saada sõnade tähendusest ja taibata, millistest asjadest on jutt; tarvis on täie kaemuslikkusega kujutleda pilti, mille autor esitab. Vähe sellest. Et see pilt elavneks, on paljudel juhtudel tarvis nägemiskujutist temast täiendada paljude teiste — kuulmis-, haistmis- jm. — kujutlustega. Ainult siis võib tõepoolest fantaasia teel kanduda sellesse olustikku, millesse autor meid tahab viia, seda „läbi elada".

Lugege järgmisi ridu Turgenevi juulihommiku kirjeldusest:

„Kes peale jahimehe on tundnud, milline rõõm on koiduajal luusida põõsaste vahel? Rohelise ribana jääb teie jalgade jälg kastele, valendavale rohule. Lükkate laiali põõsa — ning teid kallab üle terve puhang peatuma jäänud sooja öölõhna: kogu õhk on täis värsket koirohu vihadust, tatra ja ristikheina mesimagusust; kaugel seisab müürina tammemets, särab ja punetab päikese käes; on alles jahe, kuid juba on tunda palavuse lähedust. Pea pöörleb rammestunult aroomide ülikküllusest... Seal hakkas kriuksuma vanker... Vikati hele kõlin kostab teie selja taga".

Et neid ridu tõeliselt mõista, on tarvis mõtteliselt „näha" niihästi tammemetsa müüri, mis särab ja punetab päikese käes, kui ka rohelist jälge valendaval rohul, on tarvis mõtteliselt „kuulda"

vankri kriuksumist ja vikati kõlinat. Vähe sellest, on tarvis kujutleda koirohu vänget lõhna, mesimagusat tatra- ja ristikheinalõhna (haistmisfantaasia), kujutleda hommikust jahedust ja juba tunduma hakkavat palavuse lähedust (temperatuuri-fantaasia), kujutleda „rammestunud" pea-pööritamise aistingut. Siis võib tõepoolest läbi elada seda, mida te läbi elaksite „luusides koiduajal põõsaste vahel", see tähendab tõeliselt kanduda kujutatavasse olukorda.

Ilukirjanduse lugemise kunsti tuleb õppida, kuid seda kunsti omandades arendad ja täiustad samal ajal oma fantaasiat.

58. Loov fantaasia.

Loovaks fantaasiaks nimetatakse uute kujutiste moodustamist loova tegevuse protsessis, s. o. sellise tegevuse protsessis, mis annab tulemusena originaalseid ja väärtuslikke produkte. Selline on kirjaniku, maalikunstniku, helilooja, õpetlase, leiutaja jt. fantaasia.

Loov fantaasia on tunduvalt komplitseeritum ja raskem protsess kui rekonstrueeriv fantaasia. Luua Onegini, Petšorini või Pljuškini kujusid on võrratult raskem kui neid kujutleda ja mõista juba olemasolevat teost lugedes. Uut masinamudelit luua on võrratult raskem kui seda kujutleda valmis joonestise järgi.

Ei ole sellist loominguala, kus fantaasia ei etendaks tähtsat osa.

Igasugune töö, mis esineb loova tööna, lülitab endasse loova fantaasia tegevuse. Tööline-stahhaanovlane, kes murrab vanad normid ja saavutab toodangu tohutu suurenemise, peab kujutlema, „looma oma fantaasias" tööriistade uue ratsionaalse asetuse, uued tegevuse täitmise viisid, tööjõu uue paigutuse.

Kerge on mõista, kui tähtis on loov fantaasia leiutajale, kes ei otsi mitte abstraktset ideed, vaid konkreetset asja —

masinat, aparaati, seadist jne.; enne kui anda oma leiutisele mudeli kuju, peab ta selle konstrueerima „peas", peab seda kujutlema. Leiutaja fantaasia on tehniline fantaasia, kuid mitte rekonstrueeriv tehniline fantaasia, millest rääkisime eelnevas paragrahvis, vaid loov fantaasia.

Niisama tähtis on fantaasia ka õpetlasele. Kavatsedes eksperimenti peab õpetlane oma teadvuses looma sellise tingimuste-kombinatsiooni, mis annaks võimaluse kontrollida tema poolt loodud hüpoteesi või püstitatud seadust.

Uusi hüpoteese luues ja uusi seadusi püstitades peab ka õpetlane „andma vaba voli oma fantaasiale". Omamata geniaalset fantaasiajõudu ei oleks Newton tulnud mõttele tuletada planeetide liikumist visatud kivi või kahurikuuli liikumisest ning seletada ühe ning sama põhjusega asjade langemist Maal ja planeetide liikumist Päikese ümber. Ei ole niisugust teadust, mis ei nõuaks fantaasiat. Lenin rõhutas fantaasia vajalikkust isegi matemaatikas, kõige abstraktsemas teaduses, osutades, et ilma fantaasiata ei oleks olnud võimalikud suured matemaatilised avastused.

Siiski ei ole kuski mujal fantaasial sellist erandlikku tähtsust kui kunstis, kunstilise loomingu protsessis. Teaduses on fantaasiakujutised vaid materjaliks, mida kasutab õpetlase loov mõte. Kunstis on kujutiste loomine loomingu eesmärgiks; kujutistes kehastab kunstnik — kirjanik, maalikunstnik, helilooja, näitleja — oma ideed. Seepärast on fantaasiategevusel keskne koht kunstilise loomingu protsessis.

Võtame näiteks kirjaniku fantaasiategevuse.

Kõigepealt tuleb märkida suurte sõnakunstnikkude fantaasiakujutiste erakordset selgust ja elavust. Need kujutised luuakse enamasti juba enne kirjutamisprotsessi algust. Autor „näeb" mõtteliselt oma kangelasi ja nende toiminguid, „kuuleb" nende kõnelusi ja talle jääb ainult süveneda sündmuste mõttesse, mis rulluvad lahti tema seesmise pilgu ees, talle

jääb toimetada selle valik, mis peab kuuluma teosesse, ja võimalikult täpselt kirjeldada valitut.

„Mina ei loo raamatu sisu," ütles Dickens, „vaid ma näen seda ja kirjutan üles." Niisamuti iseloomustas Gontšarov romaanikirjutamise protsessi: „Tegelased ei anna mulle rahu, tikuvad ligi, poseerivad stseenides, ma kuulen katkendeid nende kõnelustest, ja sageli on mulle paistnud, et ma ei mõtle seda välja, vaid et kõik see hõljub minu lähedal õhus, ja mul tarvitseb ainult vaadata ja sellesse mõttega süveneda."

Kirjanikule muidugi ainult *näib*, et ta ei „loo", ei „mõtle välja" oma teost. Näib see esiteks sellepärast, et kujutised luuakse tavaliselt juba enne kirjutamisprotsessi, teiseks sellepärast, et need kujutised oma selguselt ja elavuselt lähenevad tajukujutistele. Märkides seda viimast joont ütleb A. N. Tolstoi iseenda kohta, et ta meenutades on sageli „ära seganud olnu ja kujuteldu".

Teine tähtsaim kirjaniku fantaasiajoon seisneb selles, et kirjanik lihtsalt niihästi „näeb" ja „kuuleb" oma kangelasi kui ka — A. N. Tolstoi väljenduse järgi — „elab ühes nendega". Kirjanik peab oskama end kujutleda iseenda kangelasena, asetada enda tema kohale, elada fantaasias läbi tema tundeid.

Gorki nägi selles kõige tähtsamat kirjaniku fantaasia erinevust õpetlase fantaasiast. „Teaduse alal töötaja," kirjutas ta, „uurides oinast, ei tarvitse kujutleda iseennast oinana, kuid kirjanik, olles helde, on kohustatud end kujutlema ihnena, olles omakasupüüdmatu, tundma end omakasupüüdliku ahnitsejana, olles nõrgatahteline, kujutama veenvalt tugeva tahtega inimest".

Võib ütelda, et kirjanikul peab nägemis-, kuulmis- jne. fantaasia kõrval olema veel *emotsionaalne fantaasia*, s. o. võime fantaasias läbi elada võõraid tundmusi.

Selline võimas ja rikas fantaasiategevus on võimalik vaid piisava materjali korral. Selle materjali kogumine eeldab järgmisi tingimusi:

1. Täheldusvõime kõrget arengut, millest juba oleme rääkinud peatükis tajust (lk. 89—90).

2. Kirjaniku poolt kujutatava tegelikkuse valdkonna hoolikat ja süvendatud uurimist.

Et kirjutada ainuüksi „Hadži Murati" 15. peatükki, milles esitatakse Nikolai I kuju, uuris L. Tolstoi mitme aasta kestel kõiki talle kättesaadavaid materjale, mis kujutasid selle tsaari isiksust, tema eluviisi, tema õukonna elu ja kombeid, luges arhiivdokumente, kogus suulisi andmeid veel elavailt Nikolai kaasaegseilt. „Kuna armastan kirjutada ainult seda, mida hästi mõistan," ütles ta, „siis on mul tarvis täielikult, niipalju kui suudan, omandada tema iseloomu võti. Selleks nimelt kogungi ja loen kõike, mis käib tema elu ja iseloomu kohta."

3. Isikliku emotsionaalse elu rikkust ja eriti emotsionaalse mälu kõrget arengut, mis annab materjali emotsionaalsele fantaasiale.

Kõige tähtsamaks, otsustavamaks tingimuseks, mis määrab loova fantaasia töö, on inimese ideeline suundus. Fantaasia väärib ainult siis loova fantaasia nimetust, kui ta soodustab idee realiseerimist, kui loodavates kujutistes leiab kehastust loova töötaja ideeline kavatsus.

Loova fantaasia peamiseks tõukejõuks on inimese maailmavaate poolt määratletud ideeline suundus.

59. Unistus.

Fantaasia erivorm on unistus. Nagu loov fantaasiagi on unistus iseseisev uute kujutiste loomine. Kuid ta erineb loovast fantaasiast kahe olulise joonega:

1. Unistuseks nimetatakse kujutiste loomist soovitavast, kuna loova fantaasia kujutistes ei kehastu sugugi mitte alati autori soovid. Ei saa kuidagi nimetada negatiivseid Tšitšikovi, Pljuškini, Nozdrjovi kujusid „Gogoli unistuseks". Unistustes leiavad oma kujuka väljenduse inimese soovid, kõik see, mis teda enda poole kisub, mida ta taotleb.

2. Unistuseks nimetatakse fantaasiaprotsessi, mis ei ole lülitatud loovasse tegevusesse, s. o. ei anna otsekohe ning vahetult objektiivset produkti kunstiteose, teadusliku avastuse, tehnilise leiutise jm. näol.

See ei tähenda siiski, et unistus ei ole kuidagi seoses tegevusega. Unistus ei ole suunatud mitte käesolevale, vaid tulevasele tegevusele, mispärast moodustab sageli loova fantaasia esimese, ettevalmistava astme. Loova fantaasia jõul loob leiutaja aparaadi konstruktsiooni, mille kallal ta töötab teataval ajal, unistustes aga visandab ta endale oma tulevaste tööde piirjooned, nende loominguliste mõtete kehastuse, mis teda enda poole kisuvad.

Unistus on fantaasiaprotsess, mis on suunatud tulevikku ning seejuures soovitavasse tulevikku.

Ei ole õige mõista unistust kui passiivse, tahtmatu fantaasiamängu tulemust. On muidugi olemas ka sellised unistused (neid nimetatakse sageli „unelmaiks"), kuid need moodustavad vaid selle fantaasiavormi alama astme. Kõrgemail astmeil muutub unistus aktiivseks, tahteliseks, teadlikuks protsessiks.

Unistuse väärtuse määrab peamiselt see, millises suhtumises on ta inimese tegevusega.

Ühes oma töös esitab Lenin 60-ndate aastate tuntud kriitiku ja publitsisti Pissarevi järgmised sõnad, rõhutades neis

sisalduva mõtte õigsust „kasulikust unistusest kui tõukejõust tööle":

„Minu unistus võib ette jõuda sündmuste loomulikust käigust või ta võib ka kalduda hoopis kõrvale, sinna, kuhu mingisugune sündmuste loomulik käik kunagi ei või jõuda. Esimesel juhul ei too unistus mingisugust kahju; ta võib isegi toetada ja suurendada töötava inimese energiat... Kui inimene oleks täiesti võimetu selliselt unistama, kui ta ei suudaks vahest ette rutata ning vaadelda oma fantaasias tervikulisel ja lõplikul kujul sedasama teost, mis alles hakkab kujunema tema käte all, siis ei suuda ma tõesti kujutleda, milline aje sunniks inimest ette võtma ja lõpule viima ulatuslikke ning väsitavaid töid kunsti, teaduse ja praktilise elu alal..."

Iseloomustades Oleg Koševoi isikus nõukogude inimeste „uue, kõige noorema sugupõlve" paremaid esindajaid, rõhutab Fadejev neid kujutades selliseid „pealtnäha ühendamatuid jooni", nagu on „unistuslikkus ja tarmukus, fantaasialend ja praktilisus". „Ühendamatutena" võivad need jooned näida vaid esimesel, pealiskaudsel pilgul. Unistus ja fantaasialend osutuvad võimsaks tõukejõuks tegevusele. Unistades vaatab inimene ettepoole, tulevikku ja näeb oma unistustes nagu tulevase tegevuse programmi, selle perspektiive. Tema soovid ja püüdlused, kehastudes unistuskujutistes, muutuvad tugevamaks ja mõjuvamaks. Eriti selgesti on see esitatud „Noores kaardiväes" Sergei Tjulenini (vt. XII peatükk) ja Ljuba Ševtsova (vt. XXII peatükk) kujudes; kirglik unistus kangelasteost etendas erandlikku osa nende vaimses kasvamises.

Hoopis teistsuguse iseloomuga on unistus, kui ta esineb inimeses tegevuse asendajana, kui inimene unistab, selle asemel et tegutseda, kui ta põgeneb elu eest unistusse. Sellised inimesed ei vaata unistades mitte ette, vaid kõrvale. Nad leiavad unistustes oma soovide kujutletud täitumise ja see

päästab nad tarvidusest võidelda nende soovide tõelise täitumise eest. Selliseid inimesi nimetatakse „tühiseiks unistajaiks".

60. Fantaasia ja tundmused.

Fantaasiategevus on kõige tihedamas seoses inimese emotsionaalse eluga. See seos on kahepoolne. Ühelt poolt äratavad tundmused fantaasiategevust: hirmu mõjul maalib fantaasia lugematute hädaohtude perspektiive, kuid inimeses, kéda tiivustab edasijõudmiserõõm, toob ta esile tulevaste edusammude ja saavutuste kirkaid pilte. Teiselt poolt tekitavad fantaasiakujutised tundmusi või tugevdavad juba olemasolevaid tundmusi: paljud inimesed, kes tahavad lasta hammast välja tõmmata, kujutlevad nii elavalt oodatavat valu, et elavad läbi hoopis intensiivsemat hirmutundmust, kui on lühike ebameeldivus, mis neid arsti kabinetis tõepoolest ootab.

Eriti selgesti nähtav on fantaasia ja tundmuse seos kunstilises loomingus. Loominguprotsess ei saavuta kunagi täielikku hoogsust, kuni kunstnik on ükskõikne oma idee suhtes, kuni kavatsetud süžee teda ei eruta, ei sütita. Tähelepanuväärsed loova fantaasia teosed sünnivad alati suurtest tundmustest.

Tšaikovski kirjutas oma ooperi „Jevgeni Onegin" puhul: „Kui kunagi on kirjutatud muusikat siira innustusega, armastusega süžee ja tegelaste vastu, siis on see muusika „Oneginile". Mina heldisin ja värisesin väljendamatust naudingust, kui seda kirjutasin". Edaspidises loominguprotsessis muutuvad tundmuse mõjustusel tekkinud fantaasiakujutised ise tundmuste allikaks. fantaasiakujutised võivad erutada kunstnikku, kes nad on loonud, mitte vähem kui tegeliku elu sündmused. Glinka meenutab, et Sussanini olukord stseenis poolakatega metsas erutas teda nii tugevasti, et tal „juuksed tõusid püsti ja külmajudinad käisid üle naha". Tšaikovski kirjutas päeval, mil jõudis lõpule viimane pilt

„Padaemandast", oma päevikusse: „Nutsin hirmsasti, kui Herman hinge heitis".

Niisamasugune on fantaasia ja tundmuste seos kunstiteose tajumisprotsessis. Mida intensiivsemalt teos meid erutab, seda intensiivsemaks muutub rekonstrueeriva fantaasia tegevus, sedamööda aga, mida selgemini me kujutleme teose kangelasi ja olustikku, milles nad tegutsevad, elame sügavamalt ja intensiivsemalt läbi nende tundmusi.

Kunst on niihästi fantaasia kui ka tundmuste kooliks. Andes inimesele võimaluse läbi elada sügavate ja tähelepanuväärsete tundmuste maailma, millede akumulaatoriks on suured kirjanduse, muusika, maalikunsti teosed, avardab ta inimese emotsionaalse kogemuse piire ning rikastab sellega tema hingeelu sisu.

Ilma fantaasiata ei ole rikas ning mitmekülgne emotsionaalne elu võimalik. Inimene, kel puudub fantaasia, on paratamatult suletud kitsalt-isiklike tundmuste ahtakesse ringi. Et rõõmu tunda võõrast rõõmust ja kaasa tunda võõrale kurbusele, tuleb osata fantaasia abil kanduda teise inimese olukorda, asuda mõtteliselt tema kohale. Tõeliselt delikaatne ja osavõtlik suhtumine inimestesse eeldab elavat fantaasiat.

61. Kujutluste ümberkujundamine fantaasias.

Fantaasiategevus osutub alati nende andmete ümbertöötamiseks, ümberkujundamiseks, mida pakub taju. Tutvume nüüd sellega, kuidas see ümberkujundamine toimub. Näited võtame kirjaniku loova fantaasia vallast, sest siin tulevad väga selgesti ja reljeefselt esile fantaasia karakteersed iseärasused.

Jutustades sellest, kuidas ta lõi romaani „Sõda ja rahu" naiskangelase Nataša Rostova kuju, ütles ükskord L. N. Tolstoi: „Ma võtsin Sonja, tampisin ta segamini Tanjaga, välja tuli Nataša." Sonja oli Lev Nikolajevitši naine, Sofja Andre-

jevna Tolstaja, Tanja — viimase õde Tatjana Andrejevna. Niisiis on Nataša Rostova kuju loodud kahe Tolstoile väga lähedaselt tuttava naise kuju kokkusulatamise teel [1].

Kuidas võib toimuda selline kokkusulamine? On ju täiesti ilmne, et ei saa lihtsalt teineteisega ühendada kahe inimese tervikulisi kujusid. Tuleb need kujud lahutada üksikuiks joonteks või tunnusteks ja ühendada siis mõned kahelt eri kujult võetud jooned uueks kujuks.

Kogu selle protsessi võib järelikult jagada kahte järku: 1) analüüs, s. o. üksikute joonte või tunnuste eraldamine tervikulisest kujust, ja 2) süntees, see tähendab üksikute joonte või tunnuste ühendamine uueks tervikuliseks kujuks. Mõlemad need momendid — analüüs ja süntees — moodustavad paratamatult vajalikud osad loovast fantaasiaprotsessist. Fantaasia eraldab üksikuid jooni neist reaalse tegelikkuse kujutistest, mida annab taju, ja loob neist joontest uuesti ühtsed ja tervikulised kujutised.

Kui ilmus „Meie aja kangelane", avaldasid mõned kriitikud arvamust, et Petšorini kuju on ehk lihtsalt autori portree. Vastates neile kriitikuile osutas Lermontov romaani teise trüki eessõnas, et Petšorin on „tõesti portree, kuid mitte ühest inimesest; see on portree, mis on moodustatud kogu meie sugupõlve pahedest nende täies arengus". Järelikult on Petšorini kuju Lermontovi enda tunnistuse järgi moodustatud joontest, mida autor on eraldanud paljudest enda poolt vaadeldud inimestest: „on koostatud kogu meie sugupõlve pahedest" (muidugi mitte „kogu sugupõlve" sõna tähttähelises mõttes, vaid selle sugupõlve teatava klassigrupi omadest).

Niisamuti kirjeldab kunstilise kuju loomise protsessi Gorki. „Kangelase iseloom," ütleb ta, „koostatakse paljudest üksi-

[1] Tegelikult on Nataša Rostova kuju tekkimine komplitseeritum. Esitatud sõnades on Tolstoi osutanud vaid selle põhiallikaile.

kuist joonekestest, mis on võetud mitmesugustelt tema sotsiaalse grupi inimestelt... Tarvis on hästi tähelepanelikult vaadelda paarisada pappi, poodnikku või töölist, et ligikaudu õigesti maalida ühe töölise, papi või poodniku portreed."

Sel teel luuakse kõik need kunstilised kujud, mida võib nimetada *tüüpilisteks*. Kuju saab *tüübiks* siis, kui temasse on kogutud, ühendatud kogu inimgrupile iseloomulikud jooned, kui ta osutub (Gorki väljenduse järgi) „paljude ühesuguste faktide ekstraktiks". Sellise kuju loomine osutub *üldistamisprotsessiks*, s. o. kogu objektiderea ühiste tunnuste väljaeraldamiseks ja nende tunnuste väljendamiseks ühes kujus.

Kirjaniku fantaasia poolt loodud kuju omapära seisneb siiski selles, et olles üldistuse tulemus, jääb ta siiski *üksiku* inimese kujuks, mis annab edasi kõik selle inimese individuaalsed iseärasused. Petšorin ei ole lihtsalt terve sugupõlve pahede koondis. See on elav inimene hulga joontega, mis on omased isiklikult temale, aga sugugi mitte kõigile tema sugupõlve esindajaile, ja ta ei oma mitte üksnes pahesid, vaid ka tervet rida positiivseid omadusi.

Et mõista õigesti sellise kuju loomisprotsessi, ei või mõtelda, et fantaasia sünteetiline töö on midagi eelneva analüüsi teel eraldatud joonte mehhaanilise liitmise ja üksteisega sobitamise taolist. Niiviisi võib saada surnud skeemi, aga mitte elava inimese kuju.

Tegelikult lähtub fantaasia loov töö neist selgeist ja elavaist kujudest, mis tunglevad kirjaniku seesmise pilgu ees. Nende kujude kallal töötab kunstnik, neid aegamööda muutes vastavalt oma loomingulisele ideele.

Seejuures on suurima tähtsusega üks meie kujutluste iseärasus, millest juba eespool oleme rääkinud (lk. 141—142). Kujutlused ei anna kunagi edasi ühesuguse selgusega objekti kõiki jooni ja tunnuseid; alati tungivad mõned jooned, miskipärast meile kõige tähtsamad ja huvitavamad, esile enam või

vähem segase kujutise taustal. Tüüpiliste kujude loomine toimubki esmajoones sellise *esiplaanile tõstmise, rõhutamise, tüüpiliste üldiste joonte eraldamise* teel elava, *konkreetse inimese* kujus. Meenutame eespool toodud Lermontovi sõnu: Petšorini kuju ei ole lihtsalt koostatud kogu sugupõlve pahedest, vaid neist pahedest „nende täies arengus". Teatava joone esiletõstmine ilmneb sageli just selles, et ta esineb „täies arengus", see tähendab on väljendatud maksimaalselt tugevas astmes.

Ühenduses sellega saab mõistetavaks see osa, mida võib etendada loovas fantaasias *hüperbool*, s. o. asja üksikute joonte ja tunnuste liialdamine. See suurendab kuju selgust ja ilmekust, ülimal määral kaasa aidates tema teatavate joonte esiplaanile tõusmisele.

Kordamisküsimused.

1. Mida nimetatakse fantaasiaks?
2. Millises suhtumises on fantaasia tajuga?
3. Milline tähtsus on fantaasial töös?
4. Mida nimetatakse konstrueerivaks fantaasiaks?
5. Milliseid tingimusi peab rahuldama konstrueeriv fantaasia?
6. Mida nimetatakse loovaks fantaasiaks?
7. Iseloomustage loova fantaasia tegevust.
8. Mis on unistus?
9. Milles seisneb unistuse väärtus?
10. Missugust osa etendavad analüüs ja süntees fantaasia kujutiste loomisel?
11. Kirjeldage tüüpilise kuju moodustamise protsessi.

Ülesanded.

1. Selgitage näidete varal konstrueeriva fantaasia vajalikkust geomeetria ja ajaloo õppimisel.
2. Kirjeldage võimalikult täpselt, millised kujutlused tekivad teil mingi katkendi lugemisel ilukirjanduslikust tekstist.
3. Selgitage näite varal loova fantaasia osa teaduslikus töös.
4. Leidke kirjandusest näiteid kasuliku unistuse ja „tühise unistuslikkuse" kohta.

IX peatükk.

Mõtlemine ja kõne.

62. Mõtlemisest üldiselt.

Ärgates hommikul läheb inimene akna juurde ja näeb, et majade katused on märjad. „Tähendab, öösel on sadanud vihma," mõtleb ta.

See juhtum on meile mõtlemisprotsessi tüüpiliseks näiteks. Otseselt ei ole inimene vihma näinud. Ta on sellest teada saanud kaudsel teel, teiste faktide vahendusel, s. o. vahendatult. Mõtlemise esimene tunnus seisnebki selles, et ta on reaalse maailma asjade ja nähtuste vahendatud tunnetuse protsess.

Millel põhjeneb siis sellise vahendatud tunnetuse võimalus? Kõigepealt teadlikkusel seoseist ja suhteist asjade ja nähtuste vahel. Et öösel on vihma sadanud, võis inimene järeldada ainult sellepärast, et talle on tuntud põhjuslik seos vihma ja katuste märguse vahel.

Teine, seejuures mitte vähem tähtis mõtlemise tunnus seisneb selles, et ta kujutab endast reaalse maailma üldistatud tunnetust.

Ei piisa märkamisest, et ükskord vihm põhjustas katuse märguse. Sellest ei saa veel teha mingit järeldust. Tuleb jõuda üldisele otsustusele: pärast igasugust küllaldase tugevusega vihma on katused märjad. Teisiti üteldes, on tar-

vilik, et inimene üldistaks oma tähelepanekute tulemused. Vähe on seose märkamisest kahe fakti vahel; tarvis on teadlik olla, et see seos on üldise iseloomuga, et tema määrajaks on asjade üldised omadused. Meie näites ei ole põhjusliku seose määrajaks vihma ja katuste märguse vahel mitte mingisuguse ühe vihma erisused, vaid omadused, mis on ühised igale küllalt tugevale vihmale.

Igas mõtlemisprotsessis on meil tegu asjade üldiste omadustega, s. o. sarnaste asjade või nähtuste kogu rühmale kuuluvate omaduste peegeldusega.

Mõtlemine võimaldab meil teada seda, mida me otseselt ei ole vaadelnud. Vähe sellest, ta võimaldab ette näha sündmuste käiku ja meie endi tegevuste tulemusi.

Meie tunnetus algab aistinguist ja tajudest. Kuid me tajume alati üksikuid fakte, üksikute faktide teadmine aga ei võimalda ette näha teiste faktide kulgemist. Kuidas võiksime ette näha, kuivõrd kiiresti sulab kuumas tees just see suhkrutükk, kui meie seda tükki veel ei ole proovinud sulatada, seda aga, mis juhtus teiste suhkrutükkide teesse panemisel, ei ole me kuidagi üldistanud? Suhkrut teesse pannes näeme ette, mis sellest saab, ainult sellepärast, et oleme üldistanud oma endiste vaatluste tulemusi ja teame mõningaid suhkru üldisi omadusi, teame seost suhkru sulamise kiiruse ja vedeliku temperatuuri vahel.

Niisiis võime ütelda: mõtlemine on asjade üldiste omaduste peegelduse ja asjadevaheliste seaduspäraste seoste ning suhete leidmise protsess. Teiste sõnadega võib väljendada seda definitsiooni nii: mõtlemine on tegelikkuse üldistatud ja vahendatud tunnetamise protsess.

63. Kõne ja tema suhe mõtlemisega.

Meie mõtlemine on lahutamatult seotud kõnega.

Esiteks annavad kõne abil inimesed üksteisele edasi oma mõtteid. Kõne on suhtlemisvahend inimeste vahel.

Teiseks mõtlevad inimesed rõhuval enamikul juhtudest kõne abil. Kõne osutub sel kombel mõtlemise abinõuks. Kui inimeselt küsida: „Millises keeles te mõtlete?", ei imesta ta sugugi, vaid vastab otsekohe: „vene keeles", „ukraina keeles", „usbeki keeles" jne. Inimene, kes valdab väga hästi kahte-kolme keelt, võib mõtelda ka kord ühes, kord teises neist keeltest. On otse reegliks: me mõtleme sõnadega.

Et olla suhtlemisvahendiks, peab kõnel olema mingisugune väline avaldusvorm, mis teiste inimeste kuulmisele või nägemisele on tajutav. Erinev säärasest välisest kõnest on seesmine hääletu kõneprotsess, mille abil me mõtleme ja mida nimetame seesmiseks kõneks.

Väline kõne võib olla suuline ja kirjalik. Peale selle võime suulise kõne piirides eristada kaks liiki: dialoogiline kõne (sõnast „dialoog" — kahekõne, kõnelus), mis toimub vestluse kujul kahe või mitme isiku vahel, ja monoloogiline kõne (sõnast „monoloog" — ühekõne), mis on ühe inimese jutustus, ettekanne, loeng jne., kuna teised samal ajal osutuvad ainult kuulajaiks. Nii eristame kolm välise kõne liiki: suuline dialoogiline kõne, suuline monoloogiline kõne ja kirjalik kõne.

Iga kõne annab edasi teatavat sisu, kuid väljendab ka kõneleja või kirjutaja suhtumist sellesse sisusse. Teisiti öeldes, kõne annab edasi mõtteid, kuid väljendab ka tundmusi. Kõne seda külge nimetatakse tema ilmekuseks. Kõne, millel pole ilmekust, jätab surnud, elutu mulje, sellest hoolimata kui sisukaid mõtteid ta ka edasi annaks. Suulises

kõnes väljendub kõneleja emotsionaalne toon intonatsioonis, miimikas, žestides; kirjalikus kõnes aga puuduvad need vahendid, ja kirjutaja võib teha oma kõne ilmekaks ainult vastava sõnade valiku ja paigutuse teel.

Kõne on mõtlemise paratamatult vajalik abinõu. Kuid siit ei järgne veel, et mõtlemisprotsess redutseerub kõnele, et mõtlemine tähendab rääkimist kuuldavalt või endamisi. Erinevus mõtte enda ja tema sõnalise väljenduse vahel nähtub sellest, et ühte ja sedasama mõtet võib väljendada mitmesugustes keeltes. Seejuures jääb mõte muutumatuks, kuigi kõik sõnad on muutunud. Üks ja seesama mõte võib esineda mitmesuguses kõnelises vormis, kuid ilma mingisuguse kõnelise vormita ta kindlasti inimesel ei eksisteeri.

Millega siis säärasel juhul seletada igale inimesele tuttavat olukorda, kus tunned, et mõistad mingisugust mõtet, kuid ei suuda seda sõnadega väljendada? „Ma tean, milles siin asi seisneb," ütleb inimene, „kuid ei suuda seda kuidagi sõnadega edasi anda." Võib tekkida arvamus, et sellised juhud moodustavad erandi üldisest reeglist, et siin on „mõte ilma sõnadeta", millele ei lähe korda leida mingit kõnelist väljendust.

Säärane arvamus on siiski väär. Asi ei seisne mitte selles, et ei õnnestu leida *mingit* kõnelist väljendust sõnadeta mõttele, vaid selles, et ei õnnestu *üle minna mõtte väljenduselt seesmises kõnes tema väljendusele välises kõnes*. Kui inimene tõesti oma mõtet mõistab, siis tähendab see, et mõistmine väljendub temal mingisugustes sõnades. Kuid üks asi on minu mõtte selline väljendus, mis mulle endale on mõistetav, ja teine asi on väljendus, mis on mõistetav teisele inimesele. Kui kellelgi on raske oma mõtet väljendada sõnadega, siis tähendab see, et tal on raske seda väljendada teistele inimestele mõistetaval viisil, väljendada seda välise kõne vormides.

Seesmine kõne erineb välisest kõnest selle poolest, et ta on häälletu. Kuid ta erineb ka oma struktuurilt. Väline kõne on kõne teistele, seesmine on — kõne endale. Seepärast võib viimane olla äärmiselt koondatud, katkendlik: mina ise olen sedavõrd oma mõtetega „kursis", et võin palju vahele jätta nende formuleerimisel.

Seesmine kõne sarnaneb väga lakoonilisele telegrammile, mis saadetakse varem tehtud kokkuleppe kohaselt. Nii näiteks telegramm „Viieteistkümnendal kuuendaga terve kirjuta" võib tähendada: „Sõidan viieteistkümnendal märtsil rongiga nr. 6. Ema on terve. Kirjuta temale". Sellise telegrammi mõtet võib mõista ainult inimene, kes on täielikult kursis sellega, millest siin peab kõne olema. Igale teisele on selline telegramm täiesti mõistmatu. Veel mõistmatum oleks inimese seesmine kõne teistele inimestele, kui need võiksid seda kuulda.

On ilmne, et üleminek seesmiselt kõnelt välisele nõuab mõtte kõnelise väljenduse ümberkorraldamist, ja pole imestada, et see võib olla seoses suurte raskustega.

Analüüsides seda olukorda, mida iseloomustab oskamatus oma mõtet „sõnadega väljendada", tuleb märkida ka, et enamasti on meil raske „sõnadega väljendada" sellist mõtet, mis meile endilegi osutub ähmaseks, mitte täiesti selgeks. Parim abinõu oma mõtet iseendale lõplikult selgeks teha on — katsuda seda teisele edasi anda. Kui see ei õnnestu, siis tähendab see, et mõttes endas on mingisuguseid lünki, selgusetust, ebamäärasust. Täieliku täpsuse ja viimistluse saab mõte vaid siis, kui ta leiab täpse ja viimistletud sõnalise formuleeringu. Kui inimene ei kõnele ega kirjuta teisiti kui ebamääraselt ja segaselt, siis ei saa ka tema mõttekäigul olla täielikku selgust ega täpsust.

Leides endale väljenduse välises kõnes, meie mõte täieneb, areneb, selgineb.

Kõne on suhtlemisvahend inimeste vahel ja nende mõtlemise abinõu. Mõlemad need kõne funktsioonid on kõige tihedamalt seotud teineteisega. Arenedes ja täienedes suhtlemisvahendina, kujuneb kõne ühtlasi peenemaks ja täielikumaks mõtte abinõuks.

64. Mõiste ja sõna.

Mõtlemine toimub kolmes põhivormis. Need vormid on mõiste, otsustus ja järeldus.

Mõiste on mõtlemisvorm, milles peegelduvad asjade ja nähtuste üldised ning seejuures olulised omadused.

Nii näiteks geomeetria mõistes „kolmnurk" peegelduvad omadused, mis on ühised kõigile kolmnurkadele ja seejuures on olulised geomeetria vaatekohast. Sellised tunnused, nagu paberi värv, mille peal on kujutatud kolmnurk, või joonte jämedus, mis selle moodustavad, ei ole olulised geomeetria vaatekohast ja ei kuulu seepärast selle mõiste sisusse.

Mõisteis kristalliseeruvad meie teadmised reaalse maailma asjadest ja nähtustest.

Mõiste erineb kujutlusest oma üldistatuma ja abstraktsema, mittekaemusliku iseloomuga. Kujutlus on asja kujutis, mõiste on mõte asjast.

Kaugeltki mitte kõike, millest me mõtleme, ei saa kujutleda kaemuslike kujutistena. Tabava illustratsiooni sellele väitele annab Lenin: ei saa kujutleda liikumist 300 tuhat kilomeetrit sekundis (valguse kiirus), kuid mõtelda säärast kiirust võib. Katsuge samuti kujutleda tuhatnurka. See ei õnnestu teil. Parimal juhul tekib teil mingisugune hulknurga kujutis ebamääraselt suure külgede arvuga, kujutis, mis ühteviisi sobib nii tuhatnurgale, viissadanurgale kui sadanurgale. Siiski on meil täiesti täpne ja kindel tuhatnurga mõiste, mis sugugi ei lähe segi viissadanurgaga, sadanurgaga ega isegi hulknurgaga, millel on 999 külge. Kasutades seda mõistet, võime anda täiesti täpse ülesannete lahenduse, näiteks välja arvutada säärase hulknurga sisenurkade summa.

Mõtelda millestki ja kujutleda midagi — ei ole üks ja seesama.

Mõiste on tavaliselt seoses sõnaga ja esineb meie mõtlemises sõna tähendusena.

Et lõplikult mõista seda väga tähtsat põhilauset, on tarvis teadlik olla sellest, et meie kõne sõnad, kuigi nad võivad käia üksikute asjade kohta, omavad alati teatavat üldist tähendust. „Iga sõna...," kirjutab Lenin, „üldistab".

Sõnad „laud", „loom", „vedur" ei käi mitte mingisuguse ühe asja, vaid kogu sarnaste asjade rühma kohta. Sõna „kõva" tähistab omadust, mis paljudele asjadele on üldine. Sõna „kirjutada" tähistab tegevust, mida sooritavad paljud inimesed väga mitmesugustes olukordades.

Tänaval vastutulnud seltsimees vastab minu küsimusele, kus ta oli: „Lugemistoas." On täiesti võimalik, et mina kunagi ei ole olnud sellessamas lugemistoas, kust tema tuleb, et ma ei tea seda lugemistuba, kuid siiski mõistan ma täiesti tema vastuse mõtet, sest tean, mis lugemistuba üldse tähendab; ma mõistan sõna „lugemistuba" üldist tähendust, ma oman lugemistoa mõistet.

Peale tähenduse omavad sõnad veel teatavat emotsionaalset tooni, teatavat ilmekuse iseloomu. On olemas pidulikke, poeetilisi, naljakaid, õrnu, ametlikke jne. sõnu. Sõnadel „hobune" ja „ratsu" on täiesti ühesugune tähendus, kuid nende ilmekuse iseloom on erinev.

Võtame Puškini fraasid, mis kirjeldavad Peetri ilmumist Poltaava lahinguväljale:

Придёт. Ему коня подводят.
Ретив и смирен верный конь.
Почуя роковой огонь,
Дрожит. Глазами косо водит
И мчится в прахе боевом,
Гордясь могучим седоком.

Eestikeelses proosatõlkes: „Tuleb. Talle tuuakse ratsu. Truu ratsu on vallatu ja taltsas. Aimates saatuslikku tuld, väriseb. Silmadega kõõristab ja kihutab lahingumöllus, uhkeldades oma vägeva ratsuriga".

Asetage sõna „ratsu" asemele „hobune" („Tuleb. Talle tuuakse hobune. Truu hobune on vallatu ja taltsas...), ja puškinlike fraaside range ülevus kaob, omandades isegi nõrga koomilise varjundi[1].

Vastavate emotsionaalse tooniga sõnade valik on kõige võimsamaid kõne ilmekuse vahendeid.

Kui ma mõistan sõna tähendust, tekib mul teadvuses — mõnikord selgesti, mõnikord segaselt — vastav mõiste. Väga sagedasti tekib teadvuses ka mingisugune kujutlus, kuid see etendab enamasti vaid vastava mõiste illustratsiooni osa.

Ühes eksperimendis pidid katseisikud ütlema, millised kujutlused neil tekivad, kui nad kuulevad teatavaid sõnu. Sõna „loom" juures tekkis ühel inimesel tema naabritele kuuluva kassi, teisel — saduldatud hobuse pilt, kolmandal sõna „loom" kujutis, kirjutatud suurte tähtedega helehallil foonil. Sõna „lõpmatus" kutsus ühes esile stepi pildi, mis laius lõpmatuna igas suunas, teisel — sirgjoone kujutise, kolmas kujutles matemaatilist märki ∞.

On ilmne, et need mitmesugustel inimestel täiesti erinevad kujutlused osutuvad vaid kaemuslikuks illustratsiooniks mõistete sisule, kuid ei anna sugugi tervelt edasi seda sisu. Muidugi ei mõtelnud esimene nimetatud inimestest, et sõna „loom" tähistab naabri kassi, ja teine ei mõtelnud, et see tähistab saduldatud hobust. Kõik need isikud mõtlesid endamisi selle sõna tähendust ligikaudu ühesuguselt, niisama nagu ka teiste üldtarvitatavate emakeele sõnade tähendust. Seepärast mõistsid nad üksteist kõneluses ilma raskuseta, kuigi üks ja seesama sõna kutsus igaühes neist esile täiesti erinevad kujutlused.

Mõiste sisu ei saa edasi anda üksiku, konkreetse kujutlusega. Viimane etendab nagu näite, ühe eri juhu osa, mille kohta võib käia mõiste üldine sisu.

[1] Vene keeles on sõnadel „конь" ja „лошадь" veel järsem ilmekuse erinevus kui eestikeelsetel sõnadel „ratsu" ja „hobune". (Toimetus.)

Kuid see ei tähenda veel, et mõtlemine, mis toimub mõistetes, ei vaja kujutluste abi, et mõtlemisprotsessides kujutised ei etenda mingit osa. Nagu üldise reegli teadmine peab tuginema konkreetsete näidete mõistmisele, nii ka mõtlemine, mis opereerib mõistetega, vajab paljudel juhtudel paratamatult konkreetsete kujutiste abi. Paljusid geomeetrilisi ülesandeid on võimatu lahendada, kui mitte täieliku selgusega kujutleda kõne all olevate joonte, nurkade ja figuuride asetust ruumis. Ei saa mõista kirjelduse järgi mingisuguse mehhanismi töö printsiipi, kui mitte omada selget kujutlust tema osade asetusest ja vastastikusest sõltuvusest.

Katsed näitavad, et kaemuslikud kujutised tekivad meil eriti sagedasti siis, kui mõte satub mingisugustele raskustele. Kui korraga ei õnnestu mõista üldise otsustuse mõtet, püüad võimalikult selgesti kujutleda kaemuslikes kujutistes konkreetseid juhtumeid, millede kohta ta käib.

65. Üldistus ja abstraktsioon.

Mõistete kujunemise aluseks on üldistamise, s. o. mõnesuguseid üldisi omadusi omavate reaalse maailma asjade ja nähtuste mõttelise ühendamise protsess.

Kõige täielikumal viisil toimub üldistamine mõisteis, kuid see algab juba kujutluste tekkimisel.

Kui võtta meil olemasolevad mälukujutlused, meie mälestuste pildid, siis võib need jaotada kahte rühma: esiteks kujutlused, mis reprodutseerivad teatavat objekti ühel kindlal, meile eriliselt meelde jäänud silmapilgul, teiseks kujutlused, mis reprodutseerivad teatava objekti kuju üldse, meie „üldist mälestust" temast.

Esimese rühma kujutluste näitena võib esitada Hadži Murati mälestuse pojast. „Ta mäletas poega sellisena, nagu nägi teda viimsel korral... Ta oli riides ja relvastatud, hoidis ratsmeidpidi

oma hobust. Jussufi punapalgeline, noor, ilus nägu ja kogu tema kõrge, sale figuur... uhkasid nooruse uljust ja elurõõmu".

Teise rühma kujutluste tüüpiline näide on ema kuju, mis on säilinud L. N. Tolstoi novelli „Lapsepõlv" kangelasel (vt. eespool lk. 142): „Kui ma püüan meenutada emakest,... kerkivad minu kujutlusse ainult tema sõstrasilmad, mis väljendavad alati ühtlast headust ja armastust, sünnimärk kaelal... valge tikitud kaelus, õrn kõhn käsi..."

Esimese rühma kujutlused ei sisalda endis üldistusi: need on taju kaudu saadud objektide lihtsad reproduktsioonid. Teise rühma kujutlused, mis moodustavad enamiku meie mälukujutlustest, kuigi käivad üksikobjekti kohta, osutuvad paljude erinevate tajude üldistamise tulemuseks, omamoodi väljavõtteks neist. Oma töölauda olen näinud mitmest küljest, mitmesugustest kaugustest, mitmesuguses valgustuses. Ja siiski, kui ma teda kujutlen, on mul üks mingisugune kujutlus, aga mitte tuhat erisugust kujutlust, mis vastaksid erinevaile tajudele. Selles üldistatud kujutluses on rõhutatud, antud suurima selgusega objekti alatised, olulised, iseloomulikud tunnused, jooned aga, mis on seoses üksikute tajudega, puuduvad või esinevad väga kahvatult.

Niisiis tunduv osa meie üksikute esemete kujutlustest sisaldab juba endas teatava üldistuse elemendi. Edaspidine üldistusprotsess, mis hõlmab terveid sarnaste objektide rühmi, võib minna kahte eri teed.

Esimene tee viib t ü ü p i l i s e l e k u j u l e, mida oleme tundma õppinud peatükis fantaasiast (lk. 185), teine tee — m õ i s t e l e.

Tüüpiline kuju, nagu teame, säilitab kõik üksikobjekti individuaalsed jooned ja tunnused, üldistus avaldub aga selles, et nende joonte seast tõstetakse esiplaanile, eraldatakse ja rõhutatakse neid, mis on ühised tervele objektide rühmale, mis seda rühma iseloomustavad. Teisiti on lugu mõistes. Et omandada mingit mõistet, j ä t a m e k õ r v a l e kõik

üksikobjekti juhuslikud tunnused ja omadused ning säilitame ainult omadused, mis teatavale rühmale tervikuna on olulised. Seda teatava objektiderühma ebaoluliste tunnuste kõrvalejätmise ja üksnes oluliste iseärasuste mõttelise esiletõstmise protsessi nimetatakse abstraktsiooniks. Abstraktsiooni abil teostatava üldistuse tulemusena ei saa meie enam kuju, vaid saame abstraktse mõtte. Selles seisneb mõiste erinevus tüüpilisest kujust.

Esialgselt on üldistus tihedalt seotud tegevusega. Ühte rühma ühendatakse asjad, mis võivad täita ühesugust funktsiooni praktilises tegevuses. Asja oluliste tunnustena eraldatakse need, milledest oleneb, „mis selle asjaga võib teha". See ilmneb väga selgesti neis definitsioonides, mida annavad asjadele väikesed lapsed: „Nuga — see on, et lõigata", „Hobune — see on, et sõita" jne. Alles aegamööda areneb teoreetilise üldistamise võime; see põhjeneb asjade omaduste eraldamisel, mis pole kõige olulisemad mitte üksnes nende asjade otsese praktilise tarvitamise vaatekohalt.

66. Otsustus ja järeldus.

Meie mõtlemine peegeldab asjade üksikute külgede ja omaduste vahelisi või üksikute asjade ja nähtuste vahelisi seoseid ja suhteid. See peegeldamine toimub otsustuste kujul.

Otsustus on mõtte akt, mis sisaldab endas millegi kohta millegi jaatust või eitust. Kõnes väljenduvad otsustused lausete kujul.

„Kolmnurga nurkade summa võrdub kahe täisnurgaga", „mina ei olnud eile teatris", „hõõrumine on soojuse põh-

jus" — need on mitmesuguste otsustuste sõnalise väljenduse näited.

Otsustuse koostisse kuuluvad alati mõisted, mis moodustavad otsustust väljendavate sõnade tähenduse. Otsustus „mina olin eile teatris" on mõttetu inimesele, kel ei ole mõistet „teater". Otsustus „hõõrumine on soojuse põhjus" on võimalik vaid sel juhul, kui inimene saab aru hõõrumise, soojuse ja põhjuse mõisteist.

Teiselt poolt ei saa mõiste sisu avada teisiti kui otsustuste kujul. Mis tähendab omada mõistet „kolmnurk"? See tähendab omada võimalust väljendada kolmnurga kohta niisuguseid otsustusi: „kolmnurk on tasapinnaline figuur, piiratud kolme sirgjoonega", „kolmnurga sisenurkade summa võrdub kahe täisnurgaga" jm. Inimene, kes teatava asja suhtes ei suuda väljendada ühtki sisukat otsustust, ei oma ka selle asja mõistet.

Tunda mingisugust asja — tähendab omada võimalust väljendada õigeid ja sisukaid otsustusi tema suhtes, osata „otsustada tema üle".

Järelduseks nimetatakse mõtlemisprotsessi, milles ühest või mitmest otsustusest tuletatakse uus otsustus. Iga arutelu, milles jõuame kindlale tuletisele, võib olla järelduse näiteks. Geomeetriliste teoreemide tõestused kujutavad endist tüüpilisi järelduste näiteid.

Seda otsustust, mis järelduses tuletatakse, nimetatakse tuletiseks, neid otsustusi aga, millede põhjal tuletis tehakse, nimetatakse eeldusteks.

Võtame näite, millega käesolevat peatükki algasime. Inimene läheb hommikul ärgates akna juurde, näeb märgi katuseid ja järeldab: öösel on sadanud vihma. Missugustest eeldustest on saadud see tuletis? Kahest järgmisest: esiteks üldisest otsustusest „märjad katused on pärast vihma", teiseks otsustusest, mis konstateerib, et praegu on katused märjad.

67. Analüüs ja süntees.

Kui õppisime tundma fantaasia tegevust, eraldasime kujutise loomise protsessis kaks järku: *analüüsi* ja *sünteesi* (lk. 184). Mõtlemise tegevust uurides puutume uuesti kokku nende kahe vastandliku protsessiga, mis moodustavad paratamatult vajalikud momendid mõttetöös.

Analüüs on asja või nähtuse mõtteline liigendamine, tema üksikute osade, tunnuste ja omaduste eraldamine; süntees on üksikute elementide, osade ja tunnuste mõtteline ühendamine teatavaks tervikuks.

Mõtlemisprotsessi üksikuil järkudel astub esiplaanile kas analüüs või süntees. Kuid iga mõnevõrra komplitseeritud mõtlemisprotsess nõuab nii ühe kui ka teise osavõttu.

Vaatame näiteks, kuidas kulgeb lause mõtestamise protsess võõrkeeles, mida vähe tuntakse. Esimesel lugemisel jääb lause mõte arusaamatuks. Siis tõuseb esiplaanile analüüs: inimene eraldab üksikud sõnad ja teeb kindlaks nende tähenduse (tuletab meelde, tarvitab sõnastikku jne.). Kuid sellega asi ei lõpe: võib teada iga sõna tähendust üksikult ja siiski mitte mõista lause mõtet tervikuna. Tarvilik on veel mõtte sünteetiline töö — kõigi üksikute sõnade tähenduste ühendamine üheks mõtestatud tervikuks. Alles siis, kui see ühendamine on toimunud, hakkab inimene mõistma lause mõtet. Mitte alati ei kulge siiski mõtestamisprotsess säärast teed — enne analüüs, siis süntees. Juhtub sageli, et inimene, enne kui ta on aru saanud mõnede sõnade tähendusest, leiab lause üldise mõtte (mõtlemise sünteetiline tegevus) ja alles pärast seda asub analüüsima: eraldab tundmatud sõnad ja teeb kindlaks nende tähenduse.

Analüüs ja süntees *tekivad praktilises tegevuses*. Et õppida *mõtteliselt* eraldama komplitseeritud mehhanismi üksikuid osi või *mõtteliselt* koostama üksi-

kuist osadest tervet mehhanismi, on tarvis omada piisavat praktikat seesuguste mehhanismide reaalses lahtivõtmises ja kokkuseadmises. Inimene, kes kunagi ei ole tegelikult proovinud kuulipildujat lahti võtta ja kokku panna, ei suuda kindlasti seda „mõttes" teha. Kuid arenedes praktilise tegevuse tagajärjel, võivad analüüs ja süntees hiljem toimuda ka puhtmõtteliste operatsioonidena. Konstruktori loov tegevus näiteks on võimatu, kui puudub oskus analüüsida mõttes keerulisi mehhanisme ja teostada nende üksikute osade mõttelist sünteesi.

68. Mõtlemisprotsessid ülesannete lahendamisel.

Mõtlemisprotsess algab harilikult sellega, et inimesel tekib tarvidus toime tulla mingisuguse raskusega, midagi mõista, mingi ülesanne lahendada. Teisiti üteldes, *mõtlemine algab alati küsimusest.*

Aktiivset mõtlemistööd ei saa esile kutsuda sellega, et lihtsalt soovitada — endale või teistele — „mõtelda". On tarvis, et inimese ette kerkiks küsimus, mille lahendamiseks on tingimata vaja „mõtelda", ja et inimene tunneks tarvidust seda küsimust lahendada.

Seepärast on mõtleja inimese esimeseks tunnuseks oskus küsimusi näha seal, kus nad tõepoolest on olemas. Ainult sellel, kes ei ole harjunud iseseisvalt mõtlema, ei ole küsimusi, ja talle paistab kõik olevat endastmõistetav. Iga teadmise laiendamine avab meile uusi probleeme seal, kus varem kõik paistis olevat ilmne, ja äratab ühes sellega mõtet, tõukab seda iseseisvale tööle.

Ei ole siiski küllalt küsimuse „nägemisest". Tarvilik on täielikule selgusele jõuda, milles nimelt see küsimus seisneb. Edu ülesande lahendamisel oleneb esmajoones sellest, kuivõrd õigesti küsimus on formuleeritud. Ülesannet mõista — tähen-

dab kõigepealt küsimuse õiget asetamist, mis mõnikord nõuab üsna suurt mõttetööd. Kui aga see on tehtud, on ühtlasi teostatud esimene samm ülesande lahendamise teel.

Kui on küsimuse suhtes selgusele jõutud, järgneb ülesande lahendamise protsess.

Olenevalt ülesande iseloomust võib lahendusprotsess toimuda väga mitmesugusel viisil. Kõige tüüpilisem ning kõige sagedamini esinev mõtlemisprotsessi käik ülesande lahendamisel seisneb hüpoteeside, s. o. oletuste ülesseadmises selle kohta, kuidas ülesannet tuleb lahendada, ja nende hüpoteeside kontrollimises.

Tulnud õhtul koju, lähen laua äärde ja keeran laualambi voolulülitit. Lamp ei hakka põlema. Milles on viga? Kus on põhjus? On tekkinud ülesanne ja algab mõttetöö selle lahendamiseks. Kerkivad üles mitmesugused hüpoteesid, mida püüan kontrollida. Võib-olla on kork läbi põlenud? Keeran laelambi lülitit; lamp hakkab põlema. Tähendab kork on korras. Võib-olla on pirn läbi põlenud? Keeran pirni välja ja vaatlen seda; ei ole, traadikesed on terved. Tõenäoliselt on töpsel rikkis. Kruvikeeraja abil võtan ära roseti ja leian, et tõepoolest töpsli kaitse on läbi põlenud. Ülesanne on lahendatud.

Selles näites toimus hüpoteeside kontroll praktilise tegutsemise teel, mis tugines siiski mõtteprotsessidele. Pirni läbipõlemise hüpoteesi kontroll toimus otseselt: taju abil veendusin, et traadikesed on terved. Selle hüpoteesi kontroll aga, et kork on läbi põlenud, toimus kaudselt, vahendatult. Selle asemel et kork välja keerata ja seda vaadata, piirdusin sellega, et keerasin teise lambi lülitit ning järelduse teel veendusin korgi korrasolekus: kui kork oleks olnud läbi põlenud, ei oleks võinud süttida ka laelamp. Järeldus lihtsustas suurel määral praktilise kontrolli teostamist.

Teistel juhtudel toimub hüpoteeside kontroll täiel määral mõtteliselt, „peas".

Minul on kasutada kaks tundi. Selle aja jooksul pean viibima mitmes kohas, mis asetsevad eri linnaosades. Millises järjekorras käia neis kohtades ja milliseid liiklemisvahendeid kasutada, et jõuda õigeks ajaks? Milline tegevusplaan koostada? Selliseid ülesandeid tuleb lahendada igaühel. Siingi teostub lahendus hüpoteeside, s. o. võimalike tegevusplaanide ülesseadmise teel. Kuid asja sisulise olukorra tõttu ei saa sellelaadilistes ülesannetes tõeliselt proovida iga ülesseatud plaani ja siis alles teha valikut. Plaanide proovimine peab toimuma mõtteliselt.

Paljude ülesannete lahendamisel etendab väga tähtsat osa nõndanimetatud mõtteline eksperiment, s. o. mõnesuguste tegevuste läbiviimine mõttes, et kindlaks määrata, millistele tulemustele nad võivad viia. Väga suur on mõttelise eksperimendi tähtsus igasuguste tehniliste, konstruktiivsete ülesannete lahendamisel. Ei saa monteerida raadiovastuvõtjat ega sisse seada elektrikella, kui mitte osata mõtteliselt katsetada. Selgesti tuleb mõttelise eksperimendi tähtsus nähtavale malemängus. Käiku läbi mõteldes peab mängija proovima kõiki variante mõttes: „Kui mina käin nii, siis vastane käib nii, mina teen seda . . ."

Mõttelise eksperimendi teostamine eeldab fantaasia ja mõtlemise koostööd: ühelt poolt on tarvis võimalikult täpselt ja kaemuslikult kujutleda olukorda, teiselt poolt on tarvis teha järeldus selle kohta, milline tulemus peab järgnema antud olukorrast.

Iga ülesande eduka lahendamise tingimuseks on vastavate teadmiste omamine. Elektrotehniliste teadmiste puudumisel ei oleks võimalik olnud meie esimeses näites ei hüpoteeside ülesseadmine ega nende kontrollimine, niisamuti kui teises näites poleks olnud võimalik seda teha ilma tänavate asetuse ja trammi sõiduplaanide tundmiseta.

Kuid teadmiste omamisest üksi on vähe. On tarvilik veel oskus neid teadmisi vajalikul momendil mobiliseerida, oskus neid rakendada. Võib hästi teada füüsika õpiku peatükki elektrist, kuid siiski olla täiesti abitu sellise ülesande lahendamisel, nagu on antud meie näites.

Produktiivse mõttetöö tingimata tarvilikeks eeldusteks on teadmiste omamine ja nende valitsemise oskus.

69. Mõistuse omadused.

Inimmõistuse iseärasusi iseloomustades tuleb silmas pidada mitut mõtlemise eri omadust. Kõige tähtsamad neist on järgmised:

1. Mõistuse kriitilisus, s. o. oskus rangelt hinnata mõttetööd, hoolikalt kaaluda kõiki argumente ülesseatud hüpoteeside poolt ja vastu ning võtta need hüpoteesid igakülgse kontrolli alla. Ebakriitilise mõistusega inimene kaldub vaatlema pähetulnud esimest ülesande lahendust kui lõplikku. Mõistuse kriitilisuse näitajaks aga on oskus vaadata oma oletustele kui hüpoteesidele, mis vajavad kontrollimist, oskus heita kõrvale säärased neist, mis ei talunud kontrolli, loobuda alustatud tegevustest, kui selgub, et nad ei vasta ülesande tingimustele ja nõuetele. Kriitiline mõistus on distsiplineeritud, „range" mõistus.

Elava ja rikkaliku fantaasiaga inimesed peavad eriti hoolitsema oma mõistuse tõelise kriitilisuse kasvatamise eest. Rikkalik fantaasia seoses range ja distsiplineeritud mõtlemisega on iga loova tegevuse aluseks. Kriitilise mõistuse poolt distsiplineerimata fantaasia võib muuta inimese fantaseerijaks, kelle elu möödub teostamatute projektide ja täitmatute plaanide tegemises.

2. Mõistuse paindlikkus. Selle all mõistetakse mõtlemist, mis on vaba eelarvamustest ja šabloonilistest

lahendusviisidest, samuti võimet leida uusi lahendusi olukorra ja ülesande tingimuste muutumisel.

Mõistuse paindlikkus avaldub niihästi selles, et ollakse vaba trafareetsete võtete kütkendavast mõjust, kui ka selles, et osatakse lahenduskatseid teisendada, kordamata neid, millede ekslikkus juba ilmnes. Paljud inimesed tulevad ülesannete lahendamisega halvasti toime peamiselt sellepärast, et lahenduse otsimisel tulevad nad ikka ja jälle tagasi võtte juurde, mis neile esimesena pähe tuli, kuigi nad igakord veenduvad selles, et see viis tulemusi ei anna. Siin avaldub omamoodi mõtte „inertsus": inimene ei oska oma mõtet ära nihutada teelt, mida mööda ta kord on läinud.

3. Mõtte avarus, mis väljendub oskuses haarata kogu küsimust tervikuna, kaotamata samal ajal silmist ühtki asjale olulist erisust või detaili.

Keeruka ülesande lahendamise edukus sõltub alati sellest, millisel määral läheb korda ühtaegu haarata oma mõttega kõiki selle ülesande andmeid, millisel määral läheb korda, lähtudes ühest andmeterühmast, silmas pidada nõudeid, tingimusi ja kitsendusi, mis järgnevad teistest andmetest. Tunduv osa raskustest ja vigadest, mida võib tähele panna keerukate matemaatiliste ülesannete lahendamisel, on seletatav just oskamatusega haarata korraga kõik ülesande andmed.

Mõtte avarus on omane väljapaistvatele riigitegelastele ja väejuhtidele, samuti ka suurtele õpetlastele. Kõik isikud, kel on juhus olnud vestelda seltsimees Staliniga või jälgida tema tööd, on hämmastunud tema täiesti erakordsest võimest tungida kõige keerukamate küsimuste lahendamisel kõige väiksematesse, kuid asjale olulistesse detailidesse. „Kui nõupidamistel arutletakse mingit keerukat küsimust, kuulab seltsimees Stalin erakordse tähelepanuga lihtsate töötajate arvamusi, kes jutustavad oma ala väiksemaist pisiasjust. Neile pisiasjadele ja spetsiifilistele iseärasustele juhib seltsimees Stalin alati erilist tähelepanu" (Nõukogude Liidu kangelane

Jumašev). „Seltsimees Stalin esitas selliseid eriti spetsiaalseid lennukiehitust puutuvaid küsimusi, et ma tihtipeale jäin mõtlema, et läbematu vastusega mitte eksiteele sattuda... Mind hämmastas..., kust inimene, kes on koormatud tähtsate riigiasjadega, tunneb lennukiehituse ja lennuasjanduse pisiasju" (Nõukogude Liidu kangelane Baidukov).

4. Mõtte kiirus. Tegevuse eri liigid esitavad erinevaid nõudeid vaimsete ülesannete lahendamise kiirusele. Piisab, kui sellest küljest võrrelda õpetlase ja väejuhi tööd. Kuusteistkümmend aastat möödus Newtonil kogumaailmse gravitatsiooniseaduse põhi-idee tekkimise ja selle momendi vahel, millal ta suutis seda seadust otsustavalt tõestada. Kakskümmend aastat kulutas Darwin ettevalmistuseks „Liikide tekkimise" kirjutamisele. Hoopis teistsugused ajapiirid on väeülemal oma ülesannete lahendamisel. „Üks minut otsustab lahingu lõpu," ütles Suvorov. „Mina ei arvesta tegutsedes mitte tunde, vaid minuteid."

Pole kahtlust, et ka õpetlasele on mõtte kiirus väga väärtuslik, kuid harilikes tingimustes võib õpetlane siiski tunduvalt rohkem aega tarvitada kui väejuht. Lahinguolukord ei võimalda paljudel juhtudel vähimatki viivitust; sellepärast ei saagi olla aeglase taibuga inimene hea väejuht.

Mõtte kiirus osutub teiste mõistuse omaduste kõrge arengu tagajärjeks ning erineb seega mõtlemise rutakusest, mida esimesel pilgul võib segi ajada mõtte tõelise kiirusega, kuid mis oma olemuselt osutub otse vastupidiseks omaduseks.

Mõtte kiirus oleneb võimest keskendada tarvilikul momendil kogu mõistuse jõudu, ilmutada suurimat mõtlemise aktiivsust; edasi oleneb ta mõtlemise konkreetsusest, mis võimaldab korraga näha küsimuse kõiki külgi, ja mõistuse paindlikkusest, mis päästab ajakaotusest, vältides juhtumeid korduvalt tagasi pöörata ekslikele lahendusviisidele. Lõppeks eeldab mõtte kiirus kriitikavõime kõrget arengut, mis võimaldab

kiiresti hinnata hüpoteese ja kõlbmatud otsekohe kõrvale heita.

Vastandina sellele osutub mõtlemise rutakus iselaadse laiskuse tagajärjeks, mis sunnib inimest haarama ükskõik millise lahenduse järele, ainult et lõpp teha raskele mõtlemistööle; see õhutab teda järgnema kontrollimatuile hüpoteesidele ning omaks võtma vähestel andmetel põhjenevaid lahendusi. Otsustav võitlus mõtlemise rutakusega on mõistuse positiivsete omaduste arenemise tarvilikuks tingimuseks.

Mõtte erakordse kiiruse ühendamine targa ruttamatusega komplitseeritud küsimuste otsustamisel oli iseloomulik Lenini geniaalsele mõistusele. Seltsimees Stalin, rõhutades Lenini geniaalset ettenägelikkust, „võimet kiiresti tabada ja mõista lähenevate sündmuste seesmist mõtet", kõneleb sellest, et ta käitus targalt ja ruttamatult „keeruliste küsimuste lahendamisel, kus on tarvilik igakülgne orienteerumine ja kõigi plusside ja miinuste igakülgne arvestus".

70. Mõtlemine ja tundmused.

Antiik-aja filosoofid Platon ja Aristoteles avaldasid ühe tähelepanuväärse mõtte: filosoofia algus on imestus. See tähendab, et mõtlemise aktiivne, loov töö algab siis, kui inimene mitte lihtsalt ei satu kokku millegi arusaamatuga, küsimust tekitavaga, vaid kui ta „hakkab imestama", s. o. emotsionaalselt süttib sellest küsimusest, kui arusaamatu kutsub esile temas imestustundmuse. See mõte rõhutab intellektuaalsete, s. o. mõtlemisprotsessidega otseses seoses olevate tundmuste osa tunnetusprotsessis.

Tähtsaimate intellektuaalsete tundmuste hulka kuuluvad imestus- ehk hämmastustundmuse kõrval veel kahtlustundmus ja kindlustundmus.

Kahtlustundmus, mis tekib kindla tõendise puudumisel ja ei luba rahule jääda mõnesuguse väliselt sobiva küsi-

muse lahendusega, sunnib viima lõpuni mõttetöö, hoolimata igasuguseist tema teel seisvaist raskustest.

Kindlustundmus annab inimesele jõudu võidelda oma veendumuste eest, kindlalt ja mehiselt seista oma vaadete õigsuse eest. Üksnes kiretust teadmisest, et just niisugused mõtted on õiged, on vähe, et saada tõeliseks idee eest võitlejaks.

Mõte omandab kogu oma jõu ja teravuse ainult siis, kui ta on läbitud sügavast tundmusest. Kunagi ei ole suuri mõtteid loonud inimene, kes on ükskõikne oma tegevusobjekti suhtes. Kopernikus, ühe suurima pöörde looja teaduses, kirjutas, et tema astronoomilised mõtisklused on võrsunud „harukordsest tundehoogsusest ja innustusest", mis ta on kogenud „taevaimede vaatlemisel ja avastamisel".

On võimalik siiski ka vastupidine — tundmuse negatiivne — mõju mõtlemisprotsessidele. See esineb juhul, kui mõtlemine alistub tundmusele, kaotades seejuures oma iseseisvuse. Selle asemel et kaalutleda kõike „poolt" ja „vastu" ühe hüpoteesi suhtes, hakkab inimene erapoolikult valima argumente selle lahenduse kasuks, millele teda juhib tundmus. Ning mõtlemine lakkab olemast tunnetusvahendiks, muutudes abinõuks selle õigustamisele, mida inimene soovib, mis teda enda poole kisub, mis talle on meeldiv.

Elus on alati võimalikud säärased olukorrad, kus „südame põhjendid" osutuvad vasturääkivaiks mõistuse põhjendustele, kus Tšatski väljenduse järgi „mõistus ei ole südamega kooskõlas". Õige väljapääs sellistest olukordadest ei saa kunagi seisneda selles, et summutada „mõistuse häält". Lõpparvestuses peab küsimuse lahendus alati kuuluma mõistusele.

71. Kõnekultuur.

Juba teame, et meie mõte saavutab täieliku täpsuse ja selguse ainult siis, kui ta leiab avalduse välises kõnes. Meie teame, et võimetus oma mõtet teisele arusaadavaks teha

annab tunnistust sellest, et see ei ole meile endile lõplikult selgunud. Siit järgneb, et mõtlemise areng on kõige tihedamas seoses kõne arenguga. Raske on saavutada kõrget mõistusekultuuri madala kõnekultuuri puhul.

Valitseda kõnet tähendab osata oma mõtet võimalikult täiuslikumal viisil edasi anda, ja mitte ainult selle põhimist sisu, vaid ka kõige peenemaid varjundeid. Teisiti üteldes, valitseda kõnet tähendab olla täielikult mõistetav teisele.

See saavutatakse erinevail viisidel suulises dialoogilises, suulises monoloogilises ja kirjalikus kõnes. Psühholoogiline erinevus nende kõneliikide vahel on väga suur; ega muidu paljud väljapaistvad kirjanikud ei oleks olnud nõrgad kõnemehed, ja — vastupidi — paljud suulise kõne meistrid ei osutu kaugeltki häiks kirjanikeks.

Dialoogilist kõnet nimetatakse mõnikord toetatud kõneks. See tähendab, et vestluses iga osalise kõne leiab kogu aja toetust vestluskaaslaste küsimustest, vastuseist, vastuväiteist; kui see toetus lõpeb, siis muutub ka kõne monoloogiks, või inimene vaikib. Vastandina sellele võib nii monoloogilist kui ka kirjalikku kõnet nimetada toetamata kõneks.

Igaüks nõustub sellega, et toetatud kõne on kergem kui toetamata. See on seletatav sellega, et vestluse osalised viibivad ühes ja samas olukorras, tajuvad ühte ja sedasama ja võivad seepärast üksteist mõista mõnikord isegi poolelt sõnalt. Kui mitu inimest ootavad trammi, seistes peatuskohal, piisab ühel neist öelda „tuleb", või „neljas", et kõik teised temast aru saaksid. Ka täiendatakse vestluses palju žestidega. Üldiselt esitab dialoog võrdlemisi vähe nõudeid oskusele ehitada ladusat ja hea mõttearendusega kõnet.

Hoopis teisiti ehitatakse kirjalik kõne, milles kõik peab olema üteldud lõplikult. Ainult kõnest endast võib lugeja aru

saada, mida just autor silmas peab, miks ta puudutab üht või teist asja ja millisele küsimusele ta annab vastuse oma arutlustega. Üheks kõige levinenumaks kirjaliku kõne halva valitsemise põhjuseks osutub oskamatus asetada ennast tulevase lugeja seisukohale, arvestada seda asjaolu, et lugeja ei ole kohustatud teadma ega saagi ette teada seda olukorda, seda küsimuse asetust, millest lähtub kirjutaja. Seepärast ongi oma mõtete kirjaliku esitamise puhul algus kõige raskem. Kirjutaja ise, alates aine esitamist, teab juba kogu teose mõtet tervikuna, lugeja aga, lugedes esimesi fraase, ei või seda teada. Seda arvestamata algavad oskamatud kirjanikud sageli selliste fraasidega, mis võivad omandada mõtte ainult kõige edaspidise teadmise tingimusel.

Kirjalik kõne peab olema mõttearenduselt täielik ja ladus. Peaaegu niisamasugusel määral on see kehtiv ka monoloogilise kõne kohta. Siit on mõistetav, et need kõne liigid nõuavad hoopis kõrgemat kõnekultuuri ja et ei saa välja arendada tõelist meisterlikkust oma mõtete esitamises ladusalt, arusaadavalt ja ilmekalt, valitsemata kirjalikku ja monoloogilist kõnet (või vähemalt ühte neist).

Ei või siiski unustada, et ka dialoogiline kõne esitab omad isesugused nõuded, millede täitmata jätmine teeb inimese raskesti talutavaks, igavaks ja isegi ebameeldivaks vestluskaaslaseks. Kõige tähtsam neist nõudeist on oskus kuulata kaasvestlejat, mõista tema küsimusi ja vastuväiteid ning vastata just neile, aga mitte iseenda mõtteile.

Selle oskuse puudumist on teravalt rõhutatud näiteks Grušnitski karakteristikas M. Lermontovi „Meie aja kangelases". „Vaielda ei saanud ma temaga kunagi," kirjutab temast Petšorin. „Ta ei vasta teie väiteile, ta ei kuula teid. Niipea kui te peatute, algab ta pikka tiraadi, näiliselt mingisuguses seoses sellega, mis teie ütlesite, kuid mis tegelikult on vaid tema enda kõne jätkamine".

Huvi puudumine teiste sõnade vastu ning oskamatus kuulata väljenduvad mõnel inimesel väga ebameeldivas harjumuses — kaasvestlejat katkestada, laskmata tal rääkida lõpuni.

Teadlikkus oma sellelaadilistest dialoogilise kõne puudustest ja võitlus nendega moodustab tähtsa osa tööst kõnekultuuri tõstmisel.

Peatume veel ühel olulisel kirjaliku ja suulise kõne vahelisel erinevusel.

Kui inimene kirjutab, ehitab ta oma kõnet teadlikult ja tahteliselt, otsib sobivaid sõnu, kõige paremat lauseehitust, valib sõnade järjestust jne. Kirjutada — tähendab töötada mõtte sõnalise väljenduse kallal.

Suurim eksitus on mõtelda, et kirjaliku kõne meisterlik valitsemine päästab inimese sellise töö vajalikkusest. Hästi kirjutada — ei tähenda kiiresti, vaevata, „automaatselt" kirjutada. Kirjalikku kõnet ei valitse tõeliselt mitte see, kes kergesti leiab oma mõttele mingisuguse väljenduse, vaid see, kes otsib parimat väljendust, kes oskab töötada selle kallal, kuidas säärast väljendit luua.

Inimest, kes rahuldub esimese pähetulnud väljendusega ja ei oska töötada selle täiustamise kallal, ei saa nimetada kirjaliku kõne meistriks.

Ükski ei tööta niipalju sõnade kallal kui suured sõnameistrid. „Tuleb alatiseks kõrvale heita mõte kirjutada parandusteta," ütles L. N. Tolstoi noorusaastail. „Kolm, neli korda — seda on veel vähe." Sedasama mõtet kordas ta vanas eas: „Mina ei mõista, kuidas saab kirjutada ja mitte ümber teha kõik mitu korda." Ning sõnade kallal töötamise põhiline eesmärk ei olnud Tolstoil mitte ilu, kõne kunstipärasuse saavutamine. Peamine raskus seisneb oma mõtte väljendamises täiesti täpselt ja teistele mõistetavalt. „Väljendada sõnadega seda, mida mõistad, nii, et teised sind võiksid mõista nagu sa ise, — see on kõige raskem töö, ning tihtilugu tunned, et sa ei ole kaugeltki-kaugeltki saavutanud seda, mida peaksid ja võiksid". Seepärast tegigi Tolstoi mitu korda ümber mitte ainult oma ilukirjanduslikke teoseid, vaid isegi kirju, mis ei taotlenud mingisuguseid kunstilisi eesmärke.

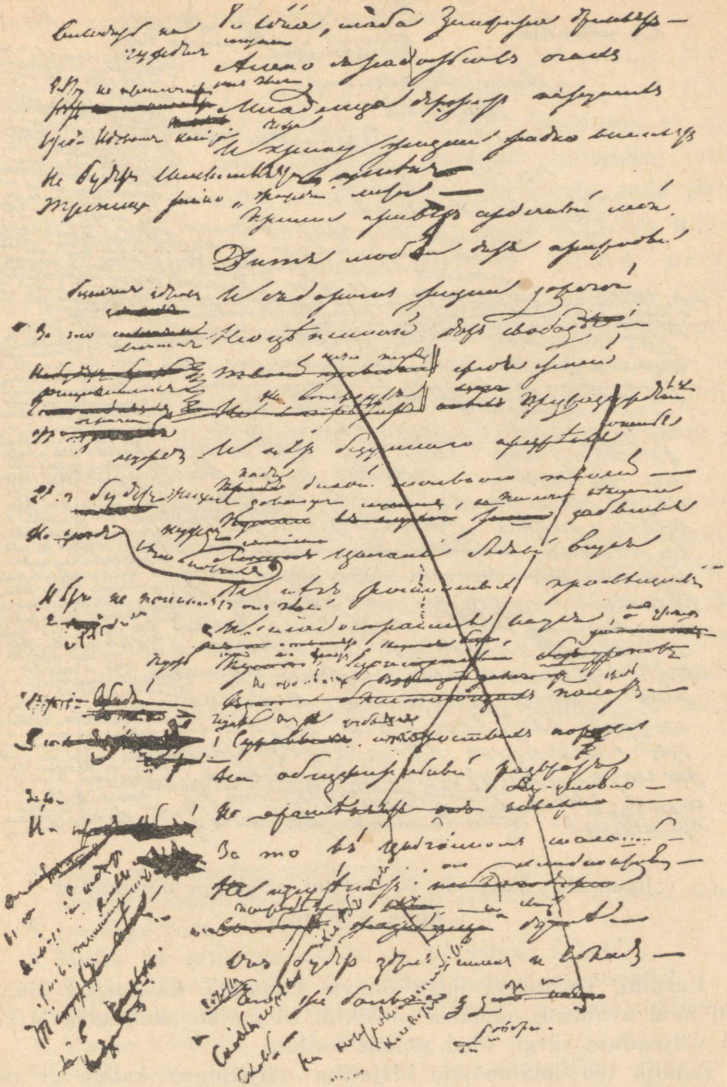

Joon. 27. Näide A. S. Puškini käsikirja mustandist („Mustlased").

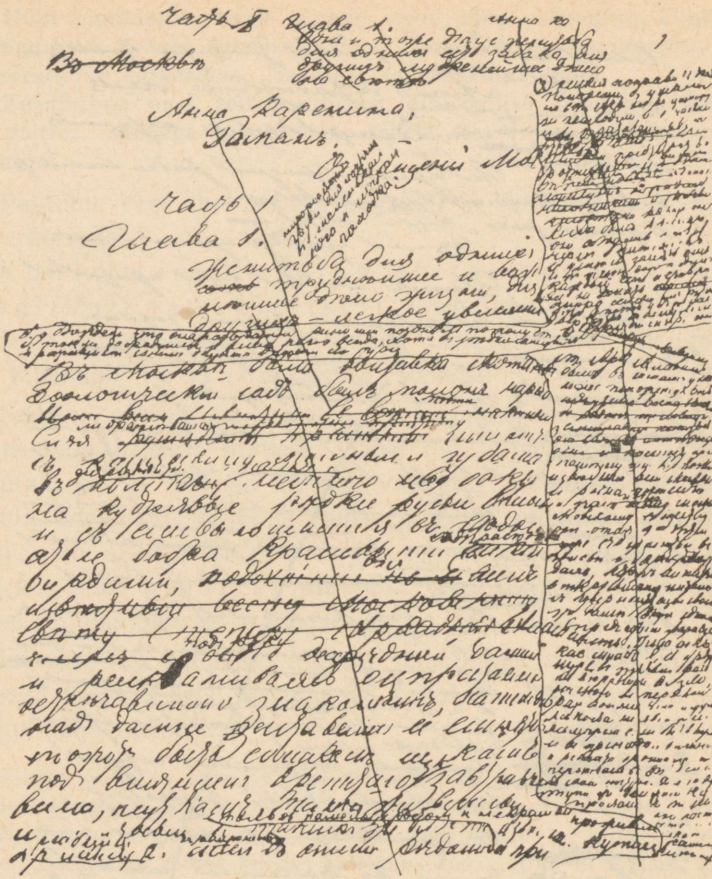

Joon. 28. Näide L. N. Tolstoi käsikirja mustandist („Anna Karenina").

Puškini, Tolstoi ja teiste suurte kirjanike käsikirjad kinnitavad neid avaldusi, näidates piltlikult kirjanike „kohutavat" (Tolstoi väljenduse järgi) tööd sõnade kallal.

Teadlik töö oma mõtete kirjaliku väljenduse kallal ei esine alati paberil tehtud parandustena. Tarvilikku väljendust võib otsida, viimistleda ja täiustada ka „peas" ja paberile kanda vaid

selle töö lõplik tulemus. Töö sõnade kallal ei muutu sellega oma olemuselt, ainult töö vorm kujuneb teistsuguseks.

Suuline kõne erineb selles mõttes kirjalikust järsult. Hea suuline kõne ei võimalda kuigi ulatuslikku ja kestvat tööd sõnade kallal. Vestluses ei saa väljendada fraasi selle ehitusele pikemalt mõteldes; veel vähem saab üht ja sama lauset ütelda mitu korda, seda järk-järgult täiustades. Seda ei saa teha ka monoloogilises kõnes — referaadis, loengus jne. Suuline kõne peab voolama vabalt ja ilma seisakuteta. Tarvilikud sõnad peavad pähe tulema iseenesest, ja iseenesest peavad nad kujunema õigeiks ja ilmekaiks fraasideks. See on võimalik ainult selletõttu, et suuline kõne, nagu me nägime, esitab vähemad nõuded mõtte sõnalise väljenduse seotuse ja arenduse suhtes.

Niisiis on suuline kõne kergem, lihtsam oma struktuurilt, kuid ta ei võimalda kestvat tööd sõnade kallal kõnelemisprotsessis; kirjalik kõne on raskem, oma konstruktsioonilt keerulisem, kuid lubab kirjutusprotsessis töötada mõtte sõnalise väljenduse kallal niipalju kui soovitakse. Siit on mõistetav, kui tähtsat kohta üldise kõnekultuuri arengus peab omama kirjalik kõne, mis annab kõige suuremad võimalused teadlikuks tööks sõnade kallal.

Kordamisküsimused.

1. Mida nimetatakse mõtlemiseks?
2. Milline vastastikune sõltumus on mõtlemise ja kõne vahel?
3. Loetlege teile tuntud kõne liigid.
4. Milles on erinevus mõiste ja kujutluse vahel?
5. Millise tähtsusega on kujutlused mõtlemisprotsessis?
6. Mida tähendavad terminid „üldistus“ ja „abstraktsioon“?
7. Mis on otsustus ja järeldus?
8. Defineerige mõisteid „analüüs“ ja „süntees“.
9. Näidake mõtlemisprotsessi põhilised etapid ülesannete lahendamisel.

10. Mida mõistetakse mõistuse kriitilisuse all?
11. Milles avaldub mõtte paindlikkus ja avarus?
12. Milles on erinevus mõtte kiiruse ja rutakuse vahel?
13. Milliseid intellektuaalseid tundmusi teie teate?
14. Andke kirjaliku ja suulise kõne psühholoogiliste iseärasuste võrdlev iseloomustus.

Ülesanded.

1. Selgitage näite abil, mida nimetatakse kaudseks tunnetuseks.
2. Võtke mingisugune katkend ilukirjanduslikust teosest ja näidake, milliste võtete kaudu saavutatakse selles kõne ilmekus.
3. Seletage ja illustreerige näidetega Lenini mõtet: „Iga sõna üldistab".
4. Tooge näide hüpoteesi kontrollimisest praktilise tegutsemise teel.
5. Tooge mõttelise eksperimendi näide.

X peatükk.

Tahe.

72. Motiivid ja eesmärgid.

Inimese teod lähtuvad kindlatest motiividest ja on suunatud kindlatele eesmärkidele. Motiiv on see, mis ajendab inimest tegutsema, eesmärk on see, mida inimene püüab saavutada selle tegevuse tagajärjel.

Endale üht või teist eesmärki seades juhindub inimene alati teatavaist motiividest, teatavaist ajedest. Eesmärgi seadmine ei saa toimuda põhjuseta. Miski peab ajendama inimest suunama oma tegevust teatava eesmärgi poole. Motiivid on need, mis ajendavad inimest ühtede või teiste eesmärkide seadmisele. Kui pole teada motiivid, ei saa mõista, mispärast inimene taotleb seda, aga mitte teist eesmärki, järelikult ei saa mõista tema tegevuse tõelist mõtet.

Tegevuse lähteajendiks on tarve, s. o. inimese poolt tuntav vajadus millegi järele. Võib eristada materiaalseid — toidu-, riietus-, elamu- jne. — tarbeid ja vaimseid ehk kultuurseid tarbeid, nagu tarve suhelda inimestega, tarve hariduse, raamatu, muusika jne. järele.

Vaimsed tarbed on tekkinud ajalooliselt ühiskondliku töö protsessis, sedamööda kuidas esialgsed materiaalsed tarbed leidsid rahuldamist ning arenesid ja peenenesid edasi. Töötegevus ise on võrsunud nende igapäevaste materiaalsete tar-

vete rahuldamise vajadusest. Kuid edaspidi muutus töötegevus uute tarvete allikaks, milledest tähtsaim on tarve töö enda järele, mis põhjeneb ühelt poolt igale tervele organismile omasel orgaanilisel aktiivsustarbel, teiselt poolt tarbest suhelda inimestega, mille põhi- ning algvormiks on suhtlemine töös, tootmisel. Täieliku arengu võis töötarve saavutada vaid sotsialistlikus ühiskonnas, kus töö, tõeliselt vaba, on muutunud „häbistavast ja raskest koormast, milleks teda peeti varem, au- ja kuulsuseasjaks, vapruse- ja sangarluseasjaks" (Stalin).

Tarve tekitab enda rahuldamise püüdluse, mis võib avalduda tungis või soovis.

Tungiks nimetatakse ebateadlikku, ebaselget püüdlust, mis ei ole suunatud mingile kindlale objektile ega ole seoses selge kujutlusega eesmärgist. Tungi erilaad on väga hästi edasi antud Puškini tuntud sõnades: „Kui mitte hämar tung ei valdaks minu millegi järele janunevat hinge..."

Lermontovi noorpõlve luuletistes on silmapaistval kohal ebaselgete püüdluste väljendus — teostada midagi suurt, võidelda ning saata korda vägitegusid veel lõplikult selgumata eesmärkide nimel.

Всегда кипит и зреет что-нибудь
В моём уме...
Но что ж? Мне жизнь всё как-то коротка,
И всё боюсь, что не успею я
Свершить чего-то...[1]

Sooviks nimetatakse teadlikku püüdlust kindla objekti, kindla eesmärgi poole.

[1] Minu peas alati midagi keeb ja valmib... Kuid mis siis? Kogu elu on mulle kuidagi lühike, ja üha kardan, et ma ei jõua teostada midagi.

Ebaselgete tungide muutumine teadlikeks soovideks on esimeseks eelduseks teadlikule ja sihipärasele teole, milles avaldub inimese tahe.

Iga soov ei vii siiski teole. Inimene võib soovida ka seda, mis sugugi ei ole tema võimuses, mis kuidagi ei olene tema tegudest: inimene võib soovida, et homme oleks ilus ilm, et temale vajalik raamat osutuks raamatukogus vabaks, et näidendist võtaks osa teda huvitav mängija jm. Neil juhtudel on olemas teadlik suundus kindlale eesmärgile, kuid puudub püüdlus tegutseda selle eesmärgi saavutamiseks, kuna ollakse teadlik, et see ei olene soovijast.

Selliseid soove võib nimetada *mõjususeta soovideks* erinevalt *mõjusaist soovidest*, mis on seotud mõttega mitte üksnes eesmärgist, vaid ka selle saavutamise vahendeist — teadlikkusega selle eesmärgi saavutamise võimalusest ning püüdlusega tegutseda selles suunas.

Mõjusad soovid ongi inimese tahtelise tegevuse teine eeldus.

Tarbed on eelduseks, mille alusel kujunevad inimese tegutsemise motiivid. Tarvete alusel arenevad ühiskondliku elu protsessis inimese tundmused, eriti tema ühiskondlikud tundmused, tekivad tema huvid, kujunevad vaated ja veendumused, formuleerub lõppeks tema maailmavaade. *Nii esinevad inimese tegutsemise motiivid tema tundmustes kui ka huvides, tema veendumustes ja maailmavaates, kuivõrd need muutuvad mõjusate soovide allikaks.*

73. Tahtmatud ja tahtelised liigutused.

Õppinud tundma eelnevais peatükkides üksikuid psüühilisi protsesse, oleme korduvalt märkinud, et need protsessid võivad olla tahtmatud või tahtelised. Oleme eristanud tahtmatut ja tahtelist omandamist, tahtmatut ja tahtelist reprodutseeri-

mist, tahtmatut ja tahtelist fantaasiategevust, oleme rääkinud tahtmatust ja tahtelisest tähelepanust. Kõige lihtsamal ja algelisemal kujul ilmneb see erinevus liigutuste alal.

Tahtmatute liigutuste tüüpiliseks näiteks on *reflektoorsed* liigutused: köhimine, aevastamine, silmapilgutamine, käe tagasi tõmbamine äkilise torke puhul, võpatamine terava ja ootamata hääle puhul jm. Spontaanse iseloomuga on tavaliselt *väljendusliigutused*, milledes avalduvad tundmused: tugeva vihatundmuse puhul surub inimene tahtmatult hambad kokku või pigistab käed rusikasse; siiras naer või naeratus on tahtmatud.

Võtame nüüd mõned tahteliste liigutuste kõige lihtsamad juhud. Ma tahan tõsta paremat kätt ning tõstangi selle. Ma tahan võtta laualt pliiatsi, sirutan käe ja võtan selle. Millised tunnused eristavad neid liigutusi ja annavad aluse nimetada neid tahtelisteks?

Esiteks *eelnev teadlikkus eesmärgist* ja *püüdluse olemasolu selle saavutamiseks*. Teiseks *eelnev liigutuskujutlus liigutusest endast*. Mõlemad need tunnused on igale tahtelisele liigutusele paratamatult omased.

Esimesel pilgul võib paista, et esineb ka „sihituid" tahtelisi liigutusi. „Ma võin ju," üteldakse mõnikord, „tahteliselt kätt tõsta ilma igasuguse eesmärgita. Praegu näiteks võtan ja tõstan, kuigi mul seda millekski pole tarvis." Ning oma sõnade õigsuse tõestamiseks tõstab inimene tõepoolest käe. Tegelikult selliselt arutlev inimene tõestab otse vastupidist: ta tõstab käe *eesmärgiga* näidata, et võib tahteliselt sooritada „sihitu" liigutuse. Kõigile tahtelistele liigutustele eelneb kindlasti teadlikkus eesmärgist. *Tahteline liigutus on sihipärane liigutus.*

Niisama tähtsaks tahtelise liigutuse tunnuseks on eelnev liigutuskujutlus vastavast liigutusest endast. Tahteliselt ei ole võimalik sooritada liigutust, mida sa ei suuda varem kujutleda, kujutleda mitte ainult visuaalselt, vaid ka liigustuslikult.

Selleks aga, et liigutuslikult kujutleda liigutust, s. o. reprodutseerida vastavad liigutusaistingud, tuleb eelnevalt neid aistinguid läbi elada. Seepärast ei olegi võimalik sooritada liigutust, mida sa kunagi varem ei ole sooritanud tahtmatult.

Inimene ei sünni oskusega sooritada tahtelisi liigutusi: selle oskuse omandab ta järk-järgult. Juba esimestel eluaastatel omandab laps enamiku tähtsamaist liigutustest, kusjuures ta algul teeb neid tahtmatult, varudes liigutusaistinguid ja kujutlusi, mis on vajalikud liigutuste tahteliseks teostamiseks. Tahteliselt võime sooritada ainult neid liigutusi, mida oleme õppinud, õpime neid aga elunõudluste ja töö mõjul, millega tegeleme. Paljude liigutuste tahteline teostamine on ainult selletõttu meile üle jõu käiv, et nad meie kogemuses varem kunagi pole esinenud.

Enamik inimestest ei suuda tahteliselt liigutada kõrvu, kuigi selleks mingisuguseid anatoomilisi takistusi ei ole. Erilised katsed näitavad, et inimest on võimalik õpetada ka kõrvu liigutama ja et selleks on tarvis algul puhtmehhaaniliste võtetega panna tegevusse vastavad lihased, et inimesel võimalduks läbi elada seejuures tekkivaid liigutusaistinguid. Alles pärast seda muutuvad võimalikuks esimesed katsetused teostada neid liigutusi tahteliselt.

Veel lihtsam näide. Katsuge sooritada ühel ajal ringliigutusi parema käega ühes ja parema jalaga vastupidises suunas. Vist ei lähe ka see teil korda ilma spetsiaalse treeninguta.

Üldisemal kujul võime ütelda, et tahtelisus avaldub eelnevas teadlikkuses eesmärgist ja vahendeist, mis viivad selle eesmärgi saavutamisele, s. o., lühidalt öeldes, teadlikus sihipärasuses. See käib kõigi juhtude kohta, millal me kõneleme tahtelisusest (tahteline tähelepanu, tahteline omandamine, reprodutseerimine jne.).

74. Tegude liigid.

Tahteliste liigutuste sooritamine on kõige lihtsam tahte avaldus. Tahte arenemine laste juures algab sellega, et laps õpib tegema tahtelisi liigutusi, õpib valitsema oma liigutusi.

Täisealise inimese tegevus ei koosne siiski mitte üksikuist iseseisvaist liigutustest, vaid enam-vähem komplitseeritud tegudest, mis sooritatakse paljude liigutuste abil.

Tegudeks nimetatakse üksikuid käitumise akte, mis lähtuvad kindlatest motiividest ja on suunatud kindlale eesmärgile. Seepärast ei saa rääkida täiesti tahtmatuist tegudest. Inimene võib sooritada tahtmatuid liigutusi — käimise juures tahtmatult kätega vehkida, vestluse juures teha tahtmatuid „masinlikke" käeliigutusi, tahtmatult naeratada lõbusat jutustust kuulates ja tahtmatult kulme kortsutada, kuuldes halbu sõnumeid, kuid need liigutused iseendast ei moodusta tegu, sest nad ei ole suunatud mingisugusele eesmärgile. Mõned neist võivad saada „teoks", kuid üksnes sel juhul, kui nad saavad tahtelisteks. Naeratus saab „teoks", kui inimene selle naeratusega teadlikult tahab näidata oma suhtumist mingisugusesse sõnumisse.

Inimese iga tegu on tahteline, kuid selle tahtelisuse aste võib olla väga erinev.

Me võime eristada ühelt poolt täiesti teadlikke, arukaid tegusid ja teiselt poolt impulsiivseid tegusid, mida iseloomustab võrdlemisi madalaastmeline teadvuse kontroll. Impulsiivsete tegude hulka kuuluvad need, mis sooritatakse tugeva tundmuse, kõige sagedamini afekti mõjul.

Impulsiivse teo näite leiame „Boris Godunovis", stseenis purskkaevu juures, kus Vale-Dimitri, kaasa kistud „meelepaha puhangust", avaldab Marinale oma elu saladuse. Selle juhu erilaad seisneb impulsiivse puhangu lühiaegsuses. Otsekohe pärast otsustavate sõnade väljendumist saab Vale-Dimitri teadlikuks oma käitumise „meeletusest":

Куда завлёк меня порыв досады!
С таким трудом устроенное счастье
Я, может быть, навеки погубил.
Что сделал я, безумец? [1]

Endast võitu saanud, parandab ta oma vea hiilgava pööranguga edasises käitumises („Tsareevitš olen. Küllalt sellest, mul uhke poolatari ees ei sobi alanduda. Jää jumalaga...").

Teiseks impulsiivse teo näiteks võib olla Pavel Kortšagini käitumine kokkupõrkel Failoga („Kuidas karastus teras", II osa, VI peatükk). Parteikohtus iseloomustas Kortšagin oma tegu selliselt: „Kõik, millest siin on juttu, juhtus sellepärast, et ma ennast ei taltsutanud... Juhtus avarii, ja enne kui seda taipasin, sai Failo kolpa mööda."

Oleks ekslik arvata, et afekti seisundis inimene sugugi ei tea seda, mida ta teeb, ja et impulsiivsed teod on seepärast täiesti teadvusetud (vt. eespool § 34). Impulsiivsete tegude erilaad ei seisne mitte nende täielises teadvusetuses, vaid ainult selles, et esiteks puudub selge teadvus teo eesmärgist ja teiseks kaob teadlik kontroll oma tegude üle. Toodud näiteis esinevad isikud ei ole suutnud seletada, millist eesmärki nimelt nad taotlesid oma tegudega. Võib ütelda, mispärast, kuid ei saa ütelda, milleks nad nii toimisid. Niisamuti on selge ka see, et nende tegude sooritamise momendil nad puudulikult kontrollisid oma käitumist, s. o. valitsesid endid puudulikult. On tarvilik siiski meenutada seda, mis me juba oleme rääkinud, õppides

[1] Mind meelepaha puhang kuhu kandnud!
Nii suuri vaevu loodud õnne mina
Võib-olla igaveseks hävitand.
Mis olen teinud, meeletu?

tundma küsimust afektidest: sellest faktist, et afekti mõjul inimene mõnikord kaotab enda üle valitsemise, ei saa teha järeldust, et sellises olekus ta ei suudagi enda üle valitseda. Vale-Dimitri käitumise näide stseenis purskkaevu juures näitab väga ilmekalt võimalust taas saavutada afektiivse puhangu mõjul ajutiselt kaotatud enesevalitsemist.

Impulsiivsed teod on mõtlematud teod ning seepärast vastandatakse nad läbimõeldud, arukaile tegudele.

75. Tahte mõiste.

Terminiga „tahe" tähistatakse seda külge psüühilisest elust, mis leiab oma väljenduse tegude teadlikus sihipärasuses. Kuivõrd täisealisel inimesel ei esine täiesti tahtmatuid tegusid, seevõrd avaldub igas teos mingisugusel määral tahe, ning mida kõrgem on tahtelisus, s. o. teo teadlik sihipärasus, seda tugevam on tahte avaldumine.

Üht äärmiselt tähtsat tegude-kategooriat nimetame tahtelisteks tegudeks otseses mõttes. Need on teod, mis on seoses seesmiste või väliste takistuste ületamisega.

Ka igapäevases elus kõneldakse tahteavaldustest ainult siis, kui tuleb ületada takistusi. Võtame kaks lihtsat juhtu: 1) Mul on tarvis kirjutada sedelit; otsin silmadega laualt pliiatsit, leian selle, sirutan käe ja võtan. 2) Mul on vaba õhtu ja mul on tahtmine minna teatrisse; lähen kassa juurde ja ostan pileti. — Mõlemal neil juhtudel omab tegutsemine täiesti teadlikku ja sihipärast iseloomu, kuid tavaliselt ei vaata ükski sellistele tegudele kui tahteavaldustele, ja nimelt sellepärast, et nad ei ole seotud mingisuguste takistuste ületamisega. Tegelikult avaldub ka neis tegudes tahe, kuid nõuded nende suhtes on siin niivõrd tühised, et terve inimene neid isegi ei märka. Kuid mõnede närvihaiguste puhul, kui

tahteala sügavate häirete tõttu areneb „abuulia", s. o. haiglase tahtejõuetuse seisund, võib inimesel isegi selleks „tahet mitte jätkuda", et võtta laualt talle tarvilik ese, veel vähem selleks, et kuhugi minna.

Teo sooritamise seesmised takistused tekivad neil juhtudel, kui on olemas konflikt, teineteisele vasturääkivate ajede kokkupõrge: on tahtmine magada, kuid tarvis on voodist üles tõusta, et mitte hilineda; tahaksid jätkata lõbusat ja huvitavat vestlust, kuid tead, et tarvis on ära minna ja töö juurde asuda. Tahe avaldub oskuses end sundida tegema seda, mida tunnistad vajalikuks, maha suruda need soovid ja tungid, mis seda takistavad. Tahe on kõigepealt võim enda üle, oma tegude üle valitsemine, oma käitumise teadlik reguleerimine.

Teiselt poolt avaldub tahe väliste takistuste ületamises, nagu on töö raskused, igasugused tülitavad asjaolud, teiste inimeste vastuseis jne. Tugeva tahtega inimene oskab saavutada etteseatud eesmärgi ja viia lõpuni oma algatuse.

Tahe on kõige tihedamas seoses psüühilise elu teiste külgedega. Tahte võimsaks tõukejõuks osutuvad tundmused; kõige vastu ükskõikne inimene ei saa omada suurt tahet. Kuid samal ajal eeldab tahe teadlikkust oma tundmuste suhtes, nende hinnangut ja võimu nende üle. „Oma kirgede orjad" on alati tahtejõuetud inimesed. Oskus „alistada kired mõistusele" on tugeva tahte paratamatult vajalikuks tingimuseks.

Suurimaid tahte vägitegusid, millede näidiseid on andnud Suure Isamaasõja kangelased, iseloomustab psühholoogilisest küljest intensiivsema tundmuse — piiritu kodumaa-armastuse, leegitseva viha vaenlase vastu, võimsa võitluserutuse — ühendus äärmise enesevalitsemisega, vastupidavusega, kõige rangema arvestusega.

Kõigest öeldust nähtub, kui sügav on tahte seos mõtlemisega. Tahteline tegu on läbimõeldud tegu. Enne kui end sundida toimima nii, nagu on tarvis, peab inimene mõistma, teadlikuks saama, läbi mõtlema, kuidas nimelt on tarvis toimida teataval juhul. Enne kui ületada välised takistused, mis seisavad teel eesmärgile, on tarvis leida parimad teed ja vahendid selleks, on tarvis läbi mõtelda tegevuse idee ja koostada selle plaan. See käib täiel määral nendegi tahteliste toimingute kohta, mis sooritatakse kõige teravamates ja ohtlikumates olukordades ja kestavad kõigest vaid mõne silmapilgu.

Võtame näitena taraanilöögi, mis on teinud surematuks paljude nõukogude lendurite nimed. Lendurite jutustused kõnelevad sellest, et taraanilöök on sügavalt läbimõeldud ja hoolikalt arvestatud tegu: „Teen otsuseks kasutada taraanilööki. Sellest, kuidas on tarvis lennukit taraneerida ja millistes tingimustes seda teha, olen ma palju mõtelnud. Ma jõudsin otsusele, et taraneerida võib lennukit säilitades. Oli jõudnud aeg oma otsust kontrollida. Lähenen kiiresti pommitajale. Lähenen talle vasakult küljelt, sihin ninaga juhtpindadele arvestusega, et ainult propelleri otstega riivata stabilisaatorit ja kiilu. Arvestus osutus õigeks. Kui väljusin pöörangust, vastase lennuk, üle minnes järsule planeerimisele, lendas kiiresti maa suunas... Ma ei löönud teda muidugi ilma arvestuseta. Teile näib, et taraanilöök on nagu löök vastu seina. See ei ole õige. Kogu asi on siin kiiruste vahekorras. Tuleb tungida üsna ligi, võrdsustada kiirus, siis gaasi lisada ja kergesti kopsata. Kõige parem on propelleriga".

76. Tahtelise teo analüüs.

a) Otsus, kavatsus ja täitmine.

Teatavasti eeldab tahteline tegu eelnevat teadlikkust teo eesmärgist ja vahendeist, mis viivad selle eesmärgi saavutamisele. See tähendab, et inimene, enne kui hakkab tegutsema, kavatseb mõtteliselt, milleks ja kuidas ta tegutseb: enne kui tegutseda faktiliselt, tegutseb ta mõtteliselt.

Teiselt poolt, tahteline tegu on — tegu raskendatud tingimustes, tegu, mis on seoses mõnesuguste takistuste ületamisega. Siit järgneb, et „mõtteline tegu", mis eelneb faktilisele, ei või piirduda palja teadlikkusega eesmärgist ja selle saavutamise vahendeist, vaid sisaldab endas mitmesuguste võimaluste läbikaalumise komplitseeritud protsessi: kas tegutseda või hoiduda sellest, millises suunas tegutseda, millisel teel ja milliste abinõudega. See protsess lõpeb otsuse tegemisega.

Otsuse tegemisele järgneb üleminek „mõtteliselt teolt" faktilisele, s. o. selle otsuse täitmisele.

Niisiis võime eraldada tahtelise teo kaks põhistaadiumi: 1) ettevalmistav staadium — „mõtteline tegu", mis lõpeb otsuse tegemisega, ja 2) täitev staadium — „faktiline tegu", mis seisneb tehtud otsuse täitmises. Neil juhtudel, kui on tarvis tegutseda viivitamata, järgnevad otsus ja täitmine teineteisele otseselt, otsus läheb otseselt üle täitmiseks.

- Sellist tüüpi tahtelise teo näiteks võib olla episood N. Ostrovski romaanist „Kuidas karastus teras", kus Kortšagin, pataljoni sõjakomissar, saab territoriaalsete osade manöövritel polgu staabiülemalt käsu hobuse seljast maha tulla ja manöövritest jala osa võtta. Käsk on antud väga teraval kujul, pilkevarjundiga Kortšagini invaliidsuse üle.

„Kortšaginit oleks nagu piitsaga löödud. Tõmbas ratsmeist hobust..." Mõne minuti „võitlesid temas kaks tundmust: solvumus ja enesevalitsus". Võitis teine: „Kortšagin oli pataljoni sõjakomissar ja see pataljon seisis ta selja taga. Missugust eeskuju annaks ta oma käitumisega distsipliini alal?" Otsus alistuda käsule vastu vaidlemata, hoolimata selle ebaõiglusest ja teravusest, täitub sedamaid: „Ta vabastas jalad jaluseist, astus hobuse seljast maha ja läks parema tiiva poole, surudes maha terava valu liigendites".

Teistel juhtudel ei riiva otsus mitte üksikut, seejuures edasilükkamatut tegu, vaid riivab sellise tegevuse suunda ja iseloomu, mis kestab mõnikord väga pikka aega ning koosneb paljudest üksiktegudest, — ei riiva mitte käitumist tea-

taval momendil, vaid tulevase käitumise programmi, mitte seda, kuidas toimida praegu, vaid kuidas toimida tulevikus teatavais olukordades. Inimene võib teha otsuseks lõpetada kool oivikuna, mitte suitsetada, teataval viisil käituda ühe või teise inimesega jne.

Sellist tüüpi otsuse näitena võib esineda teine episood samast N. Ostrovski raamatust, kus Kortšagin, mõistnud lõplikult oma haiguse julma käiku, seisis küsimuse ees: „Mida ta peab siis tegema endaga nüüd, pärast purukslöömist, kui pole lootust rivvi tagasipöördumiseks?... Mis siis teha?..." Kaks tundmuste ja mõtete suunda võitlevad temas. Üks juhib enesetapmisele: „Milleks elada, kui ta on kaotanud juba oma kõige kallima — võime võidelda?... Oskasid hästi elada, oska ka õigel ajal lõpetada". Teine juhib selle poole, et leida võimalus teha oma elu kasulikuks, haigusest hoolimata; enesetapmine on „kõige parem ja kergem väljapääs seisundist... Oska elada ka siis, kui elu muutub talumatuks. Tee see kasulikuks".

Mereäärse linna vanas pargis veedetud pikkade tundide jooksul Kortšagin, tema väljenduse järgi, „korraldas „poliitbüroo" istungi ja tegi hiiglasuure tähtsusega otsuse" — välja rabelda raudsest rõngast ja pöörduda tagasi rivvi, uus relv käes.

Sellistel juhtudel ei vii otsuse tegemine otseselt täitmisele, vaid kavatsuse tekkimisele, mis kujutab endast seesmist häälestumist tegutseda tulevikus teatavas suunas.

Kavatsustel ei ole siiski mitte iseenda ette tähtsust. Nad on vajalikud ainult kui ettevalmistus teoks. Inimene, kes on varustatud kõige paremate kavatsustega, kuid ei realiseeri neid tegevuses, on nõrga, aga mitte tugeva tahtega inimene. Tahe avaldub otsuste tegemises, kuid palju rohkem avaldub ta nende otsuste täitmises. Palju inimesi teeb otsuseks ja varustub kavatsusega suitsetamisest loobuda, kuid tugevat tahet selles küsimuses avaldab vaid see, kes suudab selle otsuse teostada.

Otsus ja kavatsus on tahtelise tegevuse tingimata tarvilikud lülid, kuid tema tsent-

raalseks punktiks osutub siiski otsuse täitmine.

b) Motiivide võitlus.

Tahtelise tegevuse esimene ettevalmistav staadium, mis lõpeb otsuse tegemisega, on erineva sisuga, olenevalt sellest, milliseid takistusi — seesmisi või väliseid — on tarvis ületada. Seesmiste takistuste ületamisel omandab tahtelise tegevuse ettevalmistav staadium motiivide võitluse iseloomu, väliste takistuste ületamisel muutub ta teguviiside valikuks.

Seesmised takistused, nagu teame, avalduvad üksteisele vasturääkivate ajede konfliktis. See konflikt arenebki motiivide võitluseks, mis sisaldab endas kaalutlust, arutlust, vasturääkivate soovide, tahtmiste ja tundmuste hinnangut. Mõlemas eespool toodud episoodis Pavel Kortšagini elust paneme tähele seesugust motiivide võitlust: esimesel juhul võitlust solvumistunde ja enesevalitsuse, distsiplineerituse vahel, teisel juhul — ühelt poolt meeleheite ja „paberliku sangarluse" tungi, teiselt poolt võitlustahte, raudse visaduse ja tõelise bolševiku kohusetunde vahel.

Motiivide võitluse puhul kerkib küsimus teo eesmärgi ja suuna, mitte aga tema täitmise viisidest. Tehtav otsus puudutab seda, mida teha, aga mitte seda, kuidas teha. Kortšaginil on esimeses episoodis lahendada küsimus, kas täita vastu vaidlemata ebaõiglane käsk, mitte aga küsimus, kuidas seda täita.

c) Teguviisi valik.

Teisiti on lugu neil juhtudel, kui teo raskus seisneb väliste, aga mitte seesmiste takistuste ületamises. Siin ei ole motiivide konflikti, teo eesmärk on selge, kuid ei ole selge, millisel teel on võimalik seda eesmärki saavutada, kuidas ületada

teel seisvad raskused. Neil juhtudel on tarvis teostada valik mitmesuguste teguviiside vahel, teisiti üteldes — on tarvis koostada tegutsemisplaan. Otsus ei pea siin puudutama mitte eesmärgi küsimust, vaid selle saavutamise vahendite ja teede küsimust.

Võtame jälle näite Ostrovski raamatust „Kuidas karastus teras". Pavel Kortšagin kohtab maanteel petljuuralast, kes viib arreteeritud Žuhraid. „Kortšagini süda peksis hirmsasti. Mõtted ajasid üksteist taga, oli võimatu neid koondada, neile kuju anda. Aeg otsustamiseks oli liiga lühike. Üks oli selge: Žuhrai hukkub. Ja silmitsedes lähenejaid kaotas Pavel enda teda valdavate tunnete rägastikus. „Mis teha?" Viimasel minutil meenus talle: taskus on revolver. Niipea kui nad mööduvad, kihutada kuul selga tollele püssiga mehele ja siis on Fjodor vaba. See hetkeline otsus lõpetas mõtete tantsu". Ta jõudis kohakuti Žuhraiga; on tulemas silmapilk, kus on vaja tegutseda. „Peas aga surises erutav mõte: „Kui ma tulistan teda ja lasen viltu, võib kuul tungida Žuhraisse..." Kas võis veel mõtelda, kui petljuuralane oli juba kõrval? Ja juhtus nõnda: punavurruline saatevalvur jõudis Paveli kohale. Kortšagin hüppas talle ootamatult juurde ja, haarates püssi, painutas selle järsu liigutusega vastu maad..."

Mingisugusest motiivide võitlusest ei ole siin juttugi. Kõigi psüühiliste jõudude tohutu pinge on täiel määral suunatud ühes sihis: leida teguviis, tegutsemisplaan. Hoolimata väga lühikesest ajast areneb Paveli hinges komplitseeritud protsesside rida. Alguses hämmeldus, nõutus, vahelduvate tundmuste ja mõtete „rägastik". Siis tekib silmapilkselt esimene otsus, ja „mõtete tants" lakkab. Kui aga juba on lähenemas aeg tegutseda, kui, nagu näis, enam aega ei olnud mõtelda, selgub selle otsuse mitterahuldavus, ja sõna otseses mõttes viimsel silmapilgul asetub see uuega: mitte tulistada, vaid püss saatevalvuri käest ära kiskuda. Selle viimase otsuse tekkimine on ajas niivõrd tihedalt ühte sulanud täitmisega, et Kortšaginile endale tunduvad tema teod „ootamatutena". Tegelikult ka sel juhul eelnes „faktilisele teole" „mõtteline" täitmisele eelnev otsus, kuigi neid teineteisest lahutas kõigest vaid väike murdosa sekundist.

Teguviisi valik nõuab mõttetööd ja mõnikord väga komplitseeritud tööd (Kortšaginil „mõtted ajasid üksteist taga",

„lõpetas mõtete tantsu", „peas aga surises mõte", „kas võis veel mõelda?" jne.). Siiski osutub tahtelisse teosse kuuluva plaani koostamine mitte üksnes mõtteliseks, vaid ka tahteliseks protsessiks, kuivõrd plaan koostatakse mitte kui „plaan üldse", mitte kui teatavas olukorras teoreetiliselt võimalikkude tegude plaan, vaid kui reaalse teo mõtteline ennetus, kui kohustus täitmiseks. Igaüks meist võib, asudes mõttes Kortšagini asemele, lahendada ülesande tema eest, otsides tema olukorras parimat teguviisi. Kuid meie psüühiline tegevus on sel juhul ainult mõtteline, kuna temal oli see samaaegselt niihästi mõtteline kui ka tahteline.

77. Kohusetunne.

Motiivide võitlus tõeliselt tahtelises teos on alati võitlus kohuseteadvuse, kohusetunde ja mingisuguste kohusele vasturääkivate ajede vahel.

Episoodis manöövritel toimub Kortšaginis võitlus afektiivseks puhanguks üle minna ähvardava solvumistunde („tõmbas ratsmeist hobust...") ja teadvuse vahel sellest, et ta on kohustatud näitama oma pataljonile distsipliini eeskuju. Kortšagini seesmise võitluse olemus tema pikkade mõtiskluste ajal vanas pargis viis küsimuse lahendamisele: kuidas ta on kohustatud toimima? Mida nõuab temalt bolševiku kohus?

Seesmiste takistuste ületamisel avaldub tahe oskuses sundida end tegema seda, mida nõuab kohusetunne.

Kohusetunne osutub kõige tähtsamaks, tsentraalseks selles nõndanimetatud moraalsete tundmuste rühmas, millised tundmused on seotud teistesse inimestesse, eriti kindlaisse ühiskondlikesse rühmadesse: oma rahvasse, parteisse, kommunistlikusse noorsooühingusse, oma sõjaväeosasse, oma

tehasesse, oma koolisse, ja lõppeks oma perekonnasse suhtumise läbielamisega.

Kohusetunde aluseks on inimese teadlikkus huvidest, mis on omased sellele ühiskondlikule rühmale, kuhu ta ise kuulub, samuti oma kohustusest selle rühma vastu. Kuid üksnes nende huvide ja kohustuste teadmisest ei piisa veel. Puht-mõistusepärane, kuiv *teadmine* selle kohta, kuidas on tarvis ja kuidas tuleb toimida, ei saa olla tahte arenemise aluseks. See peab muutuma tugevaks, sügavaks *elamuseks*. Kui inimene oma kodumaa hädasid läbi elab niisama teravalt kui oma isiklikke hädasid, oma tehase toodangu edu nagu oma isiklikku edu, oma klassi ebaõnne nagu omaenda ebaõnne, siis saab ta võimeliseks *läbi elama* oma kohust, aga mitte ainult seda *teadma*. Seepärast kõnelemegi *kohusetundest*, aga mitte selle lihtsast teadmisest.

Kohuseteadvuse järgi hinnatakse inimese tegusid *headeks* ja *halbadeks*. Selline hinnang on alati seotud nende tegude ühiskondliku tähtsuse tundmisega ning erineb seega oluliselt hinnangust, mille järgi teod on *meeldivad* või *ebameeldivad*; viimasel hinnangul on puht-isiklik iseloom.

Hinnangut, mille järgi isiklikud teod on head või halvad, seejuures mitte üksnes mõistusepärast, vaid ka emotsionaalset hinnangut, nimetatakse *südametunnistuseks* ehk sisetundeks. Oma tegude õigsuse teadvus — „rahulik südametunnistus" — võib pakkuda inimesele suurimat rõõmu ja rahuldust, anda enesekindlust ja jõudu vastu panna laimule ja ebaõiglastele süüdistustele. Teadmine, et on korda saadetud halb tegu, kutsub esile „südametunnistuse piinu", kahetsusetundmust. Südametunnistuse hääl nõuab neil juhtudel kordasaadetud teo mõjusat parandamist. Kui inimene kuidagi ei avalda oma kahetsust, hoidub kõrvale mitte ainult parandamisest, vaid ka oma eksimuse avalikust tunnistamisest, tekib temal see krooniline raske seesmise rahutuse sei-

sund, mida iseloomustatakse sõnadega „halb südametunnistus".

Erk südametunnistus on inimese väärtuslikem omadus ja kõige tähtsam moraalselt kasvatatud tahte kujunemise tingimus.

Nii kohusetunne kui ka sellest tulenev erk südametunnistus eeldavad inimese kõrget teadlikkust. Kuid nad eeldavad ühtlasi sügavate ja mõjusate tundmuste olemasolu, nagu on armastus kodumaa vastu, andumus parteile, tundmused orgaanilisest seosest oma kollektiiviga jms. Sel tingimusel lakkab kohusetäitmine olemast raske kohustus. Ta muutub rõõmsaks tegevuseks, elu suurimaks õnneks. Võrsudes inimese tegevuse kõige tugevamaks motiiviks, viib kohusetunne kangelastegude sooritamisele, teeb inimese sangariks.

Punaarmee juubelipäeval, 23. veebruaril 1943. aastal toimus välileeris 254. Kaardiväe Laskurpolgu ühe pataljoni kommunistlike noorte koosolek. Arutlusel oli, kuidas paremini täita lahingukäsku — võtta ära Tšernuška küla.

Koosolekul astus välja Saša Matrossov, noor blond poiss, automaat rinnal. Vaadanud ringi seltsimeestele, ütles ta pidulikult ja käskivalt:

„Meie täidame käsu! Mina võitlen sakslastega, kuni mu käed relva hoiavad, kuni mu süda tuksub. Mina võitlen meie maa eest, surma põlates!"

Kogu öö läks pataljon mööda teedeta ala, läbi metsa. Peatustel kõneles Saša Matrossov rohkem kui üks kord sel ööl oma sõpradele:

„Noh, poisid, pidagem meeles meie kokkulepet: kui sõdida, siis sõdida. Kui tarvis, sure, aga täida oma ülesanne."

Lähenemist Tšernuška külale tõkestasid kolm vaenlase varjendit; kaht tiibadel asetsevat dzotti läks korda blokeerida, kuid keskmine dzott andis marulist tuld ning ei andnud võimalust ületada lagendikku, mis lahutas pataljoni positsiooni külast. Automaaturite rühmad, keda välja saadeti dzotti likvideerima, hukkusid, niipea kui nad lagendikule välja ronisid. Ei olnud võimalik külani tungida, peatamata kas või ajutiseks vaenlase kuulipilduja tuld.

Saša Matrossov ronis end varjates küljelt dzoti juurde ja andis valangu laskeava pihta. Tema kuulid tabasid laskeava: kuulipilduja jäi vait, kuid mõne sekundi pärast elustus uuesti. Siis kargas Matrossov püsti, sööstis ettepoole ja kattis laskeava oma kehaga kinni. Tuli katkes silmapilkselt. Võitlejad tormasid edasi ja dzott vallutati.

Nii pidas kommunistlik noor Saša Matrossov sõna ja täitis tõesti lõpuni oma kohuse. Meelekindlusega oma elu ohverdades on ta ära teeninud ülla õiguse surematusele. Kaardiväe reamees Nõukogude Liidu kangelane Aleksandr Matrossov on alatiseks arvatud roodu nimestikku, millega ta läks lahingusse Tšernuška all (vt. „Pravda" 12. septembrist 1943. a.).

78. Inimese tahteomadused.

Inimese tahteomadusi iseloomustades eraldame esiteks need, mis puutuvad tahtelise teo motivatsiooni, teiseks need, mis avalduvad otsuse tegemisel, ja kolmandaks need, mis on seotud tehtud otsuse täitmisega.

1. Otsuste ja tegude teadlikkus. Inimene, keda võib nimetada teadlikuks oma tegudes, toimib nii, aga mitte teisiti sellepärast, et ta on veendunud oma etteseatud eesmärkide õigsuses ja tähtsuses. Ta juhindub teadlikest soovidest, mis peegeldavad enam-vähem kindlaid vaateid ja veendumusi. Ta alistub distsipliinile tõrkumatult, sest ta mõistab selle alistumise vajalikkust.

Tõeline teadlikkus, mis on arenenud tahte tunnuseks, on vastandiks sellistele omadustele, nagu on sugereeritavus ja negativism, mis kõnelevad tahte puudustest.

Sugereeritavuseks nimetatakse kerget alistuvust võõrastele mõjudele.

Teadlik inimene järgneb teiste nõuandeile, kui ta on kindel nende õigsuses, mõistab, et need vastavad tema vaateile ja

veendumustele. Sugereeritav inimene alistub igasugusele nõuandele; ilma erilise vaevata võib teda ahvatleda sooritama tegu, mis kuidagi ei sobi tema vaadetega ega tema kavatsustega.

Väliselt on sugereeritavuse vastandiks negativism, s. o. motiveerimata püüdlus tegutseda vastakalt teistele. Negativism avaldub soovis toimida omamoodi iga hinna eest ja seesmises vastutöötamises sellele, et kuulda võtta mingit nõuannet või juhatust, mis lähtub teisest inimesest.

Negativism, niisamuti nagu sugereeritavuski, on tahte nõrkuse, mitte aga selle jõu tunnus. Mõlemal juhul puudub inimese tegutsemises tõeline iseseisvus ning ta ei juhindu mitte saadud nõuannete ja juhatuste olulisest hinnangust, vaid pimedast tendentsist neile kuulekalt järgida (sugereeritavuse puhul) või neile vastu rääkida (negativismi puhul).

2. Otsustavus, mille all mõistetakse võimet õigeaegselt teha põhjendatud ja püsivaid otsuseid.

Otsustavust ei tohi segada kalduvusega „kiiresti otsustada". Ruttamine otsuse tegemisel ilma piisavate andmeteta neil juhtudel, kui asjaolud ei nõua viivitamatut tegutsemist, on tahte nõrkuse, aga mitte selle jõu tunnus. Sellist rutakust võib sageli tähele panna just otsustusvõimetute inimeste juures; otsust teha on neile piinarikas operatsioon, millest nad võimalikult kiiresti püüavad vabaneda. Tõeline otsustavus eeldab oskust otsusega viivitada, kui asjaolud seda lubavad, kuni selle momendini, kus otsust võib langetada asja suurima tundmise ja kindlusega.

Kuid teiselt poolt eeldab otsustavus oskust — neil juhtudel, kus viivitada ei saa — otsustada jalamaid. See nõuab võimet riskeerida siis, kui riskida on tarvis. „Lendur," ütles Stalin, „see on kontsentreeritud tahe, iseloom, oskus minna riskima."

Olles põhiliselt tahteomadus, on otsustavus tihedalt seotud teatavate mõistuse omadustega: ta eeldab suurt kriitilisust ja samal ajal mõtte julgust.

Otsustusvõimeliseks nimetame isikut, kes tarvilikul momendil suudab kõrvale heita üleliigsed kahtlused ja kõhklused. Kuid me ei nimeta otsustusvõimeliseks inimest, kes ei ole võimeline tundma mingisuguseid kahtlusi oma silmaringi piiratuse ja vähese süvenemisvõime tagajärjel. Sellise inimese kohta ei saa ütelda, et ta tegutseb otsustavalt; tema kohta võib ütelda, et ta tegutseb mõtlematult.

Otsuste läbimõtlemise, põhjendatuse tagajärjeks on nende püsivus. Otsustusvõimeline inimene on kindel oma otsustes, kuna otsustusvõimetu inimene kõhkleb alatasa — nii enne otsuse tegemist kui ka pärast seda. Hirm igasuguse lõpliku sammu ees sunnib otsustusvõimetut inimest alguses otsust edasi lükkama, pärast aga seda lõpmatult uuesti revideerima ja muutma.

Otsustusvõimetu inimese viimistletud tüübiks on Podkoljossin Gogoli „Naisevõtus". Ta tahab abielluda. Mingisuguseid põhjendusi selle vastu tal ei ole, kuid lõplikku otsust teha ta ei suuda. Kui Kotškarjov kavatseb teda pruudi juurde viia, hakkab ta täiesti ootamatult keelduma.

„Kotškarjov. Miks siis edasi lükata? Sa oled ju nõus?

Podkoljossin. Mina? Noh, ei... ma ei ole veel täiesti nõus.

Kotškarjov. Säh sulle! Kuid sa ju äsja ütlesid, et tahad.

Podkoljossin. Ma rääkisin ainult, et poleks halb.

— —

Kotškarjov. Noh, mis siis? Mis on siis takistuseks?

Podkoljossin. Takistuseks pole mitte midagi. Ainult imelik on..."

Komöödia lõpeb, nagu teada, sellega, et viimasel minutil enne pulmi Podkoljossin hüppab aknast välja. Mis põhjustab selle? See, et eelseisev samm on otsustava, lõpliku iseloomuga: „...pärast enam ei ole puiklemist ega kahetsemist, midagi, mitte midagi, — kõik on lõpetatud, kõik tehtud. Näe, isegi praegu enam ei saa kuidagi tagasi astuda..."

3. Enesevalitsemine. See tahte omadus avaldub kahes suunas.

Esiteks oskuses end sundida täitma tehtud otsust, võites sellele vastumõjuvad ajed: nagu on hirm, laiskus, häbelikkus jms. Just seda tahteomadust nimetatakse elus kõige sagedamini tahtejõuks. Ilma selleta on võimatud niihästi mehisuse väljapaistvad vägiteod kui ka kõige tavalisemad kohusetruuduse ja hoolsuse avaldused.

Teiseks avaldub enesevalitsemine oskuses tagasi hoida tundmuste ja afektide ebasoovitavaid väljendusi ja hoiduda impulsiivseist tegudest. Selles mõttes kõneldakse inimese püsikindlusest ja enda vaoshoidmisest.

Nii tahtejõu kui ka püsikindluse suurepäraseks näiteks on N. Ostrovski elu, mis kajastub tema raamatus „Kuidas karastus teras". Jäänud pimedaks ja kaotanud liikumisvõime, sundis ta ennast sangarliku jõupingutusega valdama uut relva — sõnakunsti, surudes endas maha mitte ainult igasuguse meeleheiteavalduse, vaid isegi „keelates" endale, tema isikliku väljenduse järgi, sellised „lihtsad inimlikud tundmused", nagu on nukrus, „milledel on eluõigus peaaegu igaühele, kuid mitte temale". Et kujutleda, milline tahtevägitegu oli kahe tema romaani loomine, piisab ühe asjaolu meenutamisest: „kõike, mida ta kirjutas, pidi ta mäletama sõna-sõnalt"; „tööprotsessis tuli tal mälu järgi lugeda terveid lehekülgi, mõnikord isegi peatükke". Ja sellist tööd ei tulnud sooritada mitte paljukogenud elukutselisel kirjanikul, vaid inimesel, kes esmakordselt jõudu proovis sel alal ja kes pealegi üle elas alatisi piinarikkaid kannatusi.

4. Energia ja visadus, mis avalduvad etteseatud eesmärgile viival teel seisvate väliste takistuste ületamises.

Mitte alati ei ole need mõlemad omadused ühendatud ühes inimeses. Mõned inimesed asuvad väga energiliselt asja juurde, kuid varsti „varisevad kokku"; nad on võimelised vaid lühiaegseks pingutuseks; neil ei jätku visadust mõnevõrra pikema

raskusteaheliku ületamiseks. Erinevalt sellest on tõeliselt suure tahtejõuga inimesed võimelised kauakestvaks ja raugematuks energiapingutuseks; nende tahtepinge jõud ei kahane, vaid isegi kasvab raskustele ja takistustele sattudes.

Visadus avaldub kavatsetud plaani teostamises.

Igas plaanis on tarvis eristada kahte külge: 1) Eesmärgi või ülesande formuleering: mis nimelt peab täidetama? kuipalju peab tehtama? milliseks tähtajaks töö peab olema lõpetatud? See on plaani kvantitatiivne külg. 2) Nende meetodite, teede ja vahendite kavastus, millede abil ülesanne peab lahendatama: kuidas nimelt, milliste võtetega ja millises järjestuses peab teostatama seatud eesmärk? See on plaani kvalitatiivne külg.

Visadus eeldab plaani kvantitatiivse külje kõrvalekaldumatut täitmist võimalikult paindlikuma suhtumise korral tema kvalitatiivsesse küljesse. Eesmärk peab saavutatama iga hinna eest, kuid vahendid, mis esialgselt olid kavatsetud, võivad muutuda ja peavad muutuma, olenevalt olukorra muutusest. Kavatsetud teguviis ei tohi inimest aheldada. Seda täidetakse seni, kui ta osutub parimaks võimalikest, kuid asendatakse uuega, niipea kui ilmneb, et see viimane viib paremini eesmärgile.

79. Tahtekasvatus.

Tahe väljendub raskuste ületamises. Raskusi võib ületada inimene aga ainult sel juhul, kui ta teab, mille nimel ta seda teeb. Tahtekasvatuse esimeseks ja otsustavaks tingimuseks on seepärast maailmavaate kujundamine, ühiskondlike tundmuste arendamine ja sel alusel — kohusetunde kasvatamine endas.

Teiseks tahtekasvatuse tingimuseks on oskus tahta. Kuni inimese püüdlused avalduvad loidude, laialivalguvate ja passiivsete soovide kujul, ei saa olla juttugi tugeva tahte

arengust. G. I. Kotovski, kodusõja kangelase ja punase ratsaväe lahingukomandöri märkmikus on selline märge: „Tahta — tähendab suuta". Suure tahtejõuga inimestele, kellede hulka kuulus Kotovski, on tahtmine võimas jõud, millele ei ole ületamatuid takistusi. Kuid selline võib olla ainult tahtmine, mis lähtub inimese põhimistest elueesmärkidest, aga mitte möödaminevaist muljeist ja muutlikest meeleoludest. Säärane on see „kindel bolševistlik tahe", millest kõneles seltsimees Stalin, rõhutades selle otsustavat tähtsust edu saavutamiseks (kõne majandusmeeste nõupidamisel 1931. aastal).

Kolmas tahtekasvatuse tingimus on mitte teha täitmatuid otsuseid ja mitte sepitseda kavatsusi, mis jäävad teostamata. Ükski ei tee nii sagedasti otsuseid ja kellelgi ei ole nii palju häid kavatsusi kui nõrgatahtelistel inimestel. Inimene aga, kes püüab endas kasvatada tugevat tahet, peab suhtuma igasse oma otsusesse ja kavatsusesse kui vastutavasse ülesandesse, meeles pidades, et iga tehtud otsuse täitmata jätmine rikub tahet.

Neljandaks tahtekasvatuse tingimuseks on harjumuse kujundamine oma tegusid hinnata, teadlikult suhtuda nende tagajärgedesse, vaadelda neid kõrvalt. Kujundamata kriitilist suhtumist iseendasse ja oma tegudesse pole võimalik kasvatada endas tugevat tahet. Suur nõudlikkus enda suhtes iseloomustab alati tugeva tahtega inimest.

Lõppeks viimane tahtekasvatuse tingimus — enda alatine treening seesmiste ja väliste takistuste ületamiseks, alatine tahtepingutuste harjutamine. See erilaadne seesmise pinge ja aktiivsuse seisund, mida nimetatakse „tahtepingutuseks", moodustab iga tahtelise teo iseloomustava tunnuse. Seal, kus pole nõutav pingutus, pole põhjust kõnelda tõsisest tahteülesandest. Kuid „võime tahtepingutuseks", järelikult aga ka oskus takistusi ületada arenevad praktika tulemusena.

„Juba väikenegi võit enda üle," kirjutas Gorki, „teeb inimese palju tugevamaks". Tahe kujuneb tegevuses. Tugevat tahet suurtes asjades on võimeline avaldama ainult see, kes pika harjutusega on seda karastanud sadade väikeste asjade kallal.

Kordamisküsimused.

1. Milles seisneb erinevus teo motiivi ja eesmärgi vahel?
2. Milles seisneb erinevus tungi ja soovi vahel?
3. Milliste tunnuste poolest erinevad tahtelised liigutused tahtmatuist?
4. Andke impulsiivsete tegude iseloomustus.
5. Mida nimetatakse tahteks?
6. Milline on tahte seos tundmuste ja mõtlemisega?
7. Milline erinevus on mõistete „otsus" ja „kavatsus" vahel?
8. Millisel tingimusel kujuneb motiivide võitlus tõeliseks tahteprotsessiks?
9. Millistel juhtudel tahteline tegu nõuab plaani koostamist?
10. Milliseid tundmusi nimetatakse moraalseteks tundmusteks?
11. Mis on kohusetunde arenemise aluseks?
12. Andke inimese tahteomaduste iseloomustus.
13. Loetlege tähtsaimad tahtekasvatuse tingimused.

Ülesanded.

1. Selgitage mingisuguse kirjandusliku näite varal erinevus teo motiivi ja eesmärgi vahel.
2. Leidke teile tuntud kirjanduslikes teoseis mõned impulsiivsete tegude näited.
3. Tooge tahteliste tegude näiteid: a) mis nõuavad seesmiste takistuste ületamist, b) mis nõuavad väliste takistuste ületamist.
4. Tooge motiivide võitluse näide.
5. Tooge näide tahtelise teo kohta, mis nõuab teguviisi valikut.
6. Tooge näiteid, kus esineb oskus end valitseda.

XI peatükk.

Tegevuse psühholoogiline analüüs.

80. Tegevuse ülesanded ja motiivid.

Iga tegevus — töö, õppimine, mäng — on suunatud kindlatele eesmärkidele või ülesannetele, näiteks määratud normi väljatöötamisele, päevase toodangu tõstmisele kolme- või neljakordse normi täitmiseni, kergete raamatute lugemaõppimisele inglise keeles ilma sõnaraamatuta, kõigi eksamite andmisele viie peale, oma meeskonnale esikoha võitmisele spordivõistlustel jne.

§-s 72 rääkisime sellest, et ühtede või teiste eesmärkide püstitamise põhjuseks on inimest ajendavad motiivid. Tegevuse käigus võib siiski motiivide ja eesmärkide või ülesannete vastastikune suhe muutuda: ülesande täitmine ise võib muutuda tegevuse motiiviks. Teatavad motiivid ajendasid kümnenda klassi õpilast võtma endale ülesanne lõpetada kool medaliga. Edaspidi aga muutub selle ülesande täitmise püüe ise ajendavaks jõuks, tema tegevuse motiiviks. Nii on alati, kui inimene tõeliselt püüab täita endale võetud ülesandeid, tõeliselt elab kaasa oma tegevusele ega jää selle ükskõikseks ning osavõtmatuks täitjaks.

Inimese juhtijaks igas tema tegevuses ei ole mitte mingisugune üks ülesanne, vaid terve süsteem üksteisele alluvaid ülesandeid. Õpilane õpib inglise keelt. Teataval momendil on tal lahendada lähim, otsene ülesanne —

aru saada raske lause mõttest. Kuid selle taga seisab üldisem ülesanne — tõlkida terve katkend, mis homseks tunniks on tarvis ette valmistada. See ülesanne kuulub paljude vahepealsete ülesannete kaudu suure ülesande — inglise keele valdamise — koostisse, mis omakorda on tingimuseks veel laialdasema ülesande täitmisel, nimelt enese väljaarendamisel täisväärtuslikuks spetsialistiks teataval alal. Kuid seegi viimane ülesanne osutub alluvaks tollele kesksele, kõrgeimale ülesandele, mille teenimises näeb inimene oma eluülesannet ning millest lähtudes valib ta oma tulevase elukutse.

Inimese suhtumine tegevusesse, järelikult ka see, *kuidas* ta seda täidab, oleneb suurel määral sellest, kuivõrd kaugele näeb ta oma ülesannete perspektiivi. Kui inimese tegevuse motiivide määrajaks ei ole mitte ainult lähimad, vaid ka kaugemad, suuremad, printsipiaalsemad ülesanded, räägime tegevuse *kaugest motivatsioonist*; inimese suhtes aga, kelle tegevust ajetavad ainult lähimad ülesanded, mis ei ole lülitatud laialdaste, printsipiaalsete ülesannete süsteemi, räägime *lühikesest motivatsioonist*. Viimane loob sellise tegevusesse suhtumise, mida iseloomustab perspektiivi puudumine, silmaringi kitsus ja piisamatu printsipiaalsus.

Ainult kauge motivatsioon annab inimesele soovi ja jõu võidelda raskustega ning ületada neid, sest ta sunnib nägema üksikus tegevuslülis vajalikku etappi lõppeesmärgi saavutamiseks, etappi, mis tuleb ületada iga hinna eest, kuna muidu ei ole selle eesmärgi saavutamine võimalik. Kui inimene ei näe lähimast etapist kaugemat perspektiivi, mille nimel asub ta siis ületama selle etapiga seotud raskusi?

Motivatsiooni kaugus mõjub ka inimese suhtumisele edusse, võitudesse ja saavutustesse. Lühikese motivatsiooniga inimesele tundub edu üksiku ülesande lahendamisel lõpliku eduna, asja lõpetamisena, ja demobiliseerib teda, kutsudes esile rahunemistunde. Kauge motivatsiooni korral tuntakse

edu ühe ülesande lahendamisel ainult tõusuna ühe astme võrra, mille taga avaneb otsekohe järgnevate astmete perspektiiv; seepärast mobiliseerib edutunne inimest, minnes üle püüdluseks uutele saavutustele, millede eest on tarvis töötada ja võidelda. Kuidas Lenin suhtus kaotustesse ja võitudesse, seda kirjeldab seltsimees Stalin järgmiselt:

„Teist korda kohtasin Leninit 1906. aastal meie partei Stokholmi kongressil. On teada, et bolševikud jäid sel kongressil vähemusse, said lüüa. Ma nägin siis esmakordselt Leninit võidetu osas. Ta ei sarnelnud põrmugi nende juhtidega, kes pärast lüüasaamist virisevad ja norutavad. Vastuoksa: lüüasaamine muutis Lenini energiakoondiseks, kes innustas oma poolehoidjaid uuteks võitlusteks, tulevaseks võiduks" (minu sõrendus. — B. T.).

„Järgmisel kongressil 1907. aastal Londonis osutusid bolševikud võitjaiks. Ma nägin siis Leninit esmakordselt võitja osas. Tavaliselt paneb võit mõnedel juhtidel pea pööritama, paneb nad uhkeldama ja kelkima. Kõige sagedamini hakatakse niisuguseil kordadel võitu pühitsema, jäädakse loorbereile puhkama. Kuid Lenin ei sarnelnud põrmugi selliste juhtidega. Vastuoksa: just pärast võitu muutus ta eriti valvsaks ning tähelepanelikuks" (minu sõrendus. — B. T.).

Inimese tegevusel on alati teatav ühiskondlik tähtsus. Isegi kui inimene seab endale ainult isiklikke eesmärke, omab tema tegevus oma objektiivsete tulemustega paratamatult mingisugust — kas positiivset või negatiivset — tähtsust ühiskonnale. Inimese teadlikkust iseloomustab kõigepealt see, millisel määral on ta võimeline tundma seda oma tegevuse objektiivset, ühiskondlikku tähtsust. Inimese tegevuse motivatsiooni taset ehk kõrgust aga iseloomustab see, millisel määral ühiskondlikud ülesanded (kodumaa hüve, klassihuvid, tootmis- või õppekollektiivi ülesanded)

kujunevad inimese isiklikeks eesmärkideks, tema tegevuse motiivideks. Mida suuremat kohta omab ühiskondliku kohuse teadvus inimest ajendavais motiivides, seda kõrgem on tema motivatsiooni tase.

„Praeguste nõukogude inimeste vaimne pale," ütles seltsimees Molotov Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni kolmekümnendale aastapäevale pühendatud ettekandes, „tuleb nähtavale kõigepealt teadlikus suhtumises oma töösse kui ühiskondliku tähtsusega asjasse ja kui pühasse kohustusesse Nõukogude riigi ees."

Suurt mõju inimese tegevusele avaldab h i n n a n g, mille osaliseks ta saab teiste inimeste poolt, kusjuures teadlikkuse oluliseks avalduseks osutub oskus eristada, kelle hinnangust tuleb lasta end juhtida. Põlates „suurilma pööbli", selle „külma jõugu" arvamust, kes tema loomingu seesmisest mõttest et suutnud aru saada, pidas Puškin väga kalliks tõeliselt rahvalikku hinnangut:

Слух обо мне пройдет по всей Руси великой,
И назовёт меня всяк сущий в ней язык...
И долго буду тем любезен я народу...
(„Памятник".)[1]

Nende inimeste hinnang, kes kehastavad endis ühiskondlikku südametunnistust, rahva häält, on otsustava tähtsusega inimese tegevusele, suunates seda ja andes kõrgeimat tasu inimese saavutustele.

Suur vene õpetlane I. V. Mitšurin, saanud oma 80 aasta sünnipäeval seltsimees Stalinilt telegrammi, mis sisaldas kõrget hinnangut tema tegevuse üle, kirjutas saadetud vastuses: „Teie telegramm on mulle kõrgeimaks tasuks minu elu kõigi 80 aasta eest. Ta on mulle kallim igasugustest tasudest".

[1] Käib üle Venemaa mu loodud luulelugu,
mu nimi omaseks saab iga rahva suus...
Ja armastatuks jään sest kauaks rahvastele...
(„Mälestussammas".)

Üksnes mõte sellisest hinnangust võib mõnikord vaimustada inimest kangelastegudele. „Inglane John, veoauto juht Hispaania lahinguväljal, muretses vastase marulise tule all vett janust nõrkevaile võitlejaile; surmavalt haavatuna ütles ta: „Kui seda näeks seltsimees Stalin, patsutaks ta mulle õlale ja ütleks: „Sa oled hästi käitunud, oled suurepärane seltsimees, John"." (Sm. Manuilski ettekandest ÜK(b)P XVIII kongressil.)

81. Teadvus ja tegevus.

Eelmises peatükis konstateerisime, et inimese iga tegu osutub teadlikuks, kuigi selle teadlikkuse aste on erinev. Seda rohkem käib see komplitseeritud tegevuse kohta, mis koosneb reast tegudest. Inimese tegevus normaalseis tingimustes on teadlik tegevus.

Niisama vältimatu on siiski ka see, et mitte kõik tegevuse komponendid, s. o. mitte kõik teda moodustavad elemendid ei toimu teadlikult. Iga mõnevõrra komplitseeritud tegevus sisaldab endas üksikuid protsesse, liigutusi jm., mis toimuvad automaatselt, s. o. ilma täieliku teadvuseta nendest. See on vältimatuks tagajärjeks tollele teadvuse iseärasusele, mis avaldub tähelepanunähtustes: suundudes teatavale objektile või objektide kompleksile, kaldub teadvus ühes sellega paratamatult kõrvale teistelt objektidelt. On loomulik, et komplitseeritud tegevuse täitmise protsessis võib teadvus olla suunatud ainult selle üksikuile komponentidele või külgedele.

Niisiis kõneldes inimese tegevuse ühtede või teiste aktide teadlikkusest või teadvusse jõudmisest, peame kõigepealt silmas pidama, millele on suunatud teadvus, millest nimelt on inimene teadlik.

Ühel „Surnud hingede" kangelasel, Tšitšikovi teenril Petruškal, oli suur kalduvus lugeda raamatuid, kusjuures tema lugemisel oli omapärane iseloom: „Temale oli täiesti ükskõik, kas oli see armunud kangelase seiklus, aabits või palveraamat, — ta luges kõike ühesuguse tähelepanuga; kui temale oleks ette antud kee-

mia, ta ei oleks ka sellest ära ütelnud. Temale ei meeldinud mitte see, millest ta luges, vaid kõige enam lugemine ise, või, paremini ütelda, lugemisprotsess ise, see, et tähtedest tuleb alati välja mingi sõna, mis mõnikord, tont teab, mida tähendab".

Petruška lugemine on tüüpiline näide „ebateadlikust" lugemisest, kuid see ei tähenda, et see üldse toimub teadvuse osavõtuta. „Ebateadlikkus" avaldub antud juhul selles, et teadvus ei ole suunatud mitte sellele, millele ta peaks olema suunatud, mitte loetava sisule, vaid lugemisprotsessile endale.

Tegevuse teadlik täitmine eeldab võimalikult täielikku teadlikkust selle sisu kohta, millele on suunatud tegevus, tema ülesannete, oodatavate tulemuste ja võimalikkude tagajärgede ja lõppeks, nagu nägime, tema ühiskondliku tähtsuse kohta. Kuid seda võib saavutada vaid juhul, kui võimalikult suur arv tegevusprotsessi enda komponentidest toimub automaatselt. Täielikult tähelepanu kontsentreerida loetava raamatu sisule võib ainult see, kellel lugemisprotsess kulgeb automaatselt, ilma et tarvitseks olla sellest teadlik.

Mida paremini valdab inimene teatava tegevuse tehnikat, seda vähem osutab ta tähelepanu selle tegevuse täitmise protsessile endale. See aga annab teadvusele võimaluse täielikult koonduda tegevuse sisule ja ülesandeile, parimate teede ja abinõude otsimisele nende ülesannete lahendamisel.

Teisiti üteldes: mida paremini valdab inimene teatava tegevusega seotud v i l u m u s i, seda rohkem l o o m i n g u t võib ta anda selle täitmiseks. Et loovalt esitada muusikapala, peab ta omama häid mäguvilumusi muusikariistadel; ilma selleta on mängija teadvus täielikult köidetud liigutuste täitmise tehnika, nootide lugemise jm. külge. Kirjaniku looming on võimalik ainult tingimusel, kui ta hästi valdab kirjaliku kõne vilumusi; vastasel korral on tema tähelepanu ja kõik vaimsed jõud suunatud sellele, et vältida ortograafilisi, süntaktilisi ja stiililisi vigu.

V i l u m u s j a l o o m i n g on igasuguse komplitseeritud tegevuse kaks tähtsaimat külge. Vilumus seisneb teatava

tegevuse tehnikat moodustavate alatiselt püsivate operatsioonide võimalikult täielikus, kerges ja automaatses täitmises. Looming avaldub teatavate tingimuste erilaadi arvestuses, teguviiside leidmises, mis vastavad neile tingimustele, uute, varem mitte esinenud ülesannete mõtestamises ja teede otsimises nende lahendamiseks, lõppeks igas initsiatiivi avaldamises ja šabloonide ületamises.

Loovaks tegevuseks otseses mõttes nimetame säärast tegevust, mis annab uusi originaalseid, kõrge ühiskondliku väärtusega tooteid. Sellises tegevuses tuleb loov moment muidugi erilise selgusega nähtavale, mis aga ei tähenda, et seda ei ole teistes tegevusliikides, mida tavaliselt loovateks ei nimetata. Loomingut väljendab tööline-stahhaanovlane, kes leiutab abinõu töö tootlikkuse tõstmiseks. „Meie mõtleme iga päev," kõneles A. H. Bussõgin, stahhaanovliku liikumise initsiaator masinaehitustööstuses, „kuidas paremini organiseerida töökohta, mõtleme iga päev midagi uut välja ja liigume edasi." Isegi õpilane, kellel õnnestub leida temale tundmatut tüüpi matemaatilise ülesande lahendus, väljendab psühholoogilisest seisukohast vaadates loomingut, kuigi tema poolt kasutatud võte ei ole matemaatikas uus.

Kõigil neil juhtudel *on loomingu ilmutamise tingimuseks vastavate vilumuste valdamine*, mis annab teadvusele võimaluse täielikult koonduda põhimistele, otsustavatele momentidele, milledest sõltub tegevuse edukus.

82. Vilumused.

Eelnevas paragrahvis öeldust järgneb, et vilumuste all mõistetakse keeruka tegevuse sääraseid komponente, s. o. tegevusesse kuuluvaid üksikuid liigutuste, protsesside süsteeme, mis voolavad automaatselt, s. o. ilma teadvuse osavõtuta. Kuid erinevalt neist liigutustest, mis algusest peale kulgevad automaatselt, näiteks reflektoorsed liigutused, *muutuvad* vilu-

musedautomaatseteks enam-vähem kestva harjutuse tagajärjel. Seepärast määramegi neid kui automatiseerunud, s. o. „automaatseks muutunud", aga mitte lihtsalt kui „automaatseid" tegevuskomponente.

Vilumused on teadliku tegevuse automatiseerunud komponendid, mis on välja arenenud selle tegevuse täitmise protsessis.

Millalgi ei tohi unustada, et vilumuste arenemisel ei automatiseeru mitte tegevus ise kui tervik, vaid ainult tema eri komponendid. Lugemine, kirjutamine, laskmine, klaverimäng jms. jäävad alati teadlikuks tegevuseks, automatiseeruvad ainult operatsioonid, millede kaudu see tegevus toimub, automatiseeruvad ainult selle täitmise viisid.

Tingimata on tarvilik eristada inimese vilumusi loomade vilumustest, mis olid kõne all §-s 7. Inimese vilumused kuuluvad teadliku tegevuse koostisse, kuna loomadel teadlikku tegevust ei saa olla. Loomade vilumuste füsioloogiliseks aluseks on tingitud reflekside mehhanism, inimese vilumuste füsioloogiline alus on aga hoopis komplitseeritum. Tingitud reflekside tekkimise mehhanism etendab suurt osa ka inimese vilumuste kujundamisel, kuid veel suurema tähtsusega on kõrgemal tasemel seisvad ajumehhanismid.

Inimese vilumused on kvalitatiivselt erinevad loomade vilumustest.

a) Vilumuste kujunemine.

Osutame mõnele tähtsaimale momendile, mis iseloomustavad vilumuste kujunemist.

1. Mitmete eri toimingute ühendamine üheks tervikuliseks tegevuseks. Mõnede lennuõpetuse spetsialistide arvestuse järgi peab lendur, sõites õppelennu ajal mööda täisnurkset lennuteed („mööda ringi"), mis kestab 5—6 minutit, täitma umbes 200 toimingut. Kerge

on mõista, et nii lühikesel ajavahemikul ei saa edukalt täita kahtesada iseseisvat teadlikku toimingut. Lennuvilumuste kujunemise üheks tähtsaimaks momendiks ongi selliste esialgselt iseseisvate toimingute eri rühmade ühendamine üheks tervikuliseks tegevuseks, mis allub ühele ülesandele. See, mis varem oli omaette teadlik toiming, muutub nüüd automatiseerunud operatsiooniks, mis kuulub uue komplitseeritud tegevuse koostisse.

Võtame näitena vintpüssi laadimise protsessi. Inimesele, kes vintpüssi kätte võtab esimest korda elus, jaguneb see protsess neljaks eri toiminguks: 1) luku pööre vasakule, 2) luku tagasitõmbamine, 3) tema ettelükkamine ja 4) tema pööre paremale. Igaühele neist toimingutest vastab õpetatava teadvuses eri ülesanne: „alguses tuleb lukk pöörata vasakule, siis tagasi tõmmata" jne. Nende üksikute eri toimingute iseseisvuse väliseks avalduseks on pausid, peatused liigutuste vahel, mille tagajärjel kogu liigutusprotsess omandab katkelise, tõukelise iseloomu. Väga kiiresti algab siiski ühinemine. Juba mõne kordamise järel ühinevad kaks esimest toimingut üheks — luku avamiseks, millele õpetatava teadvuses vastab üks ülesanne (lukk avada) ja mis sooritatakse pidevate liigutustega, ilma pausideta. Niisamasugusel viisil ühinevad ka kolmas ja neljas toiming üheks — luku sulgemiseks. Edaspidisel harjutamisel ka need kaks toimingut — luku avamine ja sulgemine — ühinevad üheks veel ulatuslikumaks toiminguks, nimelt vintpüssi laadimiseks, mis sooritatakse ühe sujuva liigutusega ilma igasuguste peatusteta ja tõugeteta.

Niisiis sedamööda, kuidas inimene omandab vilumusi, hakkab ta töötama üha „suuremate ühikutega". Lugema õppides loeb õpilane alguses tähtede, siis silpide ja lõppeks tervete sõnade kaupa. Kirjaõpetuse esimestel sammudel seisab iga tähe-elemendi kujutus (kepike, ringike jm.) õpilase teadvuses eri ülesandena; järgmiseks etapiks on üksikute tähtede tervikuline kirjutamine; kirjutamisvilumuse täielikul valdamisel muutub terve sõna, mõnikord ka terve fraasi kirjutamine üheks toiminguks, mis sooritatakse sujuva ja pideva liigutusega.

2. Ülearuste liigutuste ja pinevuse kadumine. Mingisuguse tegevuse oskamatu täitmise iseloomustavaks tunnuseks on suur hulk ülearuseid liigutusi. Laps, kes algab kirjutamist, ei suuda enamasti liigutusi teha üksnes käega: ta „aitab kaasa" keelega, näolihastega, kehaliigutustega, mõnikord ka jalgadega. Kirjatehnika omandamisega kaovad need ülearused liigutused. Teiseks vilumuse puudumise avalduseks on pinevus, mis käib kaasas harjumatu teo sooritamise esimeste katsetega. Kui oskamatu inimene (eriti kui ta üldse on peene käsitööga harjumata) katsub panna niiti nõela taha, võib tema juures tähele panna kogu keha lihaste säärast pinevust, et selleks tegevuseks kasutatud energia kulu ei ole vähem kui raske füüsilise töö juures.

Vilumuse kujunemise üks tähtsamaid momente on ülearuste liigutuste ja ülearuse lihaste pinevuse kadumine.

3. Nägemismeele kontrolli nõrgenemine ja liigutusmeele kontrolli suurenemine. Oskamatu inimene, püüdes töötada kirjutusmasinal, otsib silmadega iga tähte klaviatuuril; pilku klaviatuurilt ära pöörates ei suuda ta kirjutada ühtegi sõna. Sellest erinevalt kogenud masinakirjutaja peaaegu ei vaatagi klaviatuurile, masinakirjutajad aga, kes õigest koolist on läbi käinud, võivad töötada täiesti pimesi. See johtub sellest, et nende liigutusi ei kontrolli mitte nägemis-, vaid liigutus- (kinesteetilised) aistingud. Sama nähtus esineb enamikus liigutusvilumustes; sedamööda kuidas inimene omandab vilumuse, on tema silmad üha vähem ja vähem kinni liigutuste küljes, sest areneb välja oskus liigutusi peenelt kontrollida liigutusaistingute abil.

Liigutuste automatiseerumise üks põhimisi tunnuseid seisneb selles, et igat liigutust ajendab vahetult eelnevast liigutusest lähtuv aisting.

4. Tegevuse sooritamise võimalus mitmel viisil või mitmesuguste võtetega. Omandades vilumusi arendab inimene välja mõned alatised, kindlad ühtede

või teiste toimingute täitmisvõtted. See on vajalik tingimus nende võtete automatiseerumiseks. Kui neid iga kord isemoodi täidetaks, ei saaks tegevus toimuda automaatselt.

Kuid täielik muutmatus teatava tegevuse täitmisviisides ei osutu mingil määral soovitavaks. Tõeline meisterlikkus nõuab tegevuse täitmisviiside paindlikku muutumist ühes ülesannete ja tingimuste muutumisega, milledes see tegevus toimub. Hea meister erinebki sellega inimesest, kes teatavat tegevust ainult täita oskab, et ta valitseb paljusid võtteid ja võib rakendada igaüht neist olenevalt antud momendi tingimustest. See tähendab aga, et ta valdab mitte ühte, vaid paljusid antud tegevuse vilumusi ja valdab peale selle oskust neid paindlikult kasutada.

Võtame kõige elementaarsema näite. Iga inimene valdab käimise vilumusi, kuid mitte igal inimesel ei ole need vilumused küllalt mitmekesised ja nende kasutamine küllalt paindlik. Mõned inimesed tekitavad rohkesti ebameeldivusi naabritele sellega, et nad ei oska vahetada, kui on vajalik, rasket kõnnakut kerge ning käratuga ja käivad haigetoas sääraste sammudega, mis oleksid kohased paraadmarsil. Mõned inimesed väsivad kiiresti pikkadel matkadel, sest nad käivad sellise kõnnakuga, mis on otstarbekohane ainult lühikestel jalutuskäikudel. Käimisoskuse valdamine, mis on tähtis kehakultuurilise ettevalmistuse ülesanne, eeldab küllaldase paindlikkuse väljaarendamist käimisviiside kasutamisel.

Teise näitena võib võtta lugemise vilumused. Üheks hea meisterlikkuse tingimuseks lugemise alal on kiire lugemise vilumus; tarvis on osata, kui tarvis, võimalikult ruttu lugeda. On olemas aga inimesi, kes ei suuda lugeda teisiti kui väga ruttu. Omades kiire lugemise vilumust, ei valda nad vilumust aeglaselt lugeda, aga see vilumus ei ole mitte vähem tähtis. Näiteks ilukirjanduse lugemine peab kindlasti olema aeglane; vastasel korral ei saa areneda see konstrueeriva fantaasia tegevus, ilma milleta, nagu nägime (vt. § 57), ei ole võimalik kunstiteose täisväärtuslik tajumine. Mõnele inimesele on ilukirjanduse lugemise kunsti omandamisel peamiseks takistuseks see asjaolu, et nad ei suuda, ei oska lugeda aeglaselt. Vähem kahjulikuks ei osutu see seik ka teadusliku kirjanduse lugemisel. Lugemisoskus tähendab oskust lugeda eri viisil, olenevalt sellest, mida ja milleks loetakse.

Ühe ja sama tegevuse täitmise võimalus mitmel viisil või mitmesuguste võtetega eeldab üht vajalikku tingimust. Tegevuse automatiseerunud täitmisviise välja arendades ei tohi inimene kaotada võimalust igal momendil, kui tarvis, neid täitmisviise teadlikult tajuda; ta peab säilitama teadliku kontrolli võimaluse nende üle. Meisterlikkus eeldab oskust teadlikult kasutada automatiseerunud operatsioone ja, kui tarvis, neid teadlikult kontrollida.

b) Harjutus.

Vilumused kujunevad harjutusprotsessis, s. o. teatava tegevuse korduval sooritamisel eesmärgiga täiustada tema täitmisviisi. Et omandada laskevilumusi, on tarvis enam-vähem kestvat harjutamist laskmises; et omandada ujumisvilumusi, on tarvis ujuda.

Siiski mitte iga korduvat sama tegevuse täitmist ei saa nimetada harjutuseks. Halva käekirjaga inimesed kirjutavad kogu oma eluaja (ja mõned neist kirjutavad väga palju), siiski ei muutu nende käekiri sellest paremaks; siin esineb alatine kordamine, kuid mitte harjutamine.

Osutame kahele kõige olulisemale tingimusele, milledest kinni pidamata tegevuse korduv täitmine ei saa olla tõeliseks harjutuseks.

1. Õppijal peab olema võimalikult selgem kujutlus sellest, mida ta nimelt tegema peab, mida ta peab saavutama.

Sellise kujutluse saamiseks võib mõnel juhul suurt kasu tuua teoreetiline tutvumine teatava tegevusega ja nende võtete analüüs, millede abil see täidetakse (pedagoogi seletused). Veel suurema tähtsusega on otsene vaatlemine, kuidas hea meister seda tegevust täidab (näitamine pedagoogi poolt).

Kuid nii üks kui ka teine viis võivad olla tõeliselt kasulikud ainult sel juhul, kui õppija katsete korral — antud tege-

vust ise täita — püüab võimalikult selgemini teadvuses hoida talle esitatud ja selgitatud näidist.

2. Õppija peab teadma iga üksiku harjutuse tulemust. Pärast antud tegevuse iga kordavat täitmist peab ta endale aru andma sellest, mida ta on saavutanud, millised puudused on tema täitmisel, milliseid vigu ta on teinud, ja järgmine kordamine peab olema suunatud nende puuduste ja vigade kõrvaldamisele. Spetsiaalsed katsed näitavad, et kui õpilane neid tulemusi ei tea, ei saabu täiustumist isegi lõpmata suure arvu kordamiste puhul.

Suurima tähtsusega selles suhtes on pedagoogi juhatused, kes hindab saavutatud tulemusi ning ühes sellega annab ülesanded edaspidiste harjutuste jaoks. Siiski tuleb võimalikult varakult harjuda sellega, et, lähtudes pedagoogi hinnanguist, osata ka ise hinnata oma saavutusi ja puudusi. Ainult see võib saavutada suure meisterlikkuse ükskõik millisel tegevusalal, kes õpib olema iseenda kriitikuks. Oskus näha oma vigu ja puudusi on eduka harjutuse tähtsaim tingimus.

83. Harjumused.

Harjumused on nii nagu vilumusedki käitumise automatiseerunud elemendid. Nende erinevus vilumustest aga on järgmine: vilumus eeldab ainult oskust sooritada automaatselt, s. o. ilma teadvuse erilise kontrollita, mõnesuguseid operatsioone, harjumus aga on seotud tendentsiga või tarbega sooritada teatavaid automatiseerunud akte.

Me ütleme, et lapsel on vilumus käsi pesta, kui ta oskab sooritada selle protsessi küllaltki osavalt ja automatiseeritult. Kuid ütleme, et tal on välja arenenud harjumus enne sööki käsi pesta, et tal on kujunenud tarve sooritada seda akti, nii et ta enne lauda istumist peaaegu masinlikult siirdub pesunõu või veekraani juurde ega pea talle eriliselt „meenutama", et enne sööki tuleb käsi pesta.

Iga vilumus on kasulik või vähemalt neutraalne; harjumused aga võivad olla niihästi kasulikud kui ka kahjulikud. Vilumus, s. o. oskus vilistada ei saa iseenesest olla kahjulik; vastupidi, teatavates olukordades võib see osutuda elus väga kasulikuks. Harjumus vilistada aga on tingimata kahjulik; väljendudes selles, et inimene hakkab tahtmatult vilistama, teeb see harjumus tema omaja äärmiselt ebameeldivaks lähiskonnale. Sellised esimesel pilgul „süütud" harjumused, nagu harjumus kõnelemise ajal asju käes veeretada või harjumus kõnesse vahele lükkida mõningaid tüütuid sõnu („nii-öelda", „tähendab", „tead" jne.), osutuvad tegelikult kui mitte just kahjulikeks, siis ikkagi ebameeldivaiks ja ebasobivaiks joonteks. Esimene neist harjumustest viib sageli selleni, et selle omaja ilmumisel inimesed, kes teda tunnevad, hakkavad ruttu laudadelt ära peitma igasuguseid hapraid ja hinnalisi esemeid. Teine harjumus — kõnesse vahele lükkida „sõnu-parasiite" — teeb inimese kõne tüütult üksluiseks, mõnikord koomilisekski selleks kõige ebasobivamais olukordades.

Ühel Tšehhovi komöödia „Kosjad" kangelasel, mõisnik Tšubukovil, on harjumuseks kõne vahele pista sõnu „just nimelt", „ja muud sarnast", „ja nõnda edasi". Oma rõõmu peigmehe tuleku puhul, kes tema tütart tahab kosida, väljendab ta nii: „Mu tuvike... Olen nii rõõmus ja nõnda edasi... Just nimelt ja muud sarnast... Lähen, kutsun Nataša ja muud sarnast..." Ägedas vaidluses väljendab ta oma meelepaha sääraste fraasidega: „Just nimelt, noormees, ma ei ole harjunud, et minuga räägitakse sellises toonis ja nõnda edasi. Teie vanaisa oli joomahaige, aga noorem tädi, just nimelt, Nastasja Mihhailovna, põgenes ära arhitektiga ja nõnda edasi..." Minestusse langenud inimese ümber askeldades ja tehes katseid talle vett anda, hüüab ta: „Jooge!... Ei, ei joo... Tähendab on surnud ja muud sarnast..."

Inimeste kõne, kes on harjunud tarvitama seesuguseid „sõnu-parasiite", võib kergesti muutuda niisama koomiliselt mõttetuks.

Kasulikud harjumused aga on inimese elus väga suure väärtusega. Veel rohkem kui vilumused vabastavad nad tead-

vuse, kindlustades mitte ainult teatavate elus vajalike aktide täitmise tehnika, vaid ka nende sooritamise fakti enda automatiseerimist. On kasulik *osata* korda alal hoida oma töökohas, kuid veel kasulikum on *muuta* see korrahoidmine *harjumuseks*, mille mõjul inimene tahtmatult — sellele mõtlemata ning selle eest hoolitsemata — paigutab asjad kindlale kohale. Tarvis on omada hügieenilisi vilumusi, s. o. osata käsi pesta, hambaid puhastada, kuid sellest ei piisa veel; tarvis on omada vastavaid harjumusi, s. o. arendada endas välja nende tegude sooritamise tarve, mis ei luba neist mööda minna ilma ebamugavusetundmuseta.

Kuulus nõukogude pedagoog A. S. Makarenko kirjutas: „Meie ülesandeks ei ole mitte ainult kasvatada endas õiget, arukat suhtumist käitumisküsimustesse, vaid kasvatada ka õigeid harjumusi, s. o. sääraseid harjumusi, et me käituksime õigesti üldse mitte sellepärast, et istusime ja mõtlesime selle üle, vaid sellepärast, et teisiti me ei saa, sellepärast, et me oleme nii harjunud".

Kõigest öeldust on selge, kui suure tähtsusega on *kasulike harjumuste väljaarendamine* ning *võitlus halbade, kahjulikkude harjumustega*.

Et teadlikult endas välja arendada soovitavat harjumust, on tarvis kõrvale kaldumata, *mitte kunagi taganedes tehtud otsusest*, tegutseda teatavas suunas. Veel rangemini tuleb sellest reeglist kinni pidada ebasoovitavate harjumuste väljajuurimisel. Ainult inimene, kes on võimeline varustuma muutmatu otsustavusega ning seda järjekindlalt ellu viima, lubamata endale mitte mingisuguseid hellitusi, võib õppida *valitsema oma harjumusi*, järelikult valitsema ka oma käitumist.

Harjumuste teadlik kasvatus nõuab tugevat tahet, kuid ühtlasi on see parimaks tahtekasvatuse vahendiks.

84. Loov tegevus.

Loovaks tegevuseks otseses mõttes, nagu juba oleme rääkinud, nimetatakse tegevust, mis annab uusi, originaalseid, kõrge ühiskondliku väärtusega tooteid. Kunstiteose loomine, teaduslik uurimus või leiutis ja operatsiooniplaani väljatöötamine väejuhi poolt on loova tegevuse tüüpilised näited.

Loomingu protsessid võivad kulgeda väga erinevalt, olenedes tegevuse enda sisust ja looja isiksuse individuaalseist iseärasustest ja talendist. Siiski võib osutada mõnele momendile, mis on iseloomulikud enamikule loova tegevuse juhtudele.

a) Inspiratsioon.

Esimene, mis alati endale tähelepanu tõmbab loomingu-protsessi analüüsimisel, on see inimese kõigi jõudude ja võimete erilise pinge ja tõusu seisund, mida tähistatakse sõnaga inspiratsioon. See on tavaliselt seotud loova tegevuse kõige tähtsamate, otsustavate momentidega — teose mõtte ja idee tekkimisega, teadusliku probleemi lahenduse, leiutise printsiibi või operatiivse plaani idee leidmisega, kunstiteose kesksete kujude ja tema kõige siiramate ja erutavamate momentide loomisega.

Inspiratsiooni seisundit iseloomustab kõigepealt tähelepanu täielik koondumine loomingu objektile ja loobumine kõigest muust.

„Ja unustan maailma ..." (Puškin). „Unustad kõik ..." (Tšaikovski).

Üks M. A. Šolohhovi kaasmaalastest, tema seltsimees kalapüügi alal, jutustas niisuguse juhu: „Heitnud õnge, istus Šolohhov Doni kaldale, piip suus. Nõnda istus ta liikumata, ühte punkti vaadates üle tunni. Kaaslane kõnetas teda asjatult — ta ei saanud vastust. Pinguldatud hoiak, liikumatu, vette suunatud pilk, täielik ükskõiksus ümbruse vastu hirmutasid seltsimeest. Ta otsustas jälgida igat Šolohhovi sammu. Lõppeks, just nagu ärgates meelemärkusele,

hakkas Šolohhov püüniseid kokku panema ja jooksis koju. Pärast seda istus ta kogu päeva ja öö laua taga ning kirjutas."

Sellise erakordse tähelepanu kontsentreerumise tulemuseks on teadvuse maksimaalne teravnemine, tema maksimaalne selgus. „Inspiratsioon," Puškini väljenduse järgi, „on hinge valmisolek kõige elavamaks muljete vastuvõtmiseks ja mõistete kombineerimiseks, järelikult ka nende seletamiseks". See ongi põhjuseks ebatavalisele tööproduktiivsusele inspiratsiooni seisundis.

Kuid just sellepärast, et teadvus täiesti on koondunud loomingu objektile, ollakse inspiratsiooni seisundis loomingu protsessist endast väga vähe teadlik. Kunstnik tavaliselt ei suuda vastata küsimusele, kuidas on sündinud temas kõige hingestatumad kujud, õpetlane ei suuda ütelda, kuidas talle „mõttesähvatuse" minutil pähe tuli tema avastuse otsustav idee. Inspiratsiooni seisundis unustab inimene niihästi „kogu maailma", kui ka iseenda ja on vähem kui kunagi võimeline jälgima seda, kuidas kulgevad tema mõtlemise ja fantaasia protsessid. Seepärast ollakse inspiratsiooni seisundis loovatest protsessidest vähe teadlik. Kuid see ei tähenda, et looming ise inspiratsiooni seisundis osutub, nagu vahest arvatakse, „ebateadlikuks". Just vastupidi. Mitteteadlikkus loomingu protsessidest on loomingu enda maksimaalse teadlikkuse tagajärg.

Inspiratsioonile pole iseloomustav mitte ainult tähelepanu kontsentreerimine loomingu objektile, vaid ka emotsionaalne sukeldumine sellesse, sügav innustus neist tundeist, mida äratab loomingu objekt. Siia kuuluvad näited oleme toonud §-des 60 ja 70. Inspiratsioon on suure emotsionaalse tõusengu seisund.

Siiski mitte iga emotsionaalne tõuseng, mis on seoses loova tegevusega, ei vääri tõelise inspiratsiooni nimetust. Viimase iseloomustavaks jooneks on sügavate emotsionaalsete

elamuste ühtimine erilaadse r a h u seisundiga, mis lubab inimesel täielikult ennast valitseda ja säilitada seda erakordset tähelepanu selgust, mis eristab tõelist inspiratsiooni.

Puškin, pidades „rahu" tõelise inspiratsiooni vajalikuks tingimuseks, eristas viimast „vaimustuse" seisundist, s. o. emotsionaalsest tõusengust, milles puudub siiski rahu. „Vaimustus," kirjutas Puškin, „ei ole kestev ega püsiv, järelikult ei ole ta suuteline esile tooma tõelist suurt täiuslikkust".

„Vaimustuse" teine erinevus „inspiratsioonist" seisneb Puškini arvates selles, et „vaimustus on üksnes fantaasia pinev seisund", kuna „inspiratsioon" eeldab ka kogu „mõistuse jõu" samaaegset pinevust. Siin osutatakse täiesti õigesti tõeliselt produktiivse loominguprotsessi ühele tähtsaimale psühholoogilisele iseärasusele, mis kõige selgemini avaldub inspiratsiooni seisundis: f a n t a a s i a j a m õ t l e m i s e k o o s t ö ö. Looming on võimatu niihästi ilma fantaasiata kui ka ilma rangelt kriitilise mõtlemiseta. A. N. Tolstoi kujuka väljenduse järgi „peab kirjanikus samaaegselt tegutsema mõtleja, kunstnik ja kriitik".

b) L o o m i n g u p r o t s e s s i e t t e v a l m i s t a v a d j ä r g u d.

Juhtub sageli, et põhimised ideed, mis toovad teadusliku probleemi lahenduse, või kunstiteose kesksed momendid luuakse suure inspiratsioonitõusengu võrdlemisi lühikeste perioodide vältel. Kuid see ei tähenda, et sellised „inspiratsiooni puhangud" ammendavad kogu loomingu protsessi. Lühiaegsed erakordse loomingulise produktiivsuse perioodid k u j u t a v a d e n d i s t a l a t i v a i d t o h u t u e e l t ö ö l õ p p k o k k u v õ t e t. Kui ülikomplitseeritud teadusliku probleemi lahendus mõnikord õpetlasele pähe tuleb nagu ootamatult, ilma igasuguste jõupingutusteta, kõige ebatavalisemal momendil — jalutuskäigul, trammis, teatris, voodis enne magamauinumist või pärast ärkamist, siis tegelikult muidugi e i a n n a l a h e n d u s t see moment. See osutub

vaid pikaajalise loova töö protsessi lõpp-punktiks.

Eeltöö, mis on ettevalmistuseks ülesande loovale lahendusele, seisneb selle ülesande tundmaõppimises, läbimõtlemises ja vajalikkude materjalide kogumises. Selline ettevalmistus esineb niihästi õpetlase kui ka kirjaniku ja kustniku töös.

§-s 58 kõnelesime sellest, millise suure ettevalmistava materjali kogumise töö, mis nõudis mitut aastat, sooritas L. N. Tolstoi üksnes „Hadži Murati" 15. peatüki kirjutamiseks. Seesugust tööd nimetas Tolstoi ise „eeltööks sügavkünnile sellel põllul, kuhu olen sunnitud külvama". See oli tähtsal kohal tema loova tegevuse protsessis. Materjalidest, mida Tolstoi kasutas „Sõja ja rahu" kirjutamisel, tekkis temal, ta enda sõnade järgi, „terve raamatukogu".

Ettevalmistav töö ei piirdu siiski üksnes materjalide kogumisega spetsiaalselt teatava idee teostamiseks. Niisama tähtis on seegi, mida võib nimetada „tagavaramaterjalide" kogumiseks ja mis moodustab vajaliku momendi nii õpetlase kui ka kunstniku tegevuses. Iga hea spetsialist on alatiselt tegevuses faktiliste andmete kogumisega oma erialal ja nende läbimõtlemisega, mõtestamisega. Seepärast, sattunud kokku mingi uue probleemiga, on tal kasutada juba tunduv ettevalmistava faktide- ja ideede-materjali tagavara. Võimalus anda uutele küsimustele kiireid lahendusi osutubki sellise üldise ettevalmistuse tulemuseks teatava loova tegevuse alal.

Mõnel erialal on seesugune „iseenda ettevalmistamine" loovate ülesannete lahendamisele isegi suurema tähtsusega kui pikaajaline eeltöö spetsiaalselt teatava probleemi kallal. Nii on asi näiteks väejuhi tegevuses, kel sageli puudub võimalus pikemalt uurida ja läbi mõtelda üleskerkivat probleemi ning peab seepärast varem iseennast, oma mõistust ette valmistama selleks, et kiiresti anda uutele, ootamatuile, ettenägematuile probleemidele loov lahendus.

Kunsti alal on loov tegevus täiesti võimatu ilma „materjalide kogumiseta tagavaraks". Meenutame meie poolt tsiteeritud Gorki sõnu: „Tarvis on väga hästi ja lähedalt vaadelda paarisada pappi, poodnikku, töölist, selleks et ligikaudu õigesti maalida ühe töölise, papi, poodniku portree". Kui kirjanik alles siis hakkaks „lähemalt vaatlema" teatava kategooria inimesi, kui ta asub tööle teose kallal, kuluks tal mõned aastad iga üksiku kuju loomiseks. Kunstniku loov töö eeldab küllaltki suure eluliste tähelepanekute tagavara olemasolu. Selle tagavara pidevas täiendamises avaldubki kunstniku eriline tähelduse võime, mis moodustab kunstilise loomingu vajaliku tingimuse.

Inimese mõistuse ja tahte omadusi tundma õppides märkisime, et tõelisel mõtte kiirusel, niisamuti kui tõelisel otsustavusel ei ole midagi ühist rutakusega. Rutakuse negatiivset tähendust tuleb meeles pidada ka loomingu protsesside analüüsimisel. Iga väljapaistev teos peab olema hoolikalt ette valmistatud, kuid ka „lõpule viidud". Aleksei Nikolajevitš Tolstoi väljenduse järgi tuleb „kannatamatust ohjeldada". Suured kunsti ja teaduse esindajad on osanud oma loomingulisi ideid aastate kaupa endis kanda ja selle tulemusena on loonud tõeliselt väljapaistvaid teoseid.

Väga õpetlik sellelt vaatekohalt on Darwini töö „Liikide tekkimise" kallal.

1837. aastal ilmuvad tema märkmikus esmakordselt üksikud mõttevisandid, mis käivad evolutsiooniteooria kohta. On põhjust arvata, et 1839. aastal on projekteeritud juba teooria üldised piirjooned. Siiski alles kolme aasta pärast, s. o. 1842. aastal, skitseeris Darwin paberile oma teooria esimese, alles võrdlemisi lühikese ülevaate. See „1842. aasta ülevaade" sisaldab juba kõik „Liikide tekkimise" põhijaotused ja põhimised ideed, kuid ta on kaksteistkümmend korda lühem kuulsast raamatust ja omab vormistamata mustandvisandite iseloomu. Kaks aastat hiljem kirjutab Darwin juba neli korda üksikasjalisema ja tunduvalt rohkem läbitöötatud „1844. aasta ülevaate". Siiski möödus veel 15 aastat, enne kui Dar-

win pidas võimalikuks asuda oma raamatu kirjutamisele. Need 15 aastat olid täielikult pühendatud edasisele materjalide kogumisele ja uute tõendite leidmisele teooria põhiväidete jaoks. Selle perioodi lõpuks kuhjus Darwinil niivõrd tohutu mustandmärkmete materjal, et (tema sõnade järgi) oli tarvis terve aasta ainult nende läbivaatamiseks ja korrastamiseks.

Kerge on mõista, et pärast sellist ettevalmistustööd võis raamatu kirjutamine toimuda väga lühikese ajaga: Darwin hakkas „Liikide tekkimist" kirjutama 1858. aasta juulis, kuid 1859. aasta aprillis hakati raamatut juba trükkima.

c) Töö ja looming.

Looming on kõigepealt suur, alatine ja pinev töö. Ainult see võib luua, kes oskab töötada, kes on võimeline püsivaks, väsimatuks, mõnikord väikseimate detailideni tungivaks tööks, „kohutavaks tööks", nagu nimetas L. N. Tolstoi kirjaniku loovat tööd. Gorki kinnitas, et oma edu võlgneb ta kõigepealt „oskusele töötada, armastusele töö vastu".

Loova tegevuse produktiivsuse põhimiseks tingimuseks on püsivus ja süstemaatiline, regulaarne töö.

See fakt, et loomingu tähtsaimad momendid on seotud inspiratsiooniga, võib pealiskaudsel küsimusele lähenemisel tekitada säärase mulje, nagu toimuks loov tegevus peamiselt lühikeste puhangutena ega nõua püsivat ja regulaarset tööd. See mulje on siiski põhiliselt ekslik. Esiteks, nagu juba nägime, tekib inspiratsiooni momentide rikkalik loominguline töö mitte ainult nende momentide, vaid ka kogu eelneva pikaajalise töö tulemusena. Teiseks osutub inspiratsioon ise enamasti süstemaatilise, regulaarse töö tulemuseks. Tarvis on ennast sundida töötama regulaarselt ka inspiratsiooni puudumisel; ainult sel tingimusel võib arvestada inspiratsiooni endagi mõnevõrra sagedast ilmumist.

Väga õpetlik on tutvuda Tšaikovski suhtumisega sellesse küsimusesse, keda võib võtta tõeliselt innustunud kunstniku eeskujunäitena. „Töötada võib alati," kirjutas ta, „ja tõeline aus kunstnik ei saa istuda, käed rüpes, ettekäändel, et tal ei ole vastavat meeleolu. Inspiratsioon on säärane külaline, kes ei armasta laisku. Ta ilmub nende juurde, kes teda kutsuvad. Kogu saladus seisneb selles, et olen töötanud iga päev ja korrapäraselt. Selles suhtes oman raudset enesevalitsemist, ja kui ei ole erilist töötahet, oskan alati ennast sundida võitu saama ebasoodsast meeleolust ja innustuda. Olen endale ülesandeks seadnud igal hommikul midagi — tulgu, mis tuleb — teha, ning suudan saavutada tööks soodsa vaimuseisundi".

Samasugust suhtumist loovasse töösse pidas silmas Turgenev, kui ta kirjutas ühele noorele kirjanikule: „Pole tarvis oodata nõndanimetatud inspiratsiooni õnnistusrikkaid minuteid: kui ta tuleb, seda parem, kui aga mitte, töötage ikkagi".

Inspiratsioon on soodsaim seisund loovaks tööks. Kuid ta saabub ise selle töö tulemusena. „Mulle näib," kirjutas Gorki, „et inspiratsiooni peetakse ekslikult tööle ergutajaks; tõenäoliselt ilmub ta alles eduka töö protsessis kui selle tagajärg".

Kordamisküsimused.

1. Milline side on tegevuse motiivide ja ülesannete vahel?
2. Mida nimetatakse „motivatsiooni kõrguseks"?
3. Millistel juhtudel võib olla kasulik kontsentreerida tähelepanu mitte niivõrd tegevuse sisule ja ülesandeile kui selle täitmisprotsessile endale?
4. Mida nimetatakse vilumuseks?
5. Milline vastastikune suhe on vilumuste ja loomingu vahel?
6. Loetlege tähtsaimad momendid, mis iseloomustavad vilumuste kujunemist.
7. Millega erineb tõeline meisterlikkus lihtsast oskusest?
8. Millistel tingimustel kujuneb kordamine harjutuseks?
9. Mis on harjumus ja mille poolest ta erineb vilumusest?
10. Millised tunnused iseloomustavad inspiratsiooni seisundit?

11. Millised on loomingu protsessi ettevalmistavad järgud mitmesuguste tegevusliikide alal?

12. Millised tingimused soodustavad loova töö produktiivsust ja eriti inspiratsiooni tekkimist?

Ülesanded.

1. Tooge kauge ja lühikese motivatsiooni näiteid kirjandusest või elust.

2. Selgitage elust või kirjandusest võetud näidete varal, kuidas hinnang võib mõjustada inimese tegevust.

3. Selgitage näidete varal vilumuste ja loomingu osa mingisuguses tegevuses.

4. Võrrelge vaatluse teel mingisuguse füüsilise töö oskuslikku ja oskamatut täitmist ja kirjeldage märgatud erinevusi.

5. Tooge mõned kasulike ja kahjulike harjumuste näited.

6. Milliste joontega iseloomustab L. N. Tolstoi loova tegevuse protsessi kunstnik Mihhailovi juures? („Anna Karenina", V osa, IX—XIII peat.).

XII peatükk.

Isiksuse psühholoogiline iseloomustus.

85. Isiksuse psüühilised omadused.

Psühholoogia ei uuri ainult üksikuid psüühilisi protsesse ja nende iselaadi ühendeid, mis esinevad inimese komplitseeritud tegevuses, vaid uurib ka psüühilisi omadusi, mis iseloomustavad iga inimisikut: tema huve, tema võimeid ja andekust, tema temperamenti ja iseloomu.

Ei ole võimalik leida kaht inimest, kes oma psüühiliste omaduste poolest oleksid täiesti ühesugused. Iga inimene erineb teistest terve rea iseärasustega, mis moodustavad kokku tema individuaalsuse.

Rääkides isiksuse psüühilistest omadustest, peame silmas tema olulisi, enam-vähem püsivaid, alatisi iseärasusi. Iga inimene unustab vahest midagi, kuid mitte igale inimesele ei ole „unustuslikkus" iseloomustavaks jooneks. Iga inimene on kunagi üle elanud ärritatud meeleolu, kuid „ärrituvus" on vaid mõnele inimesele iseloomulik.

Inimese psüühilised omadused ei ole midagi säärast, mida inimene saab valmil kujul ja säilitab muutmatuna kuni oma elupäevade lõpuni. Inimese psüühilised omadused — tema võimed, tema iseloom, tema huvid ja kalduvused — arenevad, kujunevad välja elu käigus. Need iseärasused on enam-vähem püsivad, kuid mitte muutu-

matud. Täiesti muutumatuid omadusi inimisiksuses ei ole. Kuni inimene elab, ta areneb, järelikult muutub nii või teisiti.

Ükski psüühiline iseärasus ei saa olla sünnipärane. Inimene ei sünni maailma, omades juba mingisuguseid kindlaid võimeid või iseloomujooni. Sünnipärased võivad olla ainult organismi mõningad anatoomilised ja füsioloogilised iseärasused, mõningad närvisüsteemi, meeleorganite ja — mis eriti tähtis — aju iseärasused. Neil anatoomilis-füsioloogilistel iseärasustel on suur tähtsus inimese individuaalsuse kujunemise protsessis, kuid nad ei määra seda kunagi ette, see tähendab ei ole ainukeseks tingimuseks, millest sõltub see individuaalsus. Organismi, eriti aju ühtede ja samade looduslike iseärasuste alusel võivad välja areneda mitmesugused psüühilised omadused, sõltuvalt sellest, kuidas kulgeb inimese elu.

Inimese individuaalsus — tema iseloom, tema huvid ja võimed — peegeldab alati teataval määral tema elulugu, seda eluteekonda, mille ta on läbi käinud. Raskuste ületamisel kujunevad ning karastuvad tahe ja iseloom, kindlal tegevusalal töötades arenevad vastavad huvid ja võimed. Et aga inimese isiklik elutee sõltub ühiskondlikest tingimustest, milledes inimene elab, siis sõltub ka ühtede või teiste psüühiliste omaduste kujunemise võimalus tema juures neist ühiskondlikest tingimustest. „Kas indiviidil õnnestub arendada oma talenti nagu Rafaelil," kirjutasid Marx ja Engels, „see sõltub täiesti nõudmisest, mis omakorda sõltub tööjaotusest ja selle tekitatud tingimustest inimese hariduse alal". Ainult sotsialistlik kord loob tingimused isiksuse täielikuks ja igakülgseks arenemiseks. Ja tõepoolest sellist tohutut talentide ja annete õitsengut, nagu on Nõukogude Liidus, ei ole veel olnud ühelgi maal ega ühelgi ajastul.

Tsentraalse tähtsusega inimese individuaalsuse, tema huvide ja kalduvuste, tema iseloomu kujunemisel on maa-

ilmavaade, s. o. vaadete süsteem kõigile inimest ümbritsevaile looduse ja ühiskonnaelu nähtustele. Kuid iga üksiku inimese maailmavaade on ühiskondliku maailmavaate, ühiskondlike ideede, teooriate ja vaadete peegeldus tema individuaalses teadvuses.

Kunagi ei ole inimkonna ajalugu veel näinud sellist massilist kangelaslikkust, selliseid mehisuse vägitegusid, sellist piiritut armastust kodumaa vastu, sellist leegitsevat viha vaenlase vastu ja sellist surmapõlgust, mida näitasid nõukogude inimesed Suure Isamaasõja päevil. Kõigi nende omaduste arenemise otsustavaks tingimuseks on olnud Lenini-Stalini partei maailmavaade, mille vaimus on kasvanud, kasvatatud ja arenenud eesrindliku nõukogude inimese teadvus.

Inimese teadvus on ühiskondlike tingimuste produkt. Meenutame Marxi sõnu, mida me tsiteerisime §-s 13: „Teadvus on algusest peale ühiskondlik produkt ja jääb selleks, kuni üldse inimesed on olemas".

Siiski „on mitmesuguseid ühiskondlikke ideid ja teooriaid. On vanu ideid ja teooriaid, mis on iganenud ja teenivad ühiskonna iganevate jõudude huve... On olemas uusi, eesrindlikke ideid ja teooriaid, mis teenivad ühiskonna eesrindlike jõudude huve" (Stalin). Eesrindliku maailmavaate, eesrindlike vaadete ja ideede omandamine inimese poolt ei toimu automaatselt, iseendast. Kõigepealt nõuab see oskust eristada neid eesrindlikke vaateid vanadest, iganenud vaateist, mis kisuvad inimest tagasi ja takistavad tema isiksuse täisväärtuslikku arengut. Peale selle aga ei piisa eesrindlike ideede ja vaadete paljast „teadmisest". On tarvilik, et nad oleksid inimese poolt sügavalt „läbi elatud", saaksid tema veendumusteks, milledest sõltuvad tema tegude ja toimingute motiivid.

Olles tingitud inimese isiklikust eluteest, mõjuvad tema veendumused omakorda selle tee käigule, suunates inimese käitumist, tema eluviisi ja tegevust.

Lapseeas on otsustava tähtsusega inimese psüühiliste iseärasuste kujunemisele kasvatus ja õpetus. Sedamööda kuidas välja kujuneb inimese isiksus, omandab üha suurema tähtsuse enesekasvatus, s. o. inimese teadlik töö oma maailmavaate ja oma veendumuste väljaarendamisel, soovitavate psüühiliste omaduste kujundamisel endas ja ebasoovitavate väljajuurimisel. Iga inimene on tunduval määral ise oma individuaalsuse loojaks.

86. Huvid.

Psühholoogilisest küljest iseloomustavad inimest kõigepealt tema huvid, milledes väljendub isiksuse suundus.

Teataval momendil meie teadvuse suunduse fakti ennast mingisugusele kindlale esemele nimetatakse, nagu me juba teame, tähelepanuks. Huvide all aga mõistame sellist suhtumist esemesse, mis loob tendentsi juhtida tähelepanu eeskätt temale. Kui inimest iseloomustades märgime tema „huvi teatri vastu", siis selle all mõistame, et tema püüab võimalikult sagedamini käia teatris, lugeda raamatuid teatri kohta, ei jäta lugemata ajalehtedest teatrisse puutuvaid teateid, märkusi ega artikleid, et vestluses või raadio-ülekannet kuulates juhib ta tähelepanu kõigele, mis nii või teisiti käib teatri kohta, et lõppeks tema mõtted on sageli suunatud teatrile.

Huvide tekkimise aluseks on tarbed. Siiski mitte iga tarve ei tekita püsivat huvi, mis võiks iseloomustada inimese suundust. Toidutarve on igal inimesel üks põhitarvetest. Kui see tarve ei leia küllaldast rahuldust, s. o. kui inimene on näljane, tekib temal „huvi söögi vastu"; tema mõtted koonduvad söögile. Kuid selline „huvi" on ajutise iseloomuga ja möödub, niipea kui inimene on küllalt söönud; selles ei avaldu teatava inimese püsiv suundus, ta ei ole isiksuse iseloomustavaks jooneks.

Huvid on tähtsaimaks tõukejõuks teadmiste omandamisele, inimese silmaringi laiendamisele, tema psüühilise elu sisu rikastamisele. Huvide puudumine või nende vaesus, tühisus teeb inimese elu halliks ja sisutuks. Sellise inimese kõige iseloomulikum elamus on igavus. Ta vajab alati, et midagi välist tema meelt lahutaks, teda lõbustaks. Enda hooleks jäetud, hakkab selline inimene paratamatult igavust tundma, sest ei ole säärast asja, säärast tegevust, mis iseendast, välisest lõbususest olenemata, teda veetleks, tema mõtteid täidaks, tema tundmusi sütitaks. Rikaste ja sügavate huvidega inimene ei tunne igavust.

Inimese suundust iseloomustades juhime kõigepealt tähelepanu tema huvide sisukusele ja ulatusele.

Väga ilmekaid kujusid äärmiselt kitsaste ja sisuliselt tühiste huvidega inimestest võib leida Gogoli teostes. Selline on näiteks kantseleiametnik Akaki Akakievitš („Sinel"), kel on ainult üksainus huvi — huvi paberite ümberkirjutamise vastu. „Seal, selles ümberkirjutamises paistis talle mingi oma, mitmekesine ja meeldiv maailm". Tulnud teenistusest, pühendas ta kogu oma vaba aja paberite ümberkirjutamisele „ise enda lõbuks". „Küllalt kirjutanud iseenda meeleheaks, heitis ta magama, juba ette naeratades mõtte juures homsest päevast: homme saadab jumal midagi ümberkirjutamiseks".

Kui inimese suundus piirdub üksnes isoleeritud huviga, millel puudub tugi nii maailmavaates kui ka tõelises armastuses elu vastu selle avalduste kogu rikkuses, siis, kui tähtis iseenesest ka oleks selle huvi objekt, pole võimalik ei isiksuse normaalne areng ega täisväärtuslik elu.

Tragöödias „Mozart ja Salieri" on Puškin Salieri kujus esitanud inimese, kelle kogu hingeelu on piiratud ühe alaga — muusikaga.

Отверг я рано праздные забавы;
Науки, чуждые музыке, были
Постылы мне; упрямо и надменно

От них отрёкся я и предался
Одной музыке [1].

Muusika ei ole Salierile mitte aken, mille kaudu avaneb vaade kogu maailmale, vaid tume sein, mis kõik enda taha varjab. Huvi muusika vastu tegi Salieri kurdiks kõigi muude muljete suhtes, muutis ta hingeliselt surnuks. Temale vastandina esineb Mozart, geniaalne muusikamees, kuid mitte suletud oma elukutselisse huvisse, vaid avatud kõigile elu muljetele, kellele muusika ei ole lihtsalt „uute harmooniasaladuste avastamine", vaid kõigepealt — vastus elu muljetele. Ja Salieri, hoolimata suurest mõistusest, kõrgest talendist ja suurepärasest erialasest meisterlikkusest, on tühja hingega inimene, kellele elu näib „talumatu haavana", keda „piinab surmaigatsus" ja kes lõppeks osutub kadeduse võimusesse langenuks, mis viib ta hirmsale kuriteole — Mozarti tapmisele.

Isiksuse täisväärtuslik areng eeldab huvide suurt laiaulatuslikkust, ilma milleta ei ole võimalik hingeelu rikkalik sisu. Meid hämmastav teadmiste rohkus, mis iseloomustab paljusid väljapaistvaid inimesi, põhjeneb säärasel huvide laiaulatuslikkusel.

Kui tütred palusid Marxi avaldada oma lemmiklause, kirjutas ta vanaaegse ladinakeelse kõnekäänu: „Miski inimlik ei ole mulle võõras".

A. M. Gorki oma kõnelustes noorte kirjanikkudega kutsus neid väsimatult huvide ja teadmiste ringi laiendamisele. „Meie maailmas," ütles ta, „ei ole midagi, mis ei oleks õpetlik." „Hiljuti," jutustas Gorki, „kirjutas mulle üks algav kirjanik: „Ma ei pea sugugi kõike teadma, ja keegi ju ei tea kõike". Arvan, et sellest kirjanikust ei tule midagi head." Inimene, kes juba noores eas seab piirid oma huvidele ja oma teadmishimule, kes juba aegsasti ütleb endale: „Ma ei

[1] Ma tühjast lõbust vara loobusin;
Mind teadused, mis muusikale võõrad,
Ei veedelnud; ma isemeelselt, kõrgilt
Neil' selja pöörasin ning andusin
Siis muusikale.

pea sugugi kõike teadma", — selline inimene ei või Gorki arvates saavutada midagi väljapaistvat.

Huvide laiaulatuslikkus ei välista siiski sugugi mingisuguse ühe peamise, k e s k s e h u v i olemasolu. Vähe sellest, huvide mitmekesisus osutub vaid sel juhul isiksuse väärtuslikuks omaduseks, kui need huvid on ühendatud teatava elulise peateljega.

Samades vastustes oma tütardele, kus Marx oma lemmiklausena kirjutas üleskutse piirituks osavõtuks kõigist inimlikest huvidest, nimetas ta oma iseloomustavaks jooneks eesmärgi ühtsust. Elueesmärgi ühtsus, mis leiab endale väljenduse keskses eluhuvis, moodustab selle telje, mille ümber grupeeruvad kõik muud inimese huvid.

Huvituda on vaja kõigest — vähemalt paljust, kuid millestki ühest eriliselt.

Suvorov võib olla erakordselt laia huviringiga inimese eeskujunäiteks, kelle huvid siiski alistusid ühele keskksele huvile. Kõige varasemaist eluaastaist alates ilmnesid tema juures huvi ja kalduvus sõjaasjandusele, mis muutusid tõeliseks kireks. Noorukina külas, isamajas elades pühendas ta kogu oma elu ettevalmistusele sõjategevuseks: luges läbi kõik talle kättesaadavad raamatud sõjaajaloost ja tehnikast, veetis suurema osa ajast taktikalisi ülesandeid lahendades, harjutas oma organismi lahinguelu raskuste ja puuduste kandmisele. Ja kogu oma elu jooksul, mis täielikult oli pühendatud sõjalisele tööle, ei lasknud Suvorov kunagi mööda juhust rikastada oma teadmisi ükskõik millisel sõjalisel erialal; 60-aastaselt asus ta uurima eriti mereasjandust ja sooritas mitšmani eksami.

Kuid selle kõrval tundis Suvorov huvi sõna otseses mõttes kõigi teaduseharude vastu. Kogu vaba aja kuni vanaduseni ta luges ja õppis ning oli selle tagajärjel oma aja kõige haritumaid inimesi. Ta tundis hästi matemaatikat, geograafiat, filosoofiat, ajalugu. Palju aega pühendas ta keelte õppimisele. Ta oskas saksa, prantsuse, itaalia, poola, soome, türgi, araabia ja pärsia keelt. Eriti tähtsal kohal tema huviringis oli ilukirjandus. Ta ei piirdunud ainult sellega, et luges pidevalt parimate kirjanikkude teoseid ja jälgis tähelepanelikult omaaegset kirjandust, vaid kirjutas

ka ise värsse. Noores eas avaldas ta trükis kaks üsna suurt teost. Huvide erakordne laiaulatuslikkus ja piiritu teadusehimu kuulusid suure vene väejuhi kõige iseloomulikumate joonte hulka.

Niisama suure tähtsusega on ka huvide p ü s i v u s. On inimesi, kes tunnevad huvi kõige mitmekesisemate asjade vastu, kuid mitte kauaks; üks huvi vaheldub neil kiiresti teisega. Mõnel inimesel on need kiiresti mööduvad huvid väga tugevad ja emotsionaalselt haaravad; selliseid inimesi nimetatakse tavaliselt „kergesti süttivaiks". Saanud inimese alatiseks ja iseloomulikuks jooneks, muutub huvide ebakindlus ja püsimatus paheks. Inimene, kes pole võimeline omama püsivaid huve, ei suuda saavutada tähelepanuväärset edu ühelgi tegevusalal.

Tarvilik on märkida veel ühte huvide iseärasust — n e n d e m õ j u s u s t, n e n d e i n t e n s i i v s u s t.

Huvi võib olla passiivse iseloomuga, väljendudes vaid selles, et inimene peatab meeleldi oma pilgu mingisugusel esemel, kui see ese satub tema vaatevälja. Niisugune huvi on piisav selleks, et õpilane tunnis tähelepanelikult kuulaks õpetaja jutustust ja meeleldi, isegi „rõõmuga" valmistaks ülesannet teatavas aines, kuid see ei suuda ajendada õpilast aktiivselt, omal algatusel otsima allikaid teadmiste laiendamiseks sel alal. Huvi passiivsuse äärmine aste väljendub selles, kui inimene teda huvitava objekti suhtes piirdub üksnes kavatsustega selle juurde asuda: „tingimata tuleb hakata lugema ajaloolisi raamatuid", „hea oleks kord muuseumis ära käia". Mõnel inimesel jäävad niisugused kavatsused lõplikult teostamata, kuigi mingisuguseid väliseid takistusi selleks ei ole.

Sellest erinevalt ajendab tõeliselt mõjus huvi inimest aktiivselt otsima sellele rahuldust ja kujuneb tugevaimaks tegevuse motiiviks. Ajendatud sellisest huvist võib inimene ületada igasugused takistused ja minna välja ükskõik millistele ohvritele.

Huvi sõjaasjanduse vastu, mis saavutas Suvorovi juures erakordse mõjusa jõu juba lapseea-aastail, võitis nii organismi füüsilise nõrkuse kui ka isa kategoorilise vastuseisu poisi ettevalmistamiseks sõjaväeteenistusele ja igasuguse välise abi puudumise sõjakunsti õppimisel. Lomonossovi elu on omaette lausa vägitegu, mille tõukejõuks oli ebatavaliselt intensiivne huvi ja armastus teaduse vastu.

87. Võimed ja andekus.

Võimeiks nimetatakse üksikuid psüühilisi omadusi, mis on mingisuguse ühe või mitme tegevuse eduka täitmise tingimusteks.

Võimeks nimetame näiteks täheldusvõimet, millel on suur tähtsus kirjaniku, õpetlase ja pedagoogi tegevuses. Võimeiks nimetame nägemismälu, millel on otsene suhe maalikunstniku töösse; emotsionaalset mälu ja emotsionaalset fantaasiat, mis etendavad, nagu nägime, suurt osa kirjaniku loomingus; tehnilist fantaasiat, mis on vajalik inseneri või tehniku tegevuses; muusikalist kuulmist. Võimeiks võime nimetada neid mõistuse omadusi, mida arutasime §-s 69, kuna nad moodustavad paljude tegevusliikide eduka täitmise tingimuse.

Mitte mingisugune üksik võime ei saa kindlustada edukat tegevuse täitmist. Üksnes täheldusvõime, kui täiuslik see ka oleks, või üksnes emotsionaalne fantaasia, kui tugev see ka oleks, ei tee veel head kirjanikku. Kõige suurepärasema muusikalise kuulmise olemasolu ei kõnele veel sellest, et tema valdajast võib saada hea helikunstnik, niisamuti kui tehnilise fantaasia olemasolu ei kõnele veel sellest, et inimesest võib saada hea insener-konstruktor. Igasuguse tegevuse täitmise edukus sõltub alati mitmesuguseist võimeist. Nii näiteks on kirjanikutööks esmajärgulise tähtsusega täheldusvõime, piltlik mälu,

rida mõistuse omadusi, võimed, mis on seotud kirjaliku kõnega, võime tugevaks tähelepanu kontsentreerimiseks ja paljud teised võimed.

Seda erilaadset võimete kombinatsiooni, mis kindlustab inimesele võimaluse edukalt täita mingisugust tegevust, nimetatakse andekuseks teatava tegevuse alal.

Andekuse kõrgeid astmeid tähistatakse sõnaga talent.

Andekus, nagu iga teinegi inimese psüühiline iseärasus, on arengu tulemus, aga mitte mingi muutumatu omadus. Kuid andekuse arenemine toimub peamiselt sellesama tegevuse protsessis, milleks seda andekust on tarvis.

Mõnikord täheldatakse varajast ja seejuures iseseisvat, s. o. erilisi pedagoogilisi abinõusid mittenõudva andekuse avaldumist. On üldiselt teada, et mõned lapsed ammu enne süstemaatilise õpetuse algust tõmbavad endile tähelepanu oma võimetega joonistamises või muusikas. Näiteks avaldus Rimski-Korsakovil muusikaline kuulmine selgesti juba neljaaastaselt. Kujutava tegevuse alased võimed avaldusid Repinil, Surikovil, Serovil 3—4-aastaselt.

Säärastel juhtudel räägitakse sageli „sünnipäraseist" või „looduslikest" võimeist. Kuid neilgi juhtudel võivad olla sünnipärased ainult mõned anatoomilis-füsioloogilised iseärasused, mis soodustavad võimete arengut. Ei üksik võime, veel vähem aga andekus kui isiksuse omadus, ei saa olla sünnipärane.

Isegi kõige võimelisemad lapsed muusika alal peavad õppima õigesti laulma või viise tundma; isegi kõige andekamad lapsed joonistamises peavad õppima joonistama. Nende laste iseärasus seisneb ainult selles, et vastavate ainete õppimise protsess toimub neil niivõrd varajases eas, nii ruttu ja kergesti, enamasti mängides, et see libiseb ära vanemate ja pedagoogide tähelepanu eest.

Kuid kaugeltki mitte alati ei täheldata, nii varajast

andekuse avaldumist. Väga sageli hakkavad mingi tegevuse alast andekust moodustavad võimed avalduma võrdlemisi hilja, kuid saavutavad siis erakordselt kõrge arengu. Neil juhtudel hakkavad võimed arenema ainult teatava tegevuse plaanikindla õppimise ja temaga süstemaatilise tegelemise tulemusena. Seepärast ei tohi olla teatava võime varajase avaldumise puudumine kunagi aluseks järeldusele, et selleks võimed puuduvad, ja andekuse üle võib kindlalt otsustada ainult õppetöö tulemuste põhjal.

A n d e k u s t mingi tegevuse vastu ei või segi ajada selle tegevuse alase m e i s t e r l i k k u s e g a. Andekus on võimete koondis, meisterlikkus aga teadmiste, oskuste ja vilumuste koondis. Võimed aga ei ole sedasama mis teadmised, oskused ja vilumused. Paljude algajate kirjanike kohta võib üteida, et nad näitavad suurt andekust, kuid nende kohta ei või veel ütelda, et nad omavad suurt kirjaniku meisterlikkust.

Andekust ja meisterlikkust eristades peame ühtlasi rõhutama nende tihedat vastastikust seost. Esiteks sõltub andekusest meisterlikkuse omandamise kergus ja kiirus. Teiselt poolt mõjub meisterlikkuse omandamine andekuse edaspidisele arengule, sellal kui vajalike teadmiste ja oskuste puudumine pidurdab vastavate võimete omandamist.

Kui ühe selgelt väljendatud võime olemasolu ei kõnele veel kõrgest andekusest teataval alal, siis ka mingisuguse ühe võime nõrkus ei saa kunagi olla aluseks, et tunnistada end kõlbmatuks teatavale tegevusele. Võib saada suureks kirjanikuks, omades nooruses halba sõnamälu, või suureks kunstnikuks, omades halba nägemismälu. Kui teised võimed, mis teataval tegevusalal on nõutavad, ilmnevad küllaltki selgelt, võib inimene palju ja võrdlemisi edukalt töötada sel alal; sellega aga luuakse soodsad tingimused ka mahajäänud võime arenemiseks. Selle tagajärjel võib algul mahajäänud võime teistega niivõrd „tasanduda", et ei jää mingisuguseid jälgi tema esialgsest nõrkusest.

Väga tugev, mõjus ja püsiv kalduvus mingisugusele tegevusele, kalduvus, mis kujuneb tõeliseks armastuseks selle tegevuse vastu, kõneleb tavaliselt tähtsaimate sellega seotud võimete olemasolust. Samal ajal selline armastus tegevusala vastu osutub ise tähtsaimaks talendi arenemise teguriks. „Talent areneb armastustundmusest asja vastu," kirjutas Gorki, „on võimalik isegi, et talent — oma olemuses — ongi ainult armastus asja vastu, tööprotsessi vastu". Neid sõnu ei tule mõista muidugi otseses mõttes (talent sisaldab endas palju muud peale armastuse asja vastu), kuid neis sõnades on väljendatud väga sügav ja õige mõte. Võimete teatava põhituuma puudumisel ei saagi suur, kirglik armastus asja vastu tekkida; kui see aga on tekkinud, suudab inimene alati võita oma nõrgad küljed — mahajäänud võimed „järele aidata" ja saavutada oma talendi täisväärtusliku arengu.

Väga õpetlik sellest küljest on vana-aja suurima kõnemehe Demosthenese elulugu.

Noores eas oli tal juhus kuulata ühe väljapaistva kõnemehe esinemist. Ta oli vapustatud sellest, millist määratut mõju inimestesse võib avaldada kõnekunst, ja otsustas iga hinna eest selles edu saavutada. Pärast hoolikat ettevalmistust parimate õpetajate juhatusel tegi ta katseid avalikult esineda, kuid see nurjus tal täielikult ja ta naerdi rahva poolt välja. Ta sai aru, et see nurjumine on täiesti põhjendatud ja et tal on rida kõnemehele lubamatuid puudusi: nõrk hääl, ebakorrapärane hääldamine, lühike hingamine, mis sunnib teda sagedasi, lausete mõtet segavaid peatusi tegema, liigutuste kohmetus, kõne segane ülesehitus jne. Paljudele inimestele oleks piisanud sellest, et tunnistada oma võimetust tegutsemiseks kõnemehena ja loobuda esialgseist kavatsustest. Hoopis teisiti toimis Demosthenes. Võrratu energia ja visadusega asus ta oma puuduste ületamisele. Et tugevdada häält ja saavutada sügavamat hingamist, harjutas ta pikkade kõnede pidamist jooksul või mäkke tõustes. Et kõrvaldada hääldamise puudused, võttis ta suhu väikesi kivikesi ja püüdis saavutada, et tema kõne ka sel tingimusel oleks puhas ja arusaadav. Ta ehitas endale erilise maa-aluse koopa, kus ta üksi ja pikka aega võis tegelda harjutustega kõnekunsti alal. Mõnikord jäi ta sellesse koopasse

kaheks-kolmeks kuuks; et endale mitte lubada sealt välja tulla, lõikas ta juuksed poolelt pealt maha, andes endale säärase välimuse, mis ei võimaldanud end inimeste seas näidata.

Kirglik armastus asja vastu, usk oma talendisse ja erakordne tahtejõud andsid Demosthenesele võimaluse võita paljude tähtsate võimete puudumise. Tema nimi on ümbritsetud ühe kõigi aegade suurima kõnemehe kuulsusega.

Inimese psüühika üheks tähtsamaks iseärasuseks on ühtede omaduste väga laialdane kompenseerimise võimalus teistega, nii et puudulikku võimet võivad laialdastes piirides asendada teised, mis teataval inimesel on kõrgelt arenenud. Teisiti üteldes, võrdse edukusega täidetava, ühe ja sama tegevuse aluseks võivad olla täiesti erinevad võimete kombinatsioonid. See asjaolu võimaldab tõesti piiritut inimese andekuse arendamist.

Väga kujukas näide selle kohta on pime-kurdi Olga Skorohodova elu. Ta kaotas nägemise ja kuulmise eas, mil selle tagajärjed on needsamad mis sünnipärasel pime-kurdil; ta kaotas ka kõne. Nõnda kaotas ta mitte ainult välismaailma tajumise põhilised teed, vaid ka normaalsed viisid inimestega suhtlemises. Skorohodova edaspidine elu on suurepärane näide sellest, millised tingimused on loodud meil Nõukogude Liidus talentide ja võimete piirituks arenguks. Mõni aasta hiljem, pärast nägemise ja kuulmise kaotamist, paigutati ta erilisse kliinikusse. Suurepärase pedagoogi I. A. Sokoljanski juhatusel õppis ta mitte ainult rääkima, lugema ja kirjutama, vaid temast sai ka väga arenenud inimene, aktiivne ühiskondlikku tööd juhtiv kommunistlik noor. Vähe sellest, Skorohodova on avaldanud ennast ka kui poetess ja kui teaduslik töötaja. Skorohodova sulest on ilmunud üks teaduslik teos, mis äratab suurt huvi, rida artikleid ja luuletusi. Skorohodoval, nagu tundub, on kaheldamatu kirjanduslik andekus sääraste paratamatult vajalike eelduste — nägemise ja kuulmise — puududes. Olga Skorohodova kirjanduslikke võimeid hindas kõrgelt Gorki, kes oli temaga mitu aastat kirjavahetuses. Olgu siin toodud katkendid Skorohodova luuletisest, milles ta vastab küsimusele, kuidas on võimalik sel kirjutada värsse, kes ei näe ega kuule:

Думают иные — те, кто звуки слышат,
Те, кто видят солнце, звёзды и луну:
— Как она без зренья красоту опишет,
Как поймёт без слуха звуки и весну!?

Я услышу запах и росы прохладу:
Лёгкий шелест листьев пальцами ловлю.
Утопая в сумрак, я пройду по саду,
И мечтать готова, и сказать: люблю...

— — — — — — — — — — — — — — —

Я умом увижу, чувствами услышу,
А мечтой привольной мир я облечу...
Каждый ли из зрячих красоту опишет,
Улыбнётся ль ясно яркому лучу?

Не имею слуха, не имею зренья,
Но имею больше — чувств живых простор:
Гибким и послушным, жгучим вдохновеньем,
Я соткала жизни красочный узор... [1]

---

[1] Mõtlevad mõned — need, kes hääli kuulevad,
Need, kes näevad päikest, tähti ja kuud:
— Kuidas ta pimedana kirjeldab ilu,
Kuidas kurdina tajub hääli ja kevadet!?

Ma kuulen lõhnu ja kaste jahedust.
Püüan sõrmedega õrna lehtede sahinat.
Uppudes hämarusse, jalutan ma aias,
Olen valmis unistama ja ütlema: armastan...

— — — — — — — — — — — — — — —

Ma mõistusega näen ja tunnetega kuulen
Ja oma vaba unistusega maailma hõlman...
Kas siis iga nägija ilu kirjeldab,
Päikese eredale kiirele lahkelt naeratab?

Ei ole mul kuulmist, ei nägemist,
Kuid on rohkem elavate tunnete avarust:
Paindliku, kuuleka ja tulise innuga
Värvirikkad kirjad elule ma kudusin.

Skorohodova kirjandusliku andekuse silmapaistev areng on ühelt poolt selle suure hoolitsuse tulemus, mida avaldab partei ja nõukogude valitsus inimese vastu, teiselt poolt aga Skorohodova enda väsimatu enesekasvatuse ja tema kirgliku luulearmastuse tulemus. Ühes oma artiklitest kirjutab ta: „Poeesia on minu hing". Kirglik armastus luule vastu ja väsimatu töö võimaldasid Skorohodoval asendada temal puuduvad võimed teistega ja saavutada kirjandusliku andekuse täisväärtusliku arengu.

Kõigest öeldust järgneb, et ühe mingisuguse eri võime puudulikkus ei tohi kunagi inimest peatada, kui kalduvused, huvid ja muud võimed ajendavad teda tõsiselt teataval tegevusalal töötama.

Loova tegevuse küsimust arutades (§ 84) nägime, et looming on alati suur ja pingerikas töö. Mida andekam, mida talendikam on inimene, seda rohkem loomingut paneb ta oma töösse ja, järelikult, seda pingerikkam peab olema see töö. Seepärast tuleb otsustavalt kummutada ekspluataatorliku korra tingimustes tekkinud eelarvamus, mille kohaselt suured võimed just nagu vabastaksid inimese tarvidusest töötada, just nagu võiks talent asendada tööd. Vastupidiselt sellele võime ütelda, et talent ei ole mitte ainult „armastus ürituse vastu", vaid ka „armastus tööprotsessi enda vastu", ta on tööarmastus. Igasuguse andekuse kõige tähtsamad komponendid on kalduvus ja võime töötada.

Loominguline suhtumine töösse, mis on saanud iga eesrindliku nõukogude inimese karakteerseks jooneks, on NSV Liidus annete massilise õitsengu tähtsamaid tingimusi. Meil muutub iga töö loovaks tööks ja seetõttu võimegi kõigil tegevusaladel täheldada kõrge andekuse, talendi avaldusi.

Et oma elu teadlikult korraldada, on väga tähtis osata õigesti oma võimeid hinnata. Kuid tähelepanu ei pea olema juhitud sugugi sellele, k u i s u u r e d on mu võimed, vaid sellele, m i l l e k s on mul rohkem andeid, m i l l i s e d võimed minu juures selgemini avalduvad. Andekuse kõrgus ilmneb

vaid inimese elutegevuse tulemuste kaudu, aga ette teada neid tulemusi pole võimalik. Inimese andekuse iseloom ja suund aga avalduvad varem: tema püsivates huvides ja kalduvustes, mitmesuguste tegevusliikide täitmise suhtelises edukuses, mitmesuguste ainete omandamise suhtelises kerguses.

Tuntud vene kirjanik Sergei Timofejevitš Aksakov kirjutas oma esimese raamatu, kui ta oli 56-aastane, teosed aga, milledes täiel määral avaldus tema kirjanduslik talent — „Perekonna kroonika" ja „Bagrovi pojapoja lapsepõlve-aastad", on ta kirjutanud 65—67 aasta vanuses. Kes oleks võinud noorusaastail ennustada tema andekuse kõrget taset? Kuid tema võimete iseloom ilmnes väga vara: juba lapsepõlve-aastail paistis ta silma ebatavalise täheldusvõimega, kirgliku ja püsiva armastusega kirjanduse vastu, kalduvusega kirjanduslikuks tegevuseks.

Inimesi, kel millekski pole võimeid, ei ole olemas. Igal inimesel on teatav, temale iseloomulik andekus, mis kindlustab vastavate tegevusliikide eduka täitmise võimaluse. Huvide laiaulatuslikkus ja hoolitsus võimete igakülgse arenemise eest on kõige tähtsamad tingimused selleks, et inimese isikupärane andekus võiks avalduda võimalikult varemini ja selgepiirilisemalt.

Meil Nõukogude Liidus on antud noorsoole laialdased võimalused niihästi hariduse saamiseks kui ka eriala valikuks vastavalt kalduvustele ja võimetele. Meie elu avab igale inimesele ääretu avarad perspektiivid tema jõudude ja võimete rakendamiseks. Neis tingimustes kaotab mõtte liigitada inimesi „võimelisteks" ja „võimetuiks". Nikolai Ostrovski ütles õigesti: „Meil on ainult logardid talendita. Nad ei taha olla talendikad. Aga mitte millestki ei sünni midagi, seisva kivi alla ei voola vesi."

Kuid seda suurema mõtte omandab meil küsimus: milleks on teatav inimene kõige võimekam, millised on tema võimed ja milline on tema andekus?

88. Temperament.

Temperamendiks nimetatakse teatavale inimesele iseloomulikku kogumit kõigist tema psüühilistest iseärasustest, mis on seotud emotsionaalse erutuvusega, s. o. tundmuste tekkimise kiirusega ühelt poolt ja nende intensiivsusega teiselt poolt.

Juba antiikajast alates on tarvitusel nelja põhitemperamendi eristamine. Need on:

1) koleeriline — kiiresti tekkivad ja tugevad tundmused;

2) sangviiniline — kiiresti tekkivad, kuid nõrgad tundmused;

3) melanhoolne — aeglaselt tekkivad, kuid tugevad tundmused;

4) flegmaatiline — aeglaselt tekkivad ja nõrgad tundmused.

Koleerilisele ja sangviinilisele temperamendile on peale selle iseloomulikud: 1) liigutuste kiirus, üldine liikuvus ja 2) tendents tugevaks tundmuste väljendamiseks (liigutustes, kõnes, miimikas jne.). Melanhoolsele ja flegmaatilisele temperamendile — vastupidi — on iseloomulikud: 1) liigutuste aeglus ja 2) tundmuste nõrk väljendumine.

Iga temperamendi tüüpilisi esindajaid võib iseloomustada alljärgnevalt.

Koleerik — kiireloomuline inimene, mõnikord isegi tormakas, tugevate, kiiresti süttivate tundmustega, mis selgesti kajastuvad kõnes, miimikas, žestides; sageli äge, tormilistele emotsionaalsetele puhangutele kalduv.

Sangviinik — kiireloomuline inimene, liikuv, kelle tundmused reageerivad kõigile muljeile; tema tundmused kajastuvad vahetult välises käitumises, kuid nad ei ole tugevad ning vahelduvad kergesti.

Melanhoolik — inimene, keda iseloomustab emotsionaalsete elamuste võrdlemisi vähene mitmekesisus, kuid nende suur intensiivsus ja kestus; kaugeltki mitte kõik muljed ei leia temas vastukaja; kui nad aga seda leiavad, siis intensiivselt läbielatavais tundmustes, kuigi ta väliselt neid vähe avaldab.

Flegmaatik — aeglane inimene, tasakaalukas ja rahulik, keda raske on emotsionaalselt riivata ning võimatu tasakaalust välja viia; tema tundmused ei avaldu väliselt peaaegu üldse.

Nelja temperamendi iseloomulikeks esindajaiks võivad olla neli tegelast Turgenevi romaanist „Eelõhtul": Insarov (koleeriline temperament), Šubin (sangviiniline), Bersenev (melanhoolne), Uvar Ivanovitš (flegmaatiline). Koleerilise temperamendi ilmekad esindajad on vana vürst Bolkonski („Sõda ja rahu") ja Tšertophanov, kahe jutustuse kangelane Turgenevi „Küti kirjadest" („Tšertophanov ja Nedopjuskin" ja „Tšertophanovi lõpp"). Viimistletud sangviiniku tüüp on Stepan Arkadjevitš Oblonski („Anna Karenina"). Kontrasti sangviinilise ja flegmaatilise temperamendi vahel näitab ilmekalt Gogol Kotškarjovi ja Podkoljossini kujudes („Naisevõtt"). Kontrast sangviinilise ja melanhoolse temperamendi vahel esineb selgesti kahe naise, nimelt vürst Andrei naise Liza („väikese vürstinna") ja vürstitar Marja kujude kõrvutamisel „Sõjas ja rahus".

Temperamentide füsioloogiline alus seisneb närvisüsteemi iseärasustes. I. P. Pavlov on näidanud, et on mitmesuguseid närvisüsteemi tüüpe, mis erinevad üksteisest kolmes järgmises tunnuses: 1) närviprotsesside — erutuse ja pidurduse — intensiivsuses, 2) erutuse ja pidurduse vahelises tasakaalus, 3) nende protsesside liikuvuses, nende võimes üksteisega kiiresti vahelduda.

Inimese närvisüsteemi iseärasustega võib seletada inimesele iseloomulikke temperamendijooni. Nii näiteks koleeriku ägedust, tema kalduvust tormilisteks afektiivseteks puhanguteks võib seletada tasakaalu puudumisega erutuse ja pidurduse protsesside vahel, erutuse domineerimisega pidurduse

üle. Sellist närvisüsteemi tüüpi nimetas Pavlov „ärrituvaks" ehk „taltsutamatuks" tüübiks. Erinevust — ühelt poolt sangviiniku emotsionaalse elavuse ja üldise liikuvuse, teiselt poolt flegmaatiku emotsionaalse häirimatuse ja üldise aegluse vahel — seletas Pavlov erinevustega närviprotsesside liikuvuse astmes.

Närvisüsteemi tüüp, järelikult temperamentki ei ole midagi absoluutselt muutumatut. Sageli muutub temperament vanusega; ta võib muutuda ka „elu kasvatuse mõjul" (Pavlovi väljendus). Kuid igal juhul on temperament võrdlemisi püsiv omadus, mis kuulub isiksuse iseloomulike psüühiliste omaduste hulka.

Ekslik oleks arvata, et kõiki inimesi võib liigitada nelja põhitemperamendi järgi. Ainult vähesed osutuvad puhasteks koleeriku, sangviiniku, melanhooliku, flegmaatiku tüübi esindajaiks; enamiku juures paneme tähele ühe temperamendi üksikute joonte ühinemist teise temperamendi mõne joonega. Üks ja seesama inimene võib mitmesugustes olukordades ja mitmesuguste elu- ning tegevusalade suhtes ilmutada eri temperamentide jooni.

Nii näiteks Pierre Bezuhhovil („Sõda ja rahu") torkavad silma paljudes igapäevastes eluavaldustes flegmaatilise tempramendi jooned: aeglus, heasüdamlik rahulikkus, häirimatus. Kuid harvadel, erakordsetel olukordadel ilmutab ta koleerikule tüüpilist ägedust ning ei avalda mitte ainult tormilisi emotsionaalseid puhanguid, vaid ta sooritab nende mõjul ka erakordseid tegusid. Samal ajal võime temas tähele panna jooni, mis on iseloomulikud melanhoolsele temperamendile: aeglaselt tekkivad, kuid tugevad, püsivad ja väliselt peaaegu avaldumatud tundmused.

Temperamendist ei sõltu mingil määral inimese võimed ega andekus. Suured võimed võivad esineda ühtlase sagedusega igasuguse temperamendi puhul.

Igasugustel tegevusaladel väljapaistvate talentide seas võib leida mitmesuguste temperamentide esindajaid. Kui võtta näiteks suurimaid vene kirjanikke, siis Puškinil võime märkida selgeid

koleerilise, Herzenil sangviinilise, Gogolil ja Žukovskil melanhoolse, Krõlovil ja Gontšarovil flegmaatilise temperamendi jooni. Kaks suurt vene väepealikut — Suvorov ja Kutuzov — on temperamendi seisukohalt järsud vastandid. Kui Suvorov oli tüüpiline koleerik[1], siis Kutuzovil võis täheldada paljusid jooni, mis on iseloomustavad flegmaatilisele temperamendile: liigutuste aeglus, rahulikkus, külmaverelisus.

Ei saa esitada küsimust: milline temperament on parem? Igaühel neist on oma positiivsed ja negatiivsed jooned. Koleeriku kirglikkus, aktiivsus, energia, sangviiniku liikuvus, elavus ja erksus, melanhooliku tundmuste sügavus ja püsivus, flegmaatiku rahu ja ruttamatus — need on näited isiksuse väärtuslikest omadustest, millede poole kaldumine on seotud üksikute temperamentidega. Kuid ei ole iga koleerik energiline ega iga sangviinik erk. Need omadused on tarvis endas välja arendada, iga temperament ainult kergendab või raskendab seda ülesannet. Koleerikul on kergem kui flegmaatikul endas välja arendada tegutsemise kiirust ja energiat, kuna flegmaatikul on kergem välja arendada enesevalitsust ja külmaverelisust.

Et ära kasutada oma temperamendi väärtuslikke omadusi, peab inimene õppima seda valitsema, endale alistama. Kui aga — vastupidi — temperament valitseb inimest, juhib tema käitumist, siis tekib iga temperamendi puhul isiksuse ebasoovitavate joonte arenemise oht. Koleeriline temperament võib teha inimese ohjeldamatuks, järsuks, alatistele „plahvatustele" kalduvaks. Sangviiniline temperament võib viia kergemeelsusele, endakillustamise kalduvusele, tundmuste ebaküllaldasele sügavusele ja ebapüsivusele. Melanhoolse

[1] Üks Suvorovi biograaf kirjutas: „Tema pilke, sõnu, liigutusi iseloomustas ebatavaline elavus. Ta nagu ei tundnud rahu ja jättis vaatlejale mulje inimesest, keda pureb iha — teha korraga sada asja. Isegi vanaduses ta ei käinud, vaid jooksis, ei sõitnud, vaid galoppis, ei läinud mööda eesolevast toolist, vaid hüppas sellest üle".

temperamendi puhul võib inimesel välja areneda ülemäärane kinnisus, kalduvus täielikult vajuda oma isiklikesse elamustesse, üleliigne häbelikkus. Flegmaatiline temperament võib teha inimese loiuks, inertseks, osavõtmatuks kõigi elu muljete suhtes.

Oma temperamendi positiivsete ja negatiivsete külgede tundmaõppimine ning oskuse väljaarendamine neid valitseda ja juhtida on üks inimese iseloomukasvatuse tähtsamaid ülesandeid.

89. Iseloom (karakter).

Sõnaga „iseloom" tähistatakse inimese nende psüühiliste põhiomaduste kogumit, mis vajutavad pitseri kõigile tema tegudele ja toiminguile, milledest kõigepealt oleneb, kuidas inimene käitub mitmesugustes elu olukordades. Tundes inimese iseloomu, võime ette näha, kuidas ta toimib teatavas olukorras ja mida temalt tuleb oodata. Kui aga inimese individuaalsusel puudub seesmine kindlus, kui tema teod ei olene mitte niivõrd temast endast kui välistest asjaoludest, kõneleme „iseloomutust" inimesest.

Isiksuse psüühilisi omadusi, milledest koosneb iseloom ja mis võimaldavad teatava tõenäolisusega ette arvata inimese käitumist teatavais tingimustes, nimetatakse iseloomujoonteks. Mehisus, ausus, algatusvõime, kohusetruudus, argus, laiskus, salalikkus on mitmesuguste iseloomujoonte näited. Avaldades arvamust, et üks inimene omab mehisust, teisele aga on omane argus, ütleme ühes sellega, mida tuleb oodata ühelt ja teiselt hädaohu puhul. Osutades inimese algatusvõimele tahame sellega ütelda, millist suhtumist uuesse üritusesse võiks temalt oodata.

Temperament iseendast ei saa olla halb ega hea, võib olla ainult hea või halb oskus oma temperamenti valitseda,

seda ära kasutada. Iseloomu suhtes aga kasutame alati väljendusi: „hea iseloom", „halb iseloom". See näitab, et sõnaga „iseloom" tähistame inimese käitumises otseselt peegelduvaid iseärasusi, milledest sõltuvad tema teod ja milledel seepärast on otsene eluline tähtsus. Paljusid iseloomujooni hindame alati kui positiivseid — mehisust, ausust, kohusetruudust, tagasihoidlikkust, teisi kui negatiivseid — argust, valelikkust, vastutustundetust, hooplevust jne.

Iseloom avaldub nii eesmärkides, mida inimene endale seab, kui ka vahendites ja viisides, millede abil ta neid eesmärke teostab, s. o. *nii käitumise sisus kui ka vormis*. Engelsi sõnade järgi iseloomustab inimese isiksust see, *mida* ta teeb, kuid ka see, *kuidas* ta seda teeb.

Kaks inimest võivad teha ühte ja sedasama tööd ja taotleda seejuures ühte ja sedasama eesmärki. Kuid üks töötab entusiasmiga, „põleb" sellest, mida ta teeb, kuna teine töötab kohusetruult, aga ükskõikselt, juhindudes vaid külmast kohuseteadvusest. Ning erinevus selles, *kuidas* kaks inimest teevad ühte ja sedasama tööd, on sageli tõsise karakteroloogilise tähtsusega, peegeldades nende kahe inimese individuaalsuse püsivaid iseärasusi.

Inimese iseloomujoonte määrajaks on kõigepealt tema *suhtumine* maailmasse, teistesse inimestesse, oma töösse ja lõppeks iseendasse. See suhtumine leiab oma teadliku väljenduse inimese maailmavaates, tema veendumustes ja vaadetes ning inimene elab seda läbi oma tundmustes.

Siit on mõistetav iseloomu tihe seos inimese maailmavaate ja veendumustega. Kindlaist veendmustest kujuneb eesmärkide selgus, mis inimene endale ette seab, eesmärkide selgus aga osutub tegude järjekindluse vajalikuks tingimuseks.

Ilma kindlate veendumusteta ei saa inimestel kunagi olla ka kindlat iseloomu; nende käitumise määrajaks on peamiselt välised asjaolud ja juhuslikud mõjud. Selliste inimeste tabava

iseloomustuse andis seltsimees Stalin: „On olemas inimesi, kelle kohta ei oska ütelda, kes ta on: ons ta hea või ons ta halb, ons ta mehine või arglik, kas jääb ta rahva poole lõpuni või on ta rahva vaenlaste poolt... Selliste ebamäärast, vormitut tüüpi inimeste kohta on üsna tabavalt ütelnud suur vene kirjanik Gogol: „Need on, ütleb ta, ebamäärased inimesed, ei see ega teine, mitte ei saa aru, mis inimesed nad on — ei linnas Bogdan ega külas Selifan." Selliste ebamääraste inimeste ja tegelaste kohta üteldakse meil üsna tabavalt ka rahva hulgas: „On niisama inimene — ei kala ega liha", „ei küünal jumalale ega ahjuroop kuradile"."

Iseloom on seotud kõigi psüühilise elu külgedega. Iseloomujoonteks võivad olla nii tunnetusprotsesside kui ka tundmuste ja tahte individuaalsed iseärasused, kui nad vaid omandavad olulise tähtsuse teatava inimese psüühilises struktuuris, kui nad mõjustavad tema käitumisliini, määravad temale omase teguviisi.

Sellised tunnused, nagu on täheldusvõime või mõistuse kriitilisus, ei ole sageli mitte lihtsalt teatava inimese taju- või mõtlemisprotsesside iseärasuseks, vaid on tema isiksuse olulisteks joonteks. Onegini või Andrei Bolkonski mõistuse kriitilisus osutub kahtlemata iseloomujooneks.

On veel rohkem ilmne, et iseloomujoonteks võivad olla individuaalsed iseärasused tundmuste alal. Manilovi sentimentaalsus, Onegini ja Petšorini tundmuste kiire nürinemine — kõik need on selgesti väljendatud iseloomujooned.

Domineerivat tähtsust iseloomus omavad siiski tahte iseärasused kui psüühika see külg, mis otseselt väljendub tegudes ja toiminguis. Kõik tahteomadused, mida arutasime §-s 78, omandavad iseloomujoonte tähenduse, kui nad on isiksuse püsivateks omadusteks. Võib muidugi avalduda üksikul juhul otsustavus või püsivus, kui ei ole tegemist niihästi otsustava kui ka püsiva inimesega. Niipea aga kui

otsustavus saab teatava inimese tahteliste tegude alatiseks tunnuseks, saab ta ühes sellega ka iseloomujooneks.

Tunduv osa iseloomujooni on oma olemuselt komplitseeritud ja sisaldab endas nii tunnetuse-, tundmuse- kui ka tahteala iseärasusi. See käib näiteks sääraste joonte kohta, nagu on mehisus, töökus, algatusvõime, tagasihoidlikkus jt.

Iseloomu üksikute joonte ja nende joonte seesuguste erilaadi ühendite analüüs, mis moodustavad *iseloomu tüübid*, on üks kõige komplitseeritumaist psühholoogia ülesandeist. Siin piirdume osutamisega mõnele kõige tähtsamale iseloomujoonte rühmale.

Esiteks olgu nimetatud kõige üldisemad iseloomujooned, mis moodustavad *isiksuse psüühilise struktuuri*. Sellised on näiteks järgmised tähtsaimad jooned: printsipiaalsus, järjekindlus, mehisus, ausus, distsiplineeritus, aktiivsus.

Teiseks tõstame esile jooned, milledes väljendub *inimese suhtumine teistesse inimestesse*. Siia kuuluvad sellised jooned nagu seltsivus (ja sellele vastandlik joon — endasse suletus), avameelsus (ja sellele vastandlik kinnisus), delikaatsus, võime seltsimehelikuks suhtlemiseks (see on joon, mida silmas peetakse, kui üteldakse inimese kohta: „Ta on hea seltsimees"), viisakus ja terve rida teisi.

Kolmandaks mainime jooni, mis väljendavad *inimese suhtumist iseendasse*. Sellised on: eneseväärtusetundmus, tagasihoidlikkus (ja sellele vastandlikud suurelisus, upsakus), hellus, häbelikkus (mis mõnikord on suure tagasihoidlikkuse, mõnikord aga suure enesearmastuse tagajärg), egotsentrism (s. o. kalduvus võtta tähelepanukeskuseks alati iseennast ja oma kalduvusi), egoism (s. o. kalduvus hoolitseda peamiselt oma isikliku hüvangu eest) jm.

Neljandaks märgime ära jooned, mis väljendavad *inimese suhtumist töösse, oma tööülesandesse*. Siia kuuluvad: algatusvõime, püsivus, töökus (ja vastandlik joon — laiskus), armastus raskusi ületada (ja

vastandlik joon — raskuste kartmine), kohusetruudus, täpsus ja muud.

Veel vähem kui mingisugused muud isiksuse omadused osutub iseloom sünnipäraseks või muutumatuks omaduseks. Iseloomujooned mitte ainult ei avaldu tegudes ja toiminguis, vaid ka kujunevad neis. Et saada korralikuks, on tarvis süstemaatiliselt toimida korrapäraselt; et saada viisakaks, tuleb alati käituda viisakalt. Mehisus kujuneb mehiste tegude sooritamise protsessis, aga iseloomujooneks saab ta siis, kui säärased teod lakkavad olemast juhuslikud episoodid inimese elus ja muutuvad tema harjunud normaalseks teguviisiks.

Inimese maailmavaade ja veendumused loovad temas püüdluse, tendentsi kindlate iseloomujoonte väljaarendamiseks. Kuid need tendentsid võivad realiseeruda ainult sel juhul, kui inimene alati ja kõrvale kaldumata toimib vastaval viisil. Ainuke abinõu saada distsiplineerituks on — alati ja igal pool käituda distsiplineeritult.

Ei ole olemas säärast iseloomu, mida ei saaks ümber kujundada. Mõttetu on seepärast mingi halva teo vabandamiseks viidata iseloomu puudustele. Inimene ise kannab vastutust oma iseloomu eest.

90. Nõukogude inimese iseloomujooned.

Kõige tähtsamad iseloomujooned määratletakse ühiskondlike tingimuste poolt, milledes inimene elab, samuti ka tema maailmavaate, tema veendumuste poolt (vt. § 85). Seetõttu võib rääkida tüüpilistest iseloomudest, mis on teatavate ühiskondlik-ajalooliste tingimuste saadused.

Oblomovi, Rudini, Pavel Petrovitš ja Nikolai Petrovitš Kirsanovite (Turgenevi „Isad ja lapsed") kujudes näeme vene mõisnike tüüpilisi iseloomujooni 19. saj. keskel.

A. N. Ostrovski näidendites ja paljudes Gorki teostes on selgesti näidatud tüüpilisi vene kaupmeeskonna iseloomujooni. Eesrindliku töölise-revolutsionääri tüüpilised iseloomujooned on jõuliselt esitatud Gorki Pavel Vlassovi kujus („Ema").

Klassiühiskonnas ei saa kõnelda iseloomudest, mis oleksid tüüpilised kogu rahvale. Teatavale rahvusele omased psüühilise laadi jooned astuvad tagaplaanile võrreldes erinevustega, mis on tingitud inimese klassikuuluvusest. Nii nagu ei saa rääkida maailmavaatest, mis oleks ühine mõisnikule ja talupojale, kapitalistile ja töölisele, nii ei saa rääkida ka nende iseloomude ühisusest. Hoolika analüüsiga võib eristada jooni, mis iseloomustavad teatava rahvuse psüühilist laadi, kuid mitte need ei ole kesksed, otsustavad iseloomujooned.

Meil Nõukogude Liidus, maal, mis on kätte võitnud sotsialismi, ei ole antagonistlikke klasse. Kõik ekspluataatorlikud klassid — mõisnike klass, kapitalistide klass — on meil täielikult likvideeritud. Meil on jäänud töölisklass, on jäänud talupoegade klass, on jäänud intelligents. Kuid nende ühiskondlike rühmade vahel ei ole antagonistlikke vastuolusid; nende huvid ei ole vaenulikud, vastupidi — nad on üksmeelsed. Erinevus nende vahel kaob järk-järgult. „Nende sotsiaalsete rühmade vaheline kaugus väheneb ikka rohkem ja rohkem" (S t a l i n).

Ühised elulised huvid, mis ühendavad kõiki Nõukogude riigi töötajaid, on ääretult tähtsamad kui üksikute sotsiaalsete rühmade huvid. Üksainus maailmavaade — kommunistlik maailmavaade, Lenini-Stalini suure partei maailmavaade — ühendab kogu nõukogude rahva. Suur Isamaasõda näitas kogu nõukogude rahva monoliitsust, keda juhib kommunistlik partei ja rahvaste suur juht seltsimees Stalin. Seesama ühtsus on aluseks kõigile neile kangelastegudele, mida saadavad korda nõukogude inimesed kõigil tööaladel pärastsõjaaegsel stalinlikul viisaastakul.

Eluliste huvide ja maailmavaate ühtsuse alusel eralduvad nõukogude inimeste iseloomus ühised jooned, mis on tüüpili-

sed igale eesrindlikule nõukogude inimesele — kui sotsialistliku ühiskonna inimesele, kui võitlejale kommunismi eest. Uus vaimne ilme, mille poolest paistavad silma nõukogude inimesed meie päevil, avaldub ka uutes iseloomujoontes. Tähtsaimaks ülesandeks, mis käesoleval ajal on täita psühholoogiateadusel, on nõukogude inimese tüüpiliste iseloomujoonte uurimine.

Tuleb silmas pidada, et inimese iseloomus esinevad ühiste, kõigile ühiskondlik-ajaloolise rühma esindajaile tüüpiliste joonte kõrval ka individuaalsed jooned, mille poolest iga inimene erineb teistest sama rühma esindajaist. Seda on eriti tähtis rõhutada, uurides nõukogude inimese iseloomu. Sotsialistliku ühiskonnakorraga luuakse inimkonna ajaloos esmakordselt tingimused isiksuse tõeliselt mitmekülgseks arenguks. See aga tähendab, et sotsialistlik kord loob kõige soodsamad tingimused ka inimeste individuaalsete iseloomude tohutu mitmekesisuse arenguks.

Maailmavaate ühtsus ei välista iseloomude mitmekesisust. Ta välistab ainult need iseloomujooned, mis on vastuolus selle maailmavaate printsiipidega. Meie maailmavaatega on näiteks vastuolus argus, laiskus, vastutustundetus ja seepärast on nad ühendamatud eesrindliku nõukogude inimese ilmega.

Seega tuleb nõukogude inimeste iseloomude uurimisel juhinduda järgmisest kahest põhilausest:

1. On olemas iseloomujooned, mis on ühised kõigile eesrindlikele nõukogude inimestele ja peegeldavad nende ühiseid elulisi huvisid ja ühist maailmavaadet.

2. Ühiste iseloomujoonte olemasolek ei välista individuaalsete iseloomude piiritut mitmekesisust.

Öeldu kohta võib leida tabava illustratsiooni näiteks Fadejevi romaanist „Noor kaardivägi". Kõiki kangelasi-noorkaardiväelasi ühendavad ühised jooned, mis iseloomustavad nende kui nõukogude eesrindliku noorsoo parimate esindajate

psüühilist ilmet. Kuid seejuures on nende individuaalsed iseloomud järsult erinevad. Ulja Gromova ja Ljuba Ševtsova, Serjoža Tjulenini ja Vanja Zemnuhhovi iseloomu individuaalsed jooned on paljude tunnuste poolest vastupidised.

Peatume mõnedel kõige tähtsamatel iseloomujoontel, mis on eesrindlikule nõukogude inimesele tüüpilised.

1. Ideeline suundus ja sihiteadlikkus. Nõukogude inimese hingeelule ei ole midagi võõramat kui ideetus ja oma olemasoleku ja tegevuse sihituse teadvus.

Minevikus, nagu teame, oli paljudel tarkadel ja andekatel inimestel, kes ei rahuldunud ühiskondlike tingimustega, milles nad elasid, „elutragöödiaks" juhtiva elulise idee puudumine, eesmärgi puudumine, mille pärast maksaks elada ja võidelda. Säärased inimesed tundsid endid Herzeni tabava väljenduse järgi „tarkadena tarbetutena". Meenutame märkust, mille Petšorin tegi oma päevikusse ööl enne duelli: „Jooksen mälestustes läbi kogu oma mineviku ja küsin endalt tahtmata: milleks elasin? mistarvis sündisin?" Elu täielikku sihitust ja igasuguse juhtiva idee puudumist, mis viivad inimese järkjärgulisele vaimsele väljasuremisele, kõigi tema paremate joonte hävingule, on jõuliselt näidanud Tšehhov oma novellis „Ionõtš".

Nõukogude tegelikkuses ei ole võimalikud „liigsed inimesed" ehk „targad tarbetud". Kogu nõukogude rahva suur eesmärk — kommunismi ülesehitamine, võitlus kommunismi eest — tõstab esile tohutu hulga allutatud eesmärke ja erilisemaid ülesandeid, mis määravad iga nõukogude kodaniku tegevuse. Ei ole võimalik kujutleda nõukogude kodanikku — töölist, talupoega, intelligenti, kes kannataks oma tegevuse eesmärgituse all. Jutt võib olla ainult sellest, kuivõrd selgesti saab inimene aru oma tegevuse eesmärgist ja kuivõrd allutab sellele eesmärgile kõik oma jõud ja võimed. Seda valmisolekut, anda kõik oma jõud ja võimed püstitatud ees-

märgi saavutamiseks, nimetataksegi *sihiteadlikkuseks*, mis on iseloomulik eesrindlikule nõukogude inimesele.

Nõukogude inimeste *ideelisus* aga seisneb selles, et inimene saab aru iga tema töö erieesmärkide ja ülesannete seosest suure lõppeesmärgiga — kommunismi ülesehitusega, millele viib nõukogude rahvast Stalini geeniuse poolt juhitav partei. Oskus näha igas väikeses ürituses vajalikku astet lõppeesmärgi saavutamiseks — on parim inimese ideelisuse tõend.

Nikolai Ostrovski suurepärane elu oli ainult selletõttu võimalik, et see tervikuliselt oli kommunismi suure idee teenimine. Ühe välismaise korrespondendi küsimusele: „Ütelge, kas te oleksite suutnud ka ilma kommunismita niisamuti taluda oma seisukorda?" vastas Ostrovski: „Mitte kunagi!"

2. *Nõukogude patriotism.* „Patriotism," ütleb Lenin, „on üks kõige sügavamaist tundmustest, mida on kindlustanud omaette isamaad sajandite ja aastatuhandetega." Ka minevikus tõstsid NSV Liidu rahvad esile hulga silmapaistvaid patrioote, kes pühendasid kõik oma jõud kodumaa huvide teenimisele, kes võitlesid oma rahva igasuguste rõhujate ja orjastajate vastu.

Nõukogude patriotism on uut, kõrgemat tüüpi patriotism. „Nõukogude patrioodid on Kodumaa ja kommunism liitunud üheks lahutamatuks tervikuks" (*Molotov*). Nõukogude inimesed näevad oma kodumaas maad, mis on võitnud kätte sotsialismi, maad, mis teostab ülemineku kommunismile, maad, mis on tuletorniks kogu progressiivsele inimkonnale. Võitlus kommunismi eest ei ole nõukogude inimeste seisukohalt lahutatav võitlusest oma sotsialistliku kodumaa huvide eest.

Nõukogude patriotismi aluseks ei ole rassilised ega rahvuslikud eelarvamused, vaid armastus Nõukogude kodumaa vastu, mis kujutab endast meie maa kõigist rahvustest töötajate vennalikku sõpruskonda. „Nõukogude patriotism ei kil-

lusta, vaid, vastupidi, liidab kõik meie maa rahvad ja rahvused ühtseks vennalikuks pereks" (Stalin).

Nõukogude inimeste kodumaa-armastus on aktiivse, mõjusa iseloomuga. See on tuline, kirglik armastus, mis ei peatu mingisuguste ohvrite ees, kui neid nõuavad rahva huvid. See on armastus, mis on lahutamatult seotud niisama kirgliku kõigi kodumaa vaenlaste vihkamisega, armastus, mis ei tunne halastust vaenlaste vastu.

Nõukogude patriotism lülitab endasse piiritu andumuse kommunistlikule parteile, mis viib meie maa rahvad kommunismile ja juhib kogu grandioosset tööd uue sotsialistliku ühiskonna ülesehituse alal. Nõukogude patriotism ei ole lahutatav kõigi nõukogude kodanike südameis elavast suure rahvaste juhi seltsimees Stalini piiritust armastusest, austusest ja temale andumisest. „Kodumaa eest, Stalini eest!" — nende sõnadega läksid lahingusse sajad tuhanded kangelased, kes omandasid surematu kuulsuse Suure Isamaasõja aastail. Ka nüüd, pärastsõjaaegseil rahuliku ülesehitustööaastail, vaimustab Stalini nimi nõukogude patrioote, kes töötavad vabrikutes ja tööstustes, kolhoosipõldudel, teaduslikes laboratooriumides, koolides, haiglates, kaug-ekspeditsioonides.

Nõukogude patriotism on suureks nõukogude ühiskonna arengut ajendavaks jõuks teel kommunismile.

3. Kollektivism. Nõukogude ühiskonnas ei saa olla isiksust väljaspool kollektiivi. Nõukogude inimene ei saa endale seada eluliselt tähtsaid eesmärke, mis oleksid vastuolus kollektiivi eesmärkidega, nõukogude inimene ei vaata oma isiklikku saatust, oma isiklikku edu lahus kollektiivi saatusest, lahus ühise kollektiivse ürituse edust. Nõukogude kollektivismi aluseks on arusaamine oma lahutamatust seosest kollektiiviga, mille liige on teatav inimene, ja lõppeks arusaamine oma seosest kogu nõukogude rahvaga, arusaamine sellest, et ühised huvid, kollektiivi huvid seisavad kitsastest huvidest kõrgemal.

Eraomandile rajatud klassiühiskonnas valitseb individualismi moraal. „Vana ühiskond," ütles Lenin kommunistlike noorte III kongressil, „oli rajatud sellisele põhimõttele, et emb-kumb, kas sina töötad teisele või tema sinule, kas sa oled orjapidaja või oled ori." Ja on arusaadav, et selles ühiskonnas kasvatatud inimesed omandavad juba „emapiimaga" inimese hingeelu, „kes hoolitseb ainult selle eest, et tal oleks oma, teised aga ei puutu temasse".

Eraomandi kaotamine tootmisriistade alal ja siirdumine uuele sotsialistlikule korrale hävitasid individualistliku psühholoogia materiaalse aluse ja lõid uue kollektivistliku psühholoogia alused.

Individualismi psühholoogia on väga selgesti väljendatud näiteks Petšorini kujus. Jutustus „Taman", mis on katkend Petšorini märkmetest, lõpeb järgmiste sõnadega: „Mis sai vanaeidest ja vaesest pimedast — ei tea. Ja mis on mul asja inimlike rõõmude ja hädadega — minul, rändaval ohvitseril, pealegi veel sellel, kes on reisil kroonu vajaduste pärast! . . ."

Niisugune suhtumine inimestesse, nagu see peegeldub neis sõnades, on täiesti võimatu eesrindlikule nõukogude inimesele.

Nõukogude inimese hingeelule on iseloomulikuks jooneks isiklike ja ühiskondlike huvide, oma isiklike „rõõmude ja hädade" ja teiste inimeste „rõõmude ja hädade" vahelise lõhe kaotamine. Tõeline kollektivism avaldub selles, et ühised huvid, kollektiivi huvid muutuvad inimese isiklikeks huvideks, et inimene „elab" kollektiivsete huvidega, elab neid läbi niisama teravalt nagu oma isiklikke huvisid.

Nõukogude inimese kollektiivitunne on selgesti näidatud Pavlenko romaanis „Õnn" Voropajevi kujus. Erupolkovnik, neli korda haavatud, jalad kaotanud, tuberkuloosihaige Voropajev sõidab pärast demobiliseerimist Krimmi, unistades leida õnne rahulikus elus kahekesi väikese pojaga. Reaalne elu lükkab ümber need unistused ja näitab, et Voropajevit, kommunisti, ehtsat eesrindlikku nõukogude inimest, ei vii see tee õnnele. Ta leiab oma õnne

töös inimestega, rahvaga, algul kui rajooni propagandist, hiljem kui partei rajoonikomitee sekretär.

Selles töös leidis ta seda „erutust, rahulolu ja veendumust, mis teevad inimese õnnelikuks". „Kakskümmend aastat olen parteis", ütleb Voropajev, „olen vana mees, tohutu elu olen läbi elanud, ja, kas usud, töö teie juures on mind noorendanud. Mitte teadvusega, aga õlgadega, oma keha ja hingamisega tunnen, et olen — rahvas, rahvas rahvaga, et olen tema hääl."

Voropajevi kujus on esile toodud eesrindliku nõukogude juhi tüüp, kellele on iseloomulik side rahvaga, hoolitsus inimeste eest, orgaaniline tarvidus aidata inimesi. „On meeldiv, kui maailmas on inimesi, keda tahaksin aidata," ütleb Voropajev. Kõige olulisem Voropajevi iseloomujoon on väljendatud järgmistes sõnades, mida ütleb tema kohta üks romaani tegelastest: „Voropajev on inimene kõigile."

4. Sotsialistlik humanism. Nõukogude inimeste kollektivism on lahutamatult seotud humanistliku, inimliku suhtumisega inimestesse, hoolitsemisega inimeste eest, armastusega laste vastu; see ongi sotsialistliku humanismi olemus.

Vastates ühel oma esinemisel küsimusele, milliseid paremaid inimese omadusi tuleb kasvatada nõukogude noorsoos, seadis M. I. Kalinin esimesele kohale „armastuse, armastuse oma rahva vastu, armastuse töötavate masside vastu". „Inimene," ütles M. I. Kalinin, „peab armastama inimesi. Kui ta armastab inimesi, siis on tal parem elada, elu muutub rõõmsamaks, sest ükski ei ela maailmas nii halvasti kui misantroop — inimesepõlgaja."

Inimesesse humaanse suhtumise ideaali näevad nõukogude inimesed seltsimees Stalinis. „Stalinlikuks inimeste eest hoolitsemiseks" nimetame delikaatset, ettevaatlikku, hoolikat suhtumist igasse inimesesse, sotsialistliku ühiskonna ülesehitajasse.

Romaanis „Õnn" on Voropajevi kõrval, kelle iseloomulikuks jooneks on hoolitsus inimeste eest, näidatud teine juht Korõtov, keda, hoolimata tema kaheldamatust andumusest parteile ja tema

tulisest armastusest oma rajooni vastu, ei saa tunnistada tõeliseks juhtijaks-kommunistiks. Korõtovi nõrgaks küljeks on eeskätt inimese vastu tõelise tähelepanu ja huvi puudumine, inimeste eest stalinliku hoolitsuse puudumine, ja sellest siis ka tema oskamatus leida ja kasvatada kaadrit. „Mind, vennas, sinu üksik inimene ei huvita," ütleb Korõtov Voropajevile. „Mind huvitavad inimesed. Mina armastan üldistada." Selle tulemuseks on Korõtovi eraldumine massidest, rahvast, tema muutumine „juhtijaks-üksikmajapidajaks" (nõnda iseloomustas teda Voropajev).

Tõelise sotsialistliku humanismi jooned on selgesti esile toodud Polevoi „Jutustuses tõelisest inimesest" komissar Vorobjovi kujus. Tema tähelepanelikkus inimeste, nende mõtete, murede, huvide vastu on nii suur, et ta — oma haigla palatinaabri, Siberi kolhoosniku, Nõukogude Liidu kangelase Stepan Ivanovitši väljenduse järgi — just nagu „nõid" „mõistatab võõraid mõtteid", oskab „igaühe juurde pääsemiseks valida oma erilise võtmekese".

Olles ise suremas haige hoolitseb ta haruldase peenetundelisusega selle eest, et Meresjevil oleks kergem üle elada temale kõige suuremat õnnetust — jalgade amputeerimist. „Nähes sündmust ette, peitis komissar osa Meresjevi kirju, et anda need edasi temale kohutaval päeval sõbralikkude tervituste ja uudistega lennuväljalt, kus ta oli teeninud, ja niiviisi pehmendada tema rasket hoopi." Näidates Meresjevile teadet ajalehes vene lenduri kohta, kes oli õppinud lendama pärast jalapõia amputeerimist, oskas Vorobjov ette valmistada otsustava pöörde Meresjevi meeleolus, kes pärast amputatsiooni mõtles enesetapmisele.

Sotsialistlikul humanismil ei ole midagi ühist sentimentaalse armastusega kõigi inimeste vastu ilma valikuta. Sotsialistlik humanism mitte ainult ei luba, vaid ka nõuab suure armastuse kõrval ühtlasi suurt vihkamist. Mõjusast armastusest inimeste, rahva, kõigi töötajate vastu sünnib paratamatult lepitamatu vihavaen töötajate vaenlaste vastu, nende vastu, kes võitlevad rahva huvide vastu, kes tõkestavad teed õnnelikule tulevikule.

5. Kommunistlik suhtumine töösse. Nõukogude inimese üheks kõige tähtsamaks iseloomujooneks on uus suhtumine töösse.

Nõukogude inimestele on töö nende elu peamiseks tegevuseks, nende isiksuse avalduse põhivormiks, tähtsaimate huvide keskuseks, suurimate rõõmude lätteks. Nõukogude inimestel ei ole lõhet töötegevuse ja „isikliku elu" vahel; vastupidi — töötegevus moodustabki inimese isikliku elu peamise sisu.

Seejuures on nõukogude inimesele iseloomulik „teadlik suhtumine oma töösse kui ühiskondliku tähtsusega üritusesse ja kui pühasse kohustusesse Nõukogude riigi ees" (M o l o t o v). „Kapitalismi ajal on tööl eraiseloom, isiklik iseloom. Oled rohkem välja teeninud, saad rohkem, ja ela, nagu oskad" (S t a l i n). Meil on iga inimese tööl ühiskondlik tähtsus. Iga töötegija töösaavutust vaadeldakse meil kui ühiskondliku, riikliku tähtsusega tegu. Seepärast muutub töö meil „au- ja kuulsuseasjaks".

Töösse suhtumises avaldub nõukogude inimese hingeelu tähtsaim iseärasus — isikliku ja ühiskondliku töö kokkusulamine: vastavalt sellele, kuidas kasvab töö ühiskondliku tähtsuse teadvus, suureneb ka koht, mida töötegevus omab inimese isiklikus elus.

Sotsialistlik võistlus, mis kujutab endast töö sotsialistliku organiseerimise põhivormi, erineb põhjalikult kapitalistlikust konkurentsist. Kapitalistlikus konkurentsis saavutatakse isiklik edu teiste lüüasaamise arvel. Sotsialistlikus võistluses püüab iga üksik töötaja saavutada kõige paremaid tulemusi ühise asja huvides. „Sotsialistliku võistluse printsiibiks on: eesrindlaste poolt seltsimehelik a b i mahajääjaile, et saavutada ü l d i s t tõusengut" (S t a l i n). Kadedus võõra edu vastu, püüe edasi liikuda teiste mahajäämise arvel, on eesrindliku nõukogude inimese hingeelule võõrad.

Nõukogude töötaja iseloomulikuks jooneks on loov suhtumine töösse; see on nende suurepäraste töösaavutuste aluseks, mida näitavad meie töölised, kolhoosnikud, nõukogude intelligentsi esindajad. Meie nõukogude tegelikkuses muutub iga töö loovaks tööks.

6. Kohustuse ja vastutuse teadvus. Kõrge ideelisus ja printsipiaalsus, mis eristavad eesrindlikku nõukogude inimest, eeldavad ka kõrgelt arenenud kohustuse teadvust, kohustustunnet. Aga oma kodanikukohustuse teadvus, kohustuseteadvus kodumaa, partei, kollektiivi ees on aluseks inimese vastutavale suhtumisele temale antud töösse, oma kohustustesse, kõigisse oma tegevustesse ja tegudesse.

Nõukogude inimesele on omane vastutustunne mitte ainult oma isikliku töö ja tegude vastu, vaid ka teiste töö ja nende käitumise vastu. Siit tuleneb suur nõudlikkus iseenda ja teiste suhtes.

See joon avaldub selgesti kõigis nõukogude rahva paremates, eesrindlikes esindajates, kelle kujud on antud meie ilukirjanduses. Meenutame Pavel Kortšaginit (N. Ostrovski „Kuidas karastus teras"), Stepan Jatsenkot (Gorbatovi „Alistumatud"), komissar Vorobjovi (Polevoi „Jutustus tõelisest inimesest"), polkovnik Voropajevit (Pavlenko „Õnn").

Teritatud vastutustunne noore kaardiväe kogu kangelasliku tegevuse edukuse suhtes on Oleg Koševoi lahutamatuks iseloomujooneks. Fadejevi romaanist loeme: „Ta sai üha rohkem aru, et nende tegevuse edu või ebaedu sõltub paljus sellest, kuivõrd kõigi oma seltsimeeste hulgas nimelt tema, Oleg, suudab kõik ette näha või kuivõrd vääratab". Sellest tulenes tema suurepärane keskendatus, seesmine „kokkutõmmatus", kõikumatu nõudlikkus iseenda ja teiste vastu.

7. Valmisolek raskuste ületamiseks. Iseloomu alal on kõige suurem tähtsus isiksuse tahteomadustel, tahe aga, nagu teame, avaldub raskuste ületamises. Sageli nimetatakse tahet „iseloomu selgrooks". Järelikult võib nimetada „iseloomu selgrooks" ka raskuste ületamise võimet.

Raskustesse suhtumises ilmneb kõige rohkem iseloomu jõud, tema tugevus, sitkus; ilma nende omadusteta ei ole võimalik kujutleda nõukogude inimese vaimset palet. Nõukogude inimene on eeskätt kommunismi eest võitleja, sotsialismi

ülesehitaja. Võitlejale ja ehitajale on aga üheks kõige vajalikumaks psüühiliseks omaduseks iseloomu kindlus, valmisolek ületada igasugused raskused, murda igasugused takistused.

Seltsimees Stalin õpetab nõukogude inimesi mitte kartma raskusi, mitte sulgema nende ees silmi, vaid julgesti minema raskustele vastu, õpetab raskustega võitlema ja neid ületama.

Ühel oma esinemisel ütles seltsimees Stalin: „Kas te olete näinud kalureid tormi eel niisugusel suurel jõel nagu Jenissei? Ma olen neid näinud enam kui ükskord. Ühed neist mobiliseerivad tormi tulekul kõik oma jõud, innustavad oma kaaslasi ja juhivad paadi ju'gesti tormile vastu: „Hoidke, poisid, tugevamini tüüri, lõigake laineid, meie võidame!" Kuid on ka teist liiki kalureid, kes aimates tormi tulekut kaotavad julguse, hakkavad hädaldama ja demoraliseerivad omaenese ridu: „Oh häda, torm tuleb, heitke, poisid, paadipõhja pikali, sulgege silmad, võib-olla kannab torm meid kuidagiviisi kaldale."

Meelekindlusetu püüe tormi eest peitu pugeda, taganeda raskuste ees — on kõlbmata nõukogude inimesele. „Raskused selleks ongi, et võidelda nendega ja ületada neid" (Stalin).

8. Mehisus. Mehisus on keerukas iseloomujoon, mis lülitab endasse vahvust, südidust otsesel kokkupõrkamisel hädaohuga, valmisolekut mitte millegi ees peatamata pidada võitlust kommunismi suure idee eest, sitkust, vastupidavust, enesevalitsust.

Oma esinemisel raadios 3. juulil 1941. a. ütles seltsimees Stalin: „Suur Lenin, meie riigi looja, ütles, et nõukogude inimeste põhiomaduseks peab olema julgus, vaprus, hirmutundmatus võitluses, valmisolek võidelda koos rahvaga meie kodumaa vaenlaste vastu." Nõukogude inimesed vastasid neile juhi sõnadele sõjaliste kangelastegudega lahinguväljadel, ennastsalgava võitlusega vaenlase tagalas, vägitegudega tööfrondil. Nõukogude noorsugu — Zoja Kosmodemjanskaja, Alek-

sandr Matrossov, Krasnodoni kommunistlikud noored — näitas ajaloos ainulaadse mehisuse eeskuju.

Nõukogude inimese mehisus tuleneb põhjalikult teadlikustatud kohustustundest, põhjalikult teadlikustatud vastutustundest. Mehine inimene ei paista silma mitte sellega, et ta kunagi ei tunne hirmu, vaid sellega, et ta hoolimata hirmust käitub nii, nagu peab. Erinevad inimesed elavad hädaohtu erinevalt läbi; nõukogude kodaniku nime vääriv inimene peab end mehiselt ülal pidama igasuguses hädaohus.

Argpüks ei ole mitte see, kes tunneb hirmu, vaid see, kes hirmu pärast võib reeta oma ürituse. „Argpüks," ütles õigesti Nikolai Ostrovski, „on täna peaaegu reetja ja tingimata reetja võitluses." Seepärast ongi „argpüks meie maal põlastusväärne olend". Nende sõnade illustratsiooniks võib olla Stahhovitši kohutav lugu, kes reetis kangelasi-noorkaardiväelasi.

9. Algatusvõime. Loov suhtumine töösse ja valmisolek raskuste ületamiseks nõuavad paratamatu tingimusena algatusvõimet. Algatusvõimeline inimene ei oota kõrvalt „etteütlemist"; ta on võimeline isiklikuks ürituseks, ei karda loomingulist riski.

Nõukogude inimeste algatusvõime on lahutamatult seotud loova energiaga, söandamisvõimega, selle „uue tundega", milleta ei ole võimalik olla sotsialistliku ühiskonna eesrindlik tegelane. Meie tööliste-stahhaanovlaste, eesrindlike kolhoosnikute, meie teaduse, tehnika ja kunsti alal töötajate novaatorlikkus kõneleb sellest, et algatusvõime on silmapaistvaid jooni nõukogude inimese vaimses palges.

Algatusvõime on tähtis nõukogude noorsoo omadus. Pöördudes kommunistliku noorsoo liikumise alal töötajate poole, ütles M. I. Kalinin: „Teie esinemistest peab uhkama loov mõte ja algatusvõime." „Energia peab teis keema, aga kui ta ei kee, mis noorsugu te siis olete, mis nõukogude patrioodid te siis olete?"

Selles suhtes võivad eeskujuks olla Krasnodoni kangelasliku kommunistliku noorsooühingu juhid, eeskätt Oleg Koševoi ja Sergei Tjulenin.

Iseloomustades Oleg Koševoid märgib Fadejev, et „tema loomu aluseks" oli „erakordne tegevusjanu, soov väljendada ennast tervikult, soov mässida ennast inimeste ellu, nende tegevusse selleks, et kanda sellesse midagi iseenda oma, täiuslikumat, kiiremini käibele minevat ja uue sisuga täidetut". Meenutame Olegi esimest kohtumist Tjulenineiga veel enne noore kaardiväe organiseerimist ja nende kõnelust, kus Oleg visandas oma põrandaaluse töö plaani, — plaani, milles peegeldus selle 16-aastase noormehe suurepärane algatusvõime: „Oleg arendas seltsimehe ees oma tegevusplaani: vaadata tähelepanelikult noori, pidada silmas kõige ustavamaid, sitkemaid, üürituseks kõlblikke; saada teada, kes on arestitud linnas, kes maal, kus istub; leida neile abi võimalus; pidada lakkamatult luuret saksa sõdurite hulgas juhtkonna kõigi sõjaliste ja tsiviilkorralduste kohta".

Sergei Tjulenini erakordne algatusvõime avaldus juba selles, et ta otsekohe, kui sakslased vallutasid Krasnodoni, üksinda omaenda algatusel ja ilma igasuguse abita põletas maha trustihoone, kuhu asus saksa staap, ja siis sauna, mille sakslased sisustasid kasarmuks. Niisamuti paigutati tema initsiatiivil erakorteritesse õhtul enne seda, kui sakslased võtsid Krasnodoni, osa haiglasse jäänud haavatuid, kes seega päästeti hukkumisest.

10. Tagasihoidlikkus. Nõukogude inimeste säärased iseloomujooned, nagu ideelisus, kollektivism, kõrge nõudlikkus iseenda vastu, on vastuolus oma isiku liiga kõrge hindamisega, püüdega nihutada esikohale oma isiklikud teened, on vastuolus igasuguse suurelisusega ja upsakusega. Tagasihoidlikkus on tüüpilisemaid nõukogude inimese iseloomujooni.

„Tagasihoidlikkus kaunistab võitlejat," ütles Nikolai Ostrovski, „upsakus, iseteadlikkus — see kõik on kapitalistlik vana, see on pärit individualismist. Mida tagasihoidlikum on võitleja, seda kaunim ta on."

Iseloomustades üht parimat Punaarmee komandöri, kodusõja kangelast sm. Kotovskit, tõstis seltsimees Stalin esile

tema iseloomus kaks joont: vahvuse ja tagasihoidlikkuse. „Vahvaim meie tagasihoidlike komandöride keskel ja tagasihoidlikum vahvate keskel — säärasena mäletan ma sm. Kotovskit".

Sellelt seisukohalt on väga õpetlik paralleel Simferoopoli põrandaaluse noorsoo-organisatsiooni kahe juhtiva töötaja vahel: kommunistliku noorsooühingu sekretäri ja komissari, hiljem sakslaste poolt arestitud ja gestapos piinatud Boriss Hohlovi ja organisatsiooni komandöri Anatoli vahel (I. Kozlov, „Krimmi põrandaaluses").

Kirjeldades oma kohtumist Boriss Hohloviga, ütleb Simferoopoli põrandaaluste juht I. Kozlov: „Esimesest kohtumisest peale jättis see noormees mulle ebatavaliselt helge, võluva mulje. Erinevalt Toljast oli ta..., kui võib nõnda ütelda, orgaaniliselt tagasihoidlik. Ta sattus siiralt segadusse, isegi punastus, kui kord, rääkides nende tegevusest saksa tagalas, ütlesin sõna „kangelaslik". Kõik, mida nad tegid, tundus temale täiesti loomulikuna, iseendast mõistetavana. Rõõmustav ja imelik oli mul kuulda, kuidas see nooruk, eilne koolipoiss, lihtsalt ja loomulikult — ilma ülistamata — nimetab kangelaslikke kommunistlike noorte vägitegusid „tööks"."

Otse vastupidise iseloomustuse annab I. Kozlov Anatoli kohta: „Tolja oli julge, algatusvõimeline noormees, kuid põdes ülisuurt auahnust ja upsakust, mis mind väga häirisid. Vastik oli kuulda, kuidas ta kõnelustes minuga püüdis igati vähendada Boriss Hohlovi osa ja teeneid kommunistlike noorte organisatsiooni loomises." „Ta kartis ilmselt, nagu ei oleks teised patriootilised rühmad teinud sakslastele rohkem kahju kui kommunistliku noorsoo organisatsioon ja nagu ei oleks viimase au mitte märgatud." Sellele, esimesel pilgul ebaolulisele puudusele järgnesid väga tõsised tagajärjed. Pärast Borissi arestimist, mil kommunistliku noorsoo organisatsiooni eesotsas olijaks osutus faktiliselt Anatoli, hakkas viimane avaldama äärmist kergemeelsust ja distsiplineerimatust. Püüdes isiklikult välja paista, üritas ta Simferoopoli põrandaaluste parteilise juhtkonnaga kokkukõlastamatuid, riskantseid ja oma olemuselt kasuta operatsioone, mis ähvardasid kogu asja nurja ajada. Lõppeks tuli ta töölt kõrvaldada.

11. Julgus, kindel usk oma jõusse, optimism. Nõukogude inimeste vaimne pale on läbi imbu-

nud julgusest ja optimismist. Nende lätteks on meie kodumaa grandioossed edusammud kõigil sotsialistliku ülesehitustöö aladel ja sügav veendumus kommunismi võidus. Veendumus aga ideede õigsuses, oma ürituse õigsuses, sünnitab ka kindla usu omaenda jõusse.

Nüüdisaegne kodanlik kultuur on läbi immutatud dekadentsist ja pessimismist. „Hääbumisele määratavuse tundmus — on arusaadav väljasureva rühma ühiskondlikule teadvusele" (Ž d a n o v). Sellele vastupidiselt võidutseb nõukogude kultuuris elurõõm, armastus elu vastu. Suur optimismilaulik oli V. V. Majakovski, nõukogude ajastu parim poeet:

„. . . и жизнь
хороша,
и жить
хорошо".

— — — — — — —

„Жизнь прекрасна
и
удивительна.
Лет до ста расти
нам
без старости.
Год от года
расти
нашей бодрости . . ."[1].

Ei leidu nii rasket olukorda, ei leidu säärast õnnetust, mis jõuaks võita suurt eluarmastust, mis on iseloomulik inimkonna parema tuleviku eest võitlejaile, uue elu ehitajaile.

Üks parimatest suure Lenini-Stalini partei poegadest — Nikolai Ostrovski, olles murtud paralüüsist, pimedaks jäänud, taludes raskeid füüsilisi kannatusi, ei kaotanud oma elu viimse päevani

[1] „. . . ja elu on hea, ja elada on hea". „Elu on kaunis ja imetlusväärne. Kuni saja aastani kasvada meil raugastumata. Aastast-aastasse kasvada me erksusel".

elurõõmu. Tema kirjad sugulastele ja sõpradele on muutumatult läbi imbunud armastusest elu vastu ja õnnetundest. „Ma ei mõtelnud kunagi, et elu toob mulle säärast tohutut õnne... Kogu elu on täidetud kõike võitvast loomingurõõmust. Ja kes teab, millal olin õnnelikum — õitsva tervisega noormehena või praegu?..." „Elu tagastas mulle mu visaduse eest määratu, hämmastava, suurepärase õnne..."

Nõukogude inimeste väärtuslikumaiks omadusteks on optimism, julgus, usk oma jõusse. „Just sellepärast, et Nõukogude riik ja meie partei kasvatasid nõukogude kirjanduse abil meie noorsugu julguse ja oma jõusse uskumise vaimus, just sellepärast saime üle suurimaist raskustest sotsialismi ülesehitamisel ning saavutasime võidu sakslaste ja jaapanlaste üle" (Ždanov).

Kordamisküsimused.

1. Millest sõltub inimese psüühiliste omaduste kujunemine?
2. Andke huvi definitsioon.
3. Iseloomustage huvide põhilisi iseärasusi.
4. Milline erinevus on mõistete „võime" ja „andekus" vahel?
5. Milliste tunnuste järgi võib otsustada teatava inimese andekuse üle?
6. Milline vastastikune suhe on andekuse ja meisterlikkuse vahel?
7. Mis on temperament?
8. Andke iga nelja temperamendi lühike iseloomustus.
9. Milles seisneb temperamendi füsioloogiline alus?
10. Mis on iseloom?
11. Milline seos on inimese iseloomu ja maailmavaate vahel?
12. Millisteks rühmadeks võib jagada iseloomujooned?
13. Loetlege tähtsamad nõukogude inimese iseloomujooned.

Ülesanded.

1. Leidke kirjandusest näiteid laialdaste ja kitsaste huvidega isikute kohta.
2. Selgitage näidete abil elust, kuidas keskne huvi võib endale alistada kõik muud inimese huvid.

3. Selgitage eluliste näidete abil, mis tähendab huvi mõjusus.

4. Leidke nõukogude kirjanduslikest teostest üks esindaja iga temperamendi kohta.

5. Selgitage näidete abil, mis tähendab iseloomu selgus ja kindlus.

6. Andke Fadejevi „Noore kaardiväe" mõnd kangelast näiteks võttes nõukogude eesrindliku noorsoo tüüpiliste iseloomujoonte ja iseloomu individuaalsete joonte analüüs.

7. Selgitage näidetega nõukogude ilukirjanduse mõnest kangelasest, mis tähendab nõukogude ideelisus ja sihikindlus.

8. Tooge esile nõukogude patriotismi iseloomulikud jooned, näiteks võttes Fadejevi „Noore kaardiväe" või Gorbatovi teose „Alistumatud" kangelasi.

9. Näidake ennerevolutsiooniaegse vene ja nõukogude kirjanduse peategelaste võrdleva analüüsi teel individualistliku ja kollektivistliku hingeelu vahelist vastuolu.

10. Leidke nõukogude ilukirjanduslikest teostest näiteid, mis selgitavad kommunistliku töösse suhtumise psühholoogilisi iseärasusi.

Sisukord.

I peatükk. **Psühholoogia aine, ülesanded ja meetodid.**

Lk.

1. Üldine mõiste psüühikast 3
2. Psüühiliste protsesside klassifikatsioon 6
3. Psüühika ja tegevus 9
4. Inimese psüühilise elu uurimise meetodid 11
5. Psühholoogia tähtsus 14

Küsimused kordamiseks 16

II peatükk. **Psüühika arenemine.**

6. Psüühika tekkimise ja arenemise üldjooned 17
7. Psüühika arenemine loomadel 19
8. Närvisüsteem ja psüühika 26
9. I. P. Pavlovi õpetus loomade kõrgemast närvitegevusest . 29
10. Eluviis ja psüühika 31
11. Inimese teadvus ja selle erinevus loomade psüühikast . 32
12. Inimese suuraju koor 36
13. Teadvuse ajalooline arenemine 40

Kordamisküsimused 46

Ülesanded 47

III peatükk. **Aistingud.**

14. Aistinguist üldiselt 48
15. Aistingute liigid 49
16. Tundlikkus ja läved 53
17. Adaptatsioon 55
18. Aistingute vastastikune mõjustus 59
19. Tundlikkuse muutumine elunõuete ja tegevuse mõjul . 60

Kordamisküsimused 65

Ülesanded 66

IV peatükk. **Taju.**

Lk.

20. Tajust üldiselt 67
21. Taju füsioloogilised alused 70
22. Objekti eraldumine tajus 71
23. Kujutlused ja taju 75
24. Apertseptsioon 77
25. Illusioonid 80
26. Vaatlus 85
27. Individuaalsed erinevused taju ja vaatluse alal . . . 88
Kordamisküsimused 90
Ülesanded 90

V peatükk. **Tundmused.**

28. Tundmustest üldiselt 92
29. Tundmused ja tunnetusprotsessid 95
30. Tundmused ja tegevus 98
31. Tundmuste väljendumine 101
32. Tundmuste füsioloogilised alused 103
33. Tundmuste põhiomadused 105
34. Afektid 108
35. Meeleolud 110
36. Individuaalsed erinevused tundmuste alal 113
Kordamisküsimused 119
Ülesanded 119

VI peatükk. **Tähelepanu.**

37. Tähelepanust üldiselt 120
38. Tähelepanu füsioloogilised alused ja väljendumine . . 121
39. Tahtmatu (passiivne) ja tahteline (aktiivne) tähelepanu . 122
40. Võitlus tähelepanu kõrvalekaldumise vastu 127
41. Tähelepanu põhiomadused 129
42. Hajameelsus 135
43. Tähelepanu kasvatamine 137
Kordamisküsimused 138
Ülesanded 138

VII peatükk. **Mälu.**

44. Mälust üldiselt 139
45. Kujutlused ja nende karakteersed iseärasused 140
46. Assotsiatsioonid ja mõttelised seosed 143
47. Mälu füsioloogilised alused 145
48. Mehhaaniline ja mõtteline mälu 146
49. Omandamine 149

Lk.
50. Võitlus unustamisega 153
51. Reprodutseerimine 155
52. Mälu liigid ja tüübid 158
53. Mälu omadused 162
54. Mälu kasvatamine 164
Kordamisküsimused 167
Ülesanded 167

VIII peatükk. **Fantaasia.**

55. Fantaasiast üldiselt 168
56. Tahtmatu ja tahteline fantaasiategevus 171
57. Konstrueeriv fantaasia 173
58. Loov fantaasia 176
59. Unistus 179
60. Fantaasia ja tundmused 182
61. Kujutluste ümberkujundamine fantaasias 183
Kordamisküsimused 186
Ülesanded 186

IX peatükk. **Mõtlemine ja kõne.**

62. Mõtlemisest üldiselt 187
63. Kõne ja tema suhe mõtlemisega 189
64. Mõiste ja sõna 192
65. Üldistus ja abstraktsioon 195
66. Otsustus ja järeldus 197
67. Analüüs ja süntees 199
68. Mõtlemisprotsessid ülesannete lahendamisel 200
69. Mõistuse omadused 203
70. Mõtlemine ja tundmused 206
71. Kõnekultuur 207
Kordamisküsimused 213
Ülesanded 214

X peatükk. **Tahe.**

72. Motiivid ja eesmärgid 215
73. Tahtmatud ja tahtelised liigutused 217
74. Tegude liigid 220
75. Tahte mõiste 222
76. Tahtelise teo analüüs 224
77. Kohusetunne 229
78. Inimese tahteomadused 232
79. Tahtekasvatus 236
Kordamisküsimused 238
Ülesanded 238

XI peatükk. **Tegevuse psühholoogiline analüüs.**

Lk.

80. Tegevuse ülesanded ja motiivid 239
81. Teadvus ja tegevus 243
82. Vilumused 245
83. Harjumused 251
84. Loov tegevus 254
Kordamisküsimused 260
Ülesanded 261

XII peatükk. **Isiksuse psühholoogiline iseloomustus.**

85. Isiksuse psüühilised omadused 262
86. Huvid 265
87. Võimed ja andekus 270
88. Temperament 278
89. Iseloom (karakter) 282
90. Nõukogude inimese iseloomujooned 286
Kordamisküsimused 302
Ülesanded 302

Vastutav toimetaja A. Pärl.
Keeleline toimetaja K. Raud.

Ladumisele antud 1. VI 1949. Trükkimisele antud 15. VII 1949. Trükiarv 4000. Paber 56×79, 1/16. Trükipoognaid 19,25. Trükitähti trükipoognas 36 663. Arvutuspoognaid 17,5. MB-04814. Trükikoda „Noor-Eesti", Tartu, Kastani 38. Tellimise nr. 736.

На эстонском языке.

Б. М. Теплов. Психология. Учебник для средней школы.

Rbl. 7.—

A-17903
4964476

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00496447 6